

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अहम्मदावादवास्तव्य शेठ रतिलाल केशवलाल तर्फची मेट. २३

॥ श्री जैनग्रन्थप्रकाशकसभाग्रन्थांकः ४८ ॥

॥ ॐ श्री अर्ह नमः ॥

सर्वतंत्रस्वतंत्र-शासनसम्राट्-सूरिचक्रचवर्ति-जगद्गुरु-तपागच्छाधिपति-प्रौढप्रभावशालि-तीर्थराजश्रीकदम्बगिरि-
प्रभृतिप्रभूततीर्थोद्धारक-शासनप्रभावक-भट्टारकाचार्यमहाराचिराजश्रीविजयनेमिसूरीश्वरसद्गुरुभ्यो नमो नमः ॥

॥ श्रीअनेकान्तव्यवस्थाप्रकरणम् ॥

न्यायविशारद-न्याय्यचार्य-निजप्रतिभाप्राग्भारोद्बोधितातीतपूर्वश्रुतकेवलिभगवत्-कूर्चालसरस्वती-पूर्वप्ररेनिकठकालवर्ति-
चतुश्चत्वारिंशदुत्तरचतुर्दशशतग्रन्थप्रासादसूत्रधारभगवत्-श्रीहरिभद्रसूरिपुङ्गवल्घुबान्धवप्रभृतिविश्वविद्वत्पण्डित-
विभूषित-महामहोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिप्रणीतं श्रीजैनतर्कालंकाराभिधानम् ॥

तच्चैदं राजनगर(अहम्मदावाद)स्थ श्रीजैनग्रन्थप्रकाशकसभायाः कार्यवाहकश्रेष्ठि-ईश्वरदासमूलचन्द्रेण भावनगरस्थे
प्रसिद्धे महोदयमुद्रणालये तदधिपतिश्रेष्ठि-गुलाबचन्द्र लल्लुभाईद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥

वीर निर्वाण सं० २४६९]

वैशाख शुक्ल ३ अक्षय्यतृतीया

[विक्रम सं० १९९९]

॥ मूल्यम् रूप्यकचतुष्टयम् ॥

॥ श्री जैनग्रन्थप्रकाशकसभाप्रकाशितग्रन्थाः ॥

१ हारिभद्राष्टकवृत्ति ३३१ संवाद- पाठयुक्तवृत्ति झोइंगपेपर...२-८	जैनन्याय मुक्तावली समु० मेगा १-४	२८ पारमर्पस्वाध्यायग्रन्थसं. (पत्राकारे) ०-८
" " ग्लेझपेपर...२-०	१० नवतत्त्व विस्तरार्थ ... ३-०	२९ सम्मतितर्कप्रकरणसटीक प्र०भा० ५-०
२ संबोध प्रकरण ... ३-०	११ दंडक विस्तरार्थ ... १-०	३० योगदृष्ट्यादिनवग्रन्थपद्यानुक्रम ... ०-६
३ हरिभद्रसूरिग्रन्थसंग्रह... ३-०	१२ हंमधातुमाला ... ४-०	३१-३२-३३-३४ भाषारहस्य प्रकरण सटीक, योगविशिका व्याख्या, तत्त्वविवेकविवर- णसमेतकूपदृष्टान्तविशदीकरणप्रकरण, निशाभक्ते स्वरूपतो दूषितत्ववि. प्र. २-०
४ हारिभद्राष्टक प्रकरण (मूल)...०-४	१३ जैनतत्त्वपरीक्षा ... ०-४	३५ ज्ञानार्णवप्रकरण मूल ०-४
५ स्याद्वाद्दरहस्य पत्र सटीक ...०-१२	१४ स्तोत्रभानु ... ०-२	३६-३७ श्रीशोचिजयवाचकग्रन्थसंग्रह पातंजलयोगदर्शनविवरणादि ११ ग्रंथो २-०
६ न्यायालोक सटीक... ५-०	२४-२५ योगदृष्टियोगविन्दु सटीक २-८	४७ सविवरणधर्मपरीक्षा टिप्पणयुता ४-०
७ अष्टमहस्त्री तात्पर्यविवरण ... १०-०	२६ १२५-१५०-३५० ना स्तवनो, योगदृष्टि- सञ्ज्ञाय, द्रव्यगुणपर्यायरास-संय- मध्रेणिचिन्तार-सञ्ज्ञायादिसंग्रह ०-८	
८ समुद्धानतत्त्व .. ०-६	२७ पारमर्पस्वाध्याय ग्रन्थसंग्रह (बुक) ०-६	
९ जैनन्यायमुक्तावली सटीक ... १-०		

॥ मुद्रयमाणा मुद्रयिष्यमाणाश्च शासनप्रभावका ग्रन्थाः ॥

- १ ज्ञानार्णवः सटीकः, ज्ञानविन्दुश्च २ वादमाला ३ उत्पादादिमिद्धिप्रकरणवृत्तिः ४ सम्मतितर्कसटीक द्वितीय भागः
५ प्रतिमाशतकवृहद्दीकाप्रभृतयः प्राप्तिस्थानं—शेठ ईश्वरदास मूलचंद, कीका भट्टनी पोल-अमदावाद.

प्रकाशित-
ग्रंथाः ॥

॥ ॐ ह्रीं श्री अहं सकललब्धिनिधानाय श्रीगौतमस्वामिने नमो नमः ॥

॥ श्रीअनेकान्तव्यवस्थाप्रकरणे प्रकाशकीयं निवेदनम् ॥

ए. तो सुनिश्चित છે કે આ પવિત્ર ભાગવર્ષમાં આયાવર્તેના વિદ્વદ્વન્દવિભૂષિત ભૂભાગમાં દાલ પળ અનેકવિધ માહિત્યગ્રન્થો ઉપ-
લબ્ધમાન છે, પરન્તુ તે સર્વમાં શિરોમણિભાવને પામેલું, બુદ્ધિતત્ત્વને સ્વીલવનાર, પ્રજ્ઞાના નવનવોન્મેષને વધારનાર, વસ્તુના યથાર્થ ભાવને-
ઉપનિષદ્વિચારને-એદમ્પર્યસારભૂતતત્ત્વને-રહસ્યસ્વરૂપને સમજાવનાર, ચૌદ અથવા અઠાર વિદ્યાસ્થાનોમાં 'આન્વીક્ષિકી વિદ્યા' એ નામથી
અગ્રણી સ્થાને શોભનાર, અતીન્દ્રિય પદાર્થોના અસ્તિત્વને પ્રકાશમાં લાવનાર, નિષ્પક્ષ બુદ્ધિમાનોને સત્ય વસ્તુગ્રહણમાં પરમ સાધન જો
કોઈ પણ સાહિત્ય હોય તો તે તર્કશાસ્ત્ર જ છે, જેનું વીજું નામ યુક્તિવાદશાસ્ત્ર પણ કહી શકાય. આ યુક્તિવાદમાં હેન્વાભાસ-જાતિ-
નિગ્રહસ્થાન વિગેરે પૈકી કોઈ પણ વાધક દોષ લાગુ ન પડતો હોય તે સ્વામ તપાસવાનું રહે છે. તર્કશાસ્ત્રોમાં નૈયાયિક-વૈશેષિક-
માંસ્ય-વેદાન્ત-મીમાંસક-યૌદ્ધાદિના અનેક દર્શનકારોએ નાનાસ્વરૂપે ગ્રન્થો ગુંથ્યા છે. પરન્તુ તે સર્વ વસ્તુના યથાર્થ તત્ત્વને વાધ
કરનાર એકાન્ત પક્ષના ગ્રાહક હોઈ પરસ્પર ધ્વંસક કંટકો જ ન હોય તેમ એક વીજામાં કોઈમાં કોઈ અને કોઈમાં કોઈ એમ જુદા
જુદા વાધક દોષોનો સદ્ભાવ અવશ્ય રહ્યો છે, તે જ કારણ માટે છેવટે "તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાત્" "પુરાણં માનવો ધર્મઃ" इत्यादि वाक्यो
લગ્નવા પડ્યા છે. પક્ષપાતરૂપે નહિ પરન્તુ શ્રી હરિભદ્રસૂરિપુજ્ઞવ-આદિ મહાપુરુષોની જેમ યુક્તિસિદ્ધ પરીક્ષિત સત્ય સ્વરૂપનો ગ્રાહ્ય-
બુદ્ધિથી વિચાર કરવામાં આવે તો પદાર્થમાં રહેલા પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનો અપેક્ષાભેદે સમન્વય કરાવનાર સર્વનયમમૂહમય ત્રિકાલા-
વાધ્ય જૈન તર્કગ્રન્થો જ છે તેમ કહેવું તે અતિશયોક્તિ ભર્યું નથી તેમ સૌજન્યવંત દરેક મહદય પુરુષને જણાયા વિના રહેશે નહિ.

શ્રી
અનેકાન્ત-
વ્યવસ્થા-
પ્રકરણે

॥ ૨ ॥

તે જૈન તર્કગ્રન્થો પૈકી આ એક ‘અનેકાન્તવ્યવસ્થા’ ગ્રન્થ પણ છે જેને પૂજ્ય મહર્ષિ ગ્રન્થકાર પોતે જ ‘જૈન તર્કગ્રન્થ’ એ ઉપનામથી ઓળખાવે છે. અલભ્ય નહિ તો પણ દુર્લભ્ય તો સ્વર્ગે જ, તેવો આ ગ્રન્થ સસનય-સસમઙ્ગી વિગેરે જૈનશાસનના ઉપનિષદ્-ટોચ ભૂત દ્રવ્યાનુયોગના સૂક્ષ્મવિચારોને વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કરવાપૂર્વક જિજ્ઞાસુ ભવ્યજીવોના નિર્મલ બુદ્ધિ આદર્શમાં પ્રતિવિમ્બિત કરવા પરમ તેજઃપુરુષરૂપ છે. એ તો સુવિદિત છે કે આ મહાન્ પ્રભાવક ગ્રન્થની રચના કરનાર વિશ્વવંદ્ય, વિશ્વવિખ્યાત, સર્વાનુયોગવ્યાપિ-સર્વ-દર્શનાનુવેદિ, કુશાગ્ર પ્રજ્ઞા પીયૂષપાથોદિ, નિજપ્રતિભાપ્રાગ્ભારથી અતીતપૂર્વશ્રુતકેવલિભગવંતોનું સ્મરણ કરાવનાર, દાઢી-મુઠ્ઠા ધારણ કરતી સાક્ષાત્સરસ્વતી, કૂર્ચાલવેલની જેમ જટિલરૂપે ઓતપ્રોત થયેલ સરસ્વતીસ્વરૂપ ‘કૂર્ચાલસરસ્વતી’ વિરૂદ્ધવિભૂષિત, પૂર્વધરભગવંતોની વિદ્યમાનતાના નિકટકાલવર્તિ વિચ્છિદ્યમાન પૂર્વમહાર્ણવના નિમ્બન્દરૂપ ૧૪૪૪ ગ્રન્થપ્રણેતા સુગૃહીતનામધેય ભગવંત ‘શ્રીહરિભદ્રસૂરિ-પુજ્જવના લઘુવન્ધુ’ તર્કકે પ્રખ્યાતિ પામેલા. ભારતભૂમિભાસ્કર, સરસ્વતીના ઘરરૂપ કાશીમાં વાદિપરિષદ્ને જીતવાથી પંડિતમંડલીએ સમર્પિત ન્યાયવિશારદ-પદવિભૂષિત અને ત્યાર પછી સો ગ્રન્થો બનાવવાથી ન્યાયાચાર્ય પદને ધરનાર, શ્રી ભગવતીપંચમાંગપ્રભૃતિ-યોગોદ્ગ્રહનથી પ્રાપ્ત થયેલ ગણિપદ-પણિડતપદના ક્રમથી મહામહોપાધ્યાય નામાન્તરે વાચક પદથી સુશોભિત શ્રીમાન્ યશો-વિજયજી ગણિમહારાજ છે. આ સમર્થ ગ્રન્થની રચના કરી તેમણે સમગ્ર વિશ્વ ઉપર અવિસ્મરણીય અસીમ ઉપકાર કર્યો છે. જો કે ઉપાધ્યાયજી ભગવાન્ પોતે પોતાની કૃતિનો કોઈ કોઈ સ્થળે ગ્રન્થના આદિભાગમાં અને બહુલનાળ અન્તિમ ભાગમાં સ્વગુરુપરમ્પરાનો પરિચય આપી સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, છતાં જેમ બહુલનાળ ગ્રન્થાવસાનમાં ‘વિરહ’ એ પદ શ્રીહરિભદ્રસૂરિભગવંતકૃતગ્રન્થોનું સૂચક છે તેમ બહુલનાળ શ્રી ઉપાધ્યાયજી ભગવંતના ગ્રન્થોના પ્રારંભમાં સરસ્વતીનું વીજક ‘ઐકાર’ પદ સૂચકચિહ્નરૂપે હોય છે. કવિત્વ

પ્રકાશકીયં
નિવેદનમ્ ॥

॥ ૨ ॥

અને વિત્ત્વની અભિલાષા પૂરવામાં કલ્પવૃક્ષતુલ્ય સર્ગસ્વતીનું વીજક ઈંકારપદ છે કે જેનો અર્થ પ્રેમપૂર્વક શ્રેષ્ઠ જાપ પોતે ગંગાતટે કર્યો હતો, તેમ તેઓશ્રીના વચનો જ સાક્ષી પૂરે છે. જુઓ તેમના રચેલા ન્યાયસ્વંડનસ્વંડસ્વાદ્ય અપરનામ મહાવીરસ્તવપ્રકરણનો આદ્ય શ્લોક—
 “**ઈંકારજાપવરમાપ્ય કવિત્વવિત્ત્વ—વાઙ્છાસુરદુષ્ટપગદ્ગમભદ્ગદ્ગમ ॥ સૂક્તૈર્વિકામિકુસુમૈસ્તવ વીરગમ્ભો—રમ્ભોજયોશ્વરણયોર્વિત્ત-
 નોમિ પૂજામ્ ॥ ૧ ॥**” કલિકાલમર્વજ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરપ્રણીત પરિશિષ્ટપર્વવર્ણિત શ્રી જંબૂચરિત્રનો ગૂંજર ભાષામાં જાણે પદ્યાત્મક છાયાનુવાદ જ ન હોય તેમ રચેલા જંબૂસ્વામિગમની મંગલ ગાથાઓમાં પણ તે જ ભાવ જણાવ્યો છે. “શારદમાન દયા કરી, આપો વચન તરંગ ॥ તું તુટી મુક્તિ ઉપરે, જાપ કરત ઉપગંગ ॥ ૧ ॥ તર્ક કાવ્યનો તેં તદા, દીધો વર અભિગમ ॥ ભાષા પણ કરી કલ્પતરુ, શાસ્ત્રા સમ પરિણામ ॥ ૨ ॥” તે જાપના અવિસ્મરણાર્થે જ જાણે હોય નહિ તેમ સૂચકચિહ્ન ઈંકારપદ તેમણે પોતાના અનેક ગ્રન્થની શરૂઆતમાં મૂક્યું છે. આ ગ્રન્થમાં પણ તે ઈંકારપદ શરૂઆતમાં દેવાય છે. આ ગ્રન્થના પ્રતિષ્ઠે વિષયસૂચિકા કરેલી હોવાથી અલગ પૃષ્ઠક્રમે વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમણિકા વતાવવા આવશ્યકતા નથી છતાં સંક્ષેપે ગ્રન્થાન્તર્ગત વિષયદર્શન વતાવ્યું છે. વસ્તુતત્ત્વનું યથાર્થ નિષ્કંત અનેકાન્તવાદ માન્યા સિવાય થઈ શકતું નથી. જેમ હરળીયાઓને વ્યાધિમુખ મુંઝવું અશક્ય છે તેમ નયલેશરૂપ પરદર્શનના અનુયાયીઓને અનન્ત-નયપૂર્ણ અતિગંભીર અનેકાન્તવાદગમિત શ્રીજૈનદર્શનનો સ્વરૂપ ગંધ લેવો પણ શક્ય નથી. શું મૃત્યુપ્રભા ઉપર જુઓ વિગેરે પ્રકાશકોનો ચ્હાયા નેટલો પ્રભાસમૂહ ભેગો થાય તો પણ ધસારો કરી શકે સ્વર્ગે, જો કે પ્રતિષ્ઠે વનતા મુર્ધા તે તે પૃષ્ઠમાં આવતો વિષય તેના ઉપાન્ત્ય ભાગમાં આપવા વનતો પ્રયત્ન કર્યો છે જેથી વાંચનારને મુગમ પડે છતાં સંક્ષિપ્ત વિષયવિભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

આ અનેકાન્તવ્યવસ્થા ગ્રન્થમાં પ્રથમ અનેકાન્તનું વ્યાપક લક્ષણ વાંધી, લક્ષણાન્તર્ગત પદોનો વિચાર સંક્ષેપમાં કરી, તદન્તર્ગત

આવતી તત્ત્વસંખ્યા સંબંધી નિષ્કર્ષ કર્યો છે. પ્રસંગસંગતિથી નયોનું અવતરણ—ઉપક્રમ લાવી ૧૮ મા પત્ર સુધી નૈગમનયનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. તદન્તર્ગત નૈગમનયના એકાન્તાવલમ્બિ વૈશેષિકદર્શન જેનું બીજું કાળાદ યાને ઔલ્લખ્યદર્શન છે અને ઉપલક્ષણથી ઘણા વિચારમાં તેને અનુમરતું ન્યાયદર્શન જેના વીજા નામ ગૌતમીય અગર યોગદર્શન છે, તેની પ્રક્રિયા દેસ્વાડવાપૂર્વક સમીક્ષા કરી છે. ત્યારવાદ ૨૭ મા પત્ર સુધી સંપ્રહનય વિચાર વિમ્નારથી બતાવી તદન્તર્ગત એકાન્તસંપ્રહનયાવલમ્બિ વેદાન્તદર્શનની પ્રક્રિયા બતાવવા સાથે સમીક્ષા કરી છે. તે પછીના ૪૦ મા પત્ર સુધી વ્યવહારનયનો વિસ્તારથી સ્પષ્ટ વિચાર દેસ્વાડી તદેકાન્તગ્રાહિ—સાંખ્યદર્શનની સમીક્ષા કરી છે. અહીં વિશેષતા એ છે કે વીજા ગ્રન્થમાં ક્વચિદંશે એકાન્તસંપ્રહાવલમ્બિ હોવાથી સાંખ્યદર્શન સંપ્રહનયથી ઉત્પન્ન થયેલ બતાવ્યું છે, જેથી ગ્રન્થકાર મહર્ષિ પોતે જ “બૌદ્ધાનામૃજુસૂત્રતો મનમભૂદેદાન્તિનાં સંગ્રહાત્, માંચ્યાનાં તત એવ નૈગમનયાદ્યોગથ વૈશેષિકઃ । શબ્દબ્રહ્મવિદોઽપિ શબ્દનયતઃ મર્વેનયૈર્ગુમ્ફિતા, જૈની દટ્ટિગિતીહ મારતરતા પ્રત્યક્ષમુદ્વીક્ષ્યતે ॥ ૧ ॥” (અધ્યાત્મસાર) “અદ્વૈતવાદિનાં નિશ્ચિલાનિ દર્શનાનિ માંચ્યદર્શનં ચ તદાભામતયા જ્ઞેયાનિ” (સપ્તમજ્ઞીનયપ્રદીપ) એ પ્રમાણે લખે છે; જ્યારે આ ગ્રન્થ તેમજ અન્ય ગ્રન્થોમાં વ્યવહારનયમાંથી પણ સાંખ્યદર્શનોત્પત્તિ બતાવી છે, તેની યુક્તિ તથા સંવાદ પાટ પણ ગ્રન્થકાર પોતે જ બતાવે છે. દ્રવ્યાર્થિકનયના શુદ્ધ-અશુદ્ધ બે વિભાગો પૈકી શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક સંપ્રહનય છે, તેના એકાન્તાવલમ્બનથી વેદાન્તદર્શનની પ્રવૃત્તિ જણાવી છે.

“જાતં દ્રવ્યાર્થિકાચ્છુદ્ધા-દર્શનં બ્રહ્મવાદિનામ્ । તત્રૈકે શબ્દમન્માત્રં, ચિત્સન્માત્રં પરં જગુઃ ॥ ૧ ॥”
અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક વ્યવહારનય છે અને તેનું એકાન્તાવલમ્બિ સાંખ્યદર્શન છે તેમ જણાવે છે.

“અશુદ્ધાદ્યવહારાચ્ચાત્, તતોઽભૂત્સાંખ્યદર્શનમ્ । ચેતનાચેતનદ્રવ્યા-નન્તપર્યાયદર્શકમ્ ॥ ૨ ॥”

આ જ વિચારને યુક્તિપુરઃસર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે—

“ માંઘ્યશાસ્ત્રં ચ નાનાત્મ-વ્યવસ્થાવ્યવહારકૃત્ । ઇન્દ્રિયાવત્પુસ્કૃત્ય, વિવેકઃ સમ્મતાવયમ્ ॥ ૩ ॥ ”

આ વાતમાં વાદિગજકેસરિ તાર્કિકકદમ્બકોટીર—શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજી મહારાજ પોતે રચેલા દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્ર સમ્મતિ મહાતર્ક ગ્રન્થમાં દર્શાવે છે કે “ જં કાવિલં દરિમણં, ઇયં દ્વદ્વિયસ્મ વત્તવં ॥ ” વિવરણકાર સ્પષ્ટ કરે છે કે “ દ્રવ્યાર્થિકપદમત્ર વ્યવહારલક્ષણાશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકપરં દ્રષ્ટવ્યં શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકપ્રકૃતેઃ સંગ્રહનયરૂપાયા વેદાન્તદર્શનોત્પત્તિમૂલનાયા ઉક્તવાત્ ” આ રીતે વ્યવહારનયનું વિસ્તારસ્વરૂપ કહ્યા પછી ૫૫ મા પત્ર સુધી ઋજુસૂત્રનયનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. ઋજુસૂત્રનયના એકાન્તાવલમ્બિ બૌદ્ધદર્શનની સમીક્ષા કરી છે. પર્યાયાર્થિક નયરૂપ વૃક્ષના મૂલસ્થાનીય ઋજુસૂત્રનયને ગણી તે વૃક્ષમાંથી નીકળતી શાખા પ્રશાખા-સ્થાને શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનયો છે તેમ સમ્મતિમહાતર્કગ્રન્થના પાઠથી સિદ્ધ થતા શબ્દાદિ નયોનું મૂળ મેદપણું ઊઠી જાય અને તેમ માનતા ‘ સત્ત મૂલણયા પળ્લન્તા ’ એ સૂત્રવિરોધાપત્તિ આવી પડે છે. તે શંકાનું અવાધિત યુક્તિપુરઃસર ઘણી જ સ્પષ્ટતાથી નિરસન કર્યું છે, તદન્તર્ગત દિગમ્બરાભિમત મૂળ નયોની નવ સંસ્થામાં યુક્તિ તથા મિદ્ધાન્તવાધિતપણું વિગેરે દોષો વતાવી પૂજ્ય ગ્રન્થકાર ઉપાધ્યાયજી મહારાજ વિશેષ જિજ્ઞાસુઓને પોતે રચેલા “ આપભ્રાંશિકપ્રબન્ધ ” નામના ગ્રન્થની ભલામણ કરે છે તે પ્રબન્ધ ગ્રન્થ “ દિક્પટકપટકુઠાર ” નામનો દિગંવરોના સૂત્રવિરુદ્ધ વિસંવાદિ ચોયાંશી ઘોલોના સ્વપ્નનનો જે ગ્રન્થ બનાવ્યો છે તે જ હોવા સંભવ છે; કારણ “ દિક્પટકપટનાટકમપાસ્તમાપભ્રાંશિકપ્રબન્ધેઽસ્માભિઃ ” એ વાક્યથી તે ગ્રન્થનો વિષય બનાવ્યો છે તે તેમાં પૂરેપૂરો મળતો આવે છે તેમજ ભાષા પણ અપભ્રંશને લગતી જ છે. માત્ર તેમાં ‘ આપભ્રાંશિક પ્રબન્ધ ’ એવું નામ ન જણાયાથી અમોઘ

संभव शब्द वापर्यो छे. कोई महाशय पासे उपाध्यायजीकृत आपभांशिक प्रबन्ध अलग ग्रन्थ होय अगर जाणमां होय तो जणाववा अनुग्रह करशे. अमो तेओनो आभाग मानीशुं. प्रस्तुत विचार माटे ते दिक्पटकपटकुठार ग्रन्थमां जणावे छे के “ तत्त्वार्थसूत्रमां (दिगम्बरो पण जेने केटलाक सूत्रोना फेरफार साथे मान्य गणे छे) पण सात नयो कक्षा छतां दिगंबर देवसेनीय नयचक्रमां द्रव्यार्थिक विगेरे नव नयो कई रीते इष्ट गण्या ते समजातुं नर्था, जो के तत्त्वसंख्यामां आपेक्षिक सात-नव संख्याभेदो छे, परन्तु नय भेदो माटे सात-नव भिन्न संख्या कहेवामां तेषुं कोई कारण नर्था, कदाच हठवादथी द्रव्यार्थ अने पर्यायार्थ नय ए बे भेदो अलग पाडी नव संख्या मानवी ज होय तो अर्पित-अनर्पित ए बे भेदो पण अलग करी शकाय छे अने ते रीते अगियार भेदो न मानवामां विनिगमक शुं छे ? कदाच कहेशो के अर्पित-अनर्पित ए भेदो संग्रहव्यवहारमां अन्तर्गत करी शकाय छे माटे अलग मानवामां कांई कारण नथी तो नैगमादि त्रण अथवा चारमां द्रव्यार्थनो अने वाकीनामां पर्यायार्थनो पण अन्तर्भाव थइ शके छे अने पूर्वपुरुषोए ते करेलो पण छे छतां अलग गणवा तेषां हठवाद सिवाय बीजुं शुं कारण होई शके ?, तेमज नयना अंशरूप उपनयो पण भिन्न होई शकता नथी. जो तेम मानवामां आवे तो प्रमाणना अंशरूप उपप्रमाण पण मानवा जोइये ” इत्यादि अनेक विचारो छे. ते पाठ नीचे प्रमाणे छे—
“ नव ही नय नयचक्रमें, द्रव्यार्थ मुख इट्ट । तत्त्वार्थमां मात है, देवसेन कहां दिट्ट ॥ १ ॥ तत्त्व सात नव ज्युं कहे, त्यों नहि नयकी बात । एहुं विभक्त विभाग है, सो तो कारन जात ॥ २ ॥ जो हठते नव नय कहो, गहत द्रव्य परजाय । अप्पियणप्पियभेदतें, एकादश हुइ जाय ॥ ३ ॥ जो संग्रह व्यवहार में, अप्पियणप्पिय इट्ट । आदि अंत नयथोकमें, पञ्चदश निविट्ट ॥ ४ ॥ उपनय नयको अंश है, कहे विभिन्न कुवंश । उपप्रमाण माने नहीं, क्यों प्रमाणको अंश ॥ ५ ॥ ”

इत्यादि पद्यो आपेला છે. આ વિચારોની અનન્તર સૌત્રાન્તિક-વૈભાષિક-યોગાચાર અને માધ્યમિક એ ચારેય એકાન્તરૂપે સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર-સૂક્ષ્મતમાદિ વિચારમાં ઉતરેલા વૌદ્ધોના મેદોનું ટુંકાણમાં મન્તવ્ય બનાવી બૌદ્ધમતના મૂલ કારણરૂપે ઋજુસૂત્ર નય હોવા છતાં તે તે મેદની કયા કયા નયથી ઉત્પત્તિ થઈ છે તેનો પણ વિચાર કરવા સાથે તેઓના પૂર્વપક્ષ સમાધાનાદિનો સંક્ષેપ વિચાર કરી વિસ્તાર વિચાર માટે શ્રીમદ્મતિર્ક તથા શાસ્ત્રવાર્તામમુચ્ચયવૃત્તિ સ્યાદ્વાદકલ્પલતાની ભલામણ આપી છે.

તે પછીના ૬૫ મા પત્ર સુધી શબ્દાદિ ત્રણ નયોનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ અને અવાન્તર સપ્તભંગી અર્થનય-શબ્દનયાશ્રિત સ્વરૂપ વિગેરે અનેક વિચારો દર્શાવ્યા છે. ત્યાર બાદ ૭૪ મા પત્ર સુધીમાં સપ્તભંગીના દરેક ભંગોનું વિસ્તારસ્વરૂપ, નયોમાં સપ્તભંગીનો સમવતાર, તૃતીય ભંગનો લંબાણ વિચાર, તે માટે ૧૬ વિકલ્પો, પૂજ્ય પૂર્વધર શ્રીમલ્લવાદિ ભગવંત વિગેરે મહાપુરુષો વતાવેલ સપ્તભંગીના દરેક ભંગોના પ્રતિભંગો ગણતાં પ્રથમ ભંગના ૩, દ્વિતીય ભંગના ૩, તૃતીય ભંગના ૧૦, ચતુર્થ ભંગના ૧૦, પંચમ ભંગના ૧૩૦, ષષ્ઠ ભંગના ૧૩૦ અને સપ્તમ ભંગના ૧૩૦ કુલ સંકલના એ મધ્યમ વિચારથી ૪૧૬ ભંગો, વળી તેના પણ અવાન્તર ભંગોની ઉત્તરોત્તર વિચારણા ૧૪૩૬ સંખ્યા અને સાંયોગિક ભંગાદિની ગણતરી એ કોટિશઃ સંખ્યા થાય છે વિગેરે દિગ્દર્શન કરાવી તે ભંગસંખ્યા જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉપજાવવા સાથે તેના વિસ્તાર અવબોધને અંગે તે તે ગ્રન્થોની ભલામણ આપી છે, આઠમા વિગેરે ભંગો કેમ ન થઈ શકે ? તે સંબંધમાં પરવાદિકૃત શંકાનું યુક્તિપુરઃસર સમાધાન વિગેરે અનેક વિચારો બતાવ્યા પછી ગ્રન્થની પૂર્ણતા સુધીમાં અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ એજ નય તથા પ્રમાણનો વિષય થઈ શકે છે, વ્યક્તનપર્યાય અને અર્થપર્યાયનું સ્વરૂપ, દ્રવ્ય ગુણના ભેદાભેદ સ્વરૂપનું વ્યવસ્થાપન, ત્રીજો ગુણાર્થિક-નય સિદ્ધ થઈ શકતો નથી તેનું ઘણી જ દલીલો સાથે પારમર્ષ પાઠોના સમન્વયપૂર્વક સ્કંડન કર્યું છે. દિગંબરપ્રક્રિયાનુસાર સામાન્ય-

વિશેષ ગુણસંખ્યા, સામાન્ય-વિશેષ સ્વભાવો, અનેકાન્તવાદમાં જ તેનું યથાર્થ ઘટવું, દ્રવ્યાર્થિકના ૧૦ મેદો, પર્યાયાર્થિકના ૬ મેદો, નયોપનય મેદ વિચારો, નૈગમના ૩, સંગ્રહના ૨, વ્યવહારના ૨, ઋજુસૂત્રના ૨, શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવંભૂત એ ત્રણેના પ્રત્યેકના એક એક એમ સર્વ સંકલના એ સર્વ મઝી ૨૮ મેદો, ઉપનયમાં સદ્ભૂત-અસદ્ભૂતવ્યવહારના શુદ્ધાશુદ્ધાદિ-ઉપચરિતાનુપચરિતાદિ મેદોનું વર્ણન, નયોપનયની સ્વભાવોમાં યોજના વિગેરે દિગંબરપ્રક્રિયાનું વિસ્તારસ્વરૂપ બતાવી દિશાસૂચનરૂપે ક્રમશઃ યુક્તિ પૂર્વક સ્વંડન કર્યું છે. દિગંબર અમૃતચન્દ્રશ્ચરિત્કૃત પ્રવચનસારવૃત્તિમાં આપેલ પર્યાયવિચારોની સ્વંડનદિશા વિગેરે પ્રદર્શન કરી, દ્રવ્યપર્યાયોના એકાન્તમેદવાદિ મતનું પૂર્વપક્ષ નિરૂપણપૂર્વક યુક્તિપુરઃસરસ્વંડન, તેવી જ રીતે એકાન્ત અમેદવાદિ મતનું પણ સ્વંડન, એકાન્ત દ્રવ્યવાદિ-મતનું સ્વંડન, અનેકાન્તમાં અનેકાન્ત સ્વીકારતાં ઘટાભાવનો અભાવ જેમ ઘટસ્વરૂપ છે તેમ એકાન્તપક્ષાપત્તિદોષનો તથા પ્રમેયત્વ વિગેરે દૃષ્ટાન્તોથી અનવસ્થા વિગેરે દોષોનો ઉદ્ધાર તથા અનેકાન્તનું વિશ્વવ્યાપકત્વ, સર્વદર્શનસમ્મતત્વ સમર્થન ઘણા જ વિસ્તારથી કરી અનેકાન્તમાહાત્મ્ય નિરૂપણ કરી અન્તિમોપદેશ આપ્યો છે. છેવટના ગ્રન્થસમાપ્તિ પ્રશસ્તિ પદ્યોમાં સર્વ દર્શનોએ અનેકાન્ત સ્વીકાર્યો છે તે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. આ ગ્રન્થકારની ગ્રન્થગ્રંથનશૈલીમાં અદ્ભુતતા એ છે કે દરેક દાર્શનિક વિચારો પ્રાયઃ તે તે દર્શનની પ્રક્રિયા સ્પષ્ટતયા વિસ્તારથી બતાવવાપૂર્વક જ તેની સમીક્ષા (નિરસન) કરે છે. તેમજ દરેક વિચારો અવાધિત યુક્તિપુરઃસર હોવા છતાં તેને સંગત સંવાદ-સાક્ષિપાઠો આપ્યા વિના રહેતા નથી. એક ધર્મપરીક્ષા વૃત્તિ જેવા ગ્રન્થમાં પણ લગભગ ૫૫૦ સાદી પાંચસો ઉપરાન્ત સંવાદપાઠો મૂક્યા છે તેવીજ રીતે આ ગ્રન્થમાં પણ પોણોસો ઉપરાંત મહાભાષ્યના, ૬૦ લગભગ સમ્મતિ મહાતર્ક ગ્રન્થના અને બીજા મઝી લગભગ ૨૫૦ અઢીસો સંવાદપાઠો મૂકેલા છે જેની સૂચિકા પણ આ સાથે છે તે જોવા સુજ્ઞવાચકવર્ગને પ્રાર્થના છે. વઝી વિશેષ

ઉપાધ્યાયજી ભગવંતની ગ્રન્થસન્દર્ભ શૈલીમાં વિશિષ્ટતા એ છે કે—બહુલતાએ પ્રાચીન પૂજ્યતમ પુરુષોના વચન તથા અર્થાનુસરણને અવલંબીને જ તે પ્રવર્તે છે તેમાં રહેલી અપૂર્વતા પૂજ્યપુરુષોના વચનોનો સમન્વય આદિ નવીનતા વિગેરે વિકસિત બુદ્ધિ પ્રતિભાશાલિઓને જ તે તરી આવે છે, વઝી તેવા પ્રતિભાશાલિ પુરુષોના તીવ્ર ક્ષયોપશમાનુસારે ગુંથાણેલ ગ્રન્થમાલામાં શબ્દ તથા અર્થાનુસરણ જેવું કુદરતે નૈસર્ગિક-સાહજિક પળ આવી શકે છે તેથી તે પૂજ્યભગવંતની અમાપ પ્રજ્ઞાનું માપ કરવા મથવું—તેની પરીક્ષામાં ઉત્તરવું તે આપણા જેવા પામરોની બુદ્ધિની કીમત અંકાવવા જેવું અને “પ્રાંશુલભ્યે ફલે મોહા—દુઢ્વાહુરિવ વામનઃ” જેવી સ્થિતિ સૂચવનારું છે.

આ શ્રી અનેકાન્ત વ્યવસ્થા પ્રકરણ તેમજ અમારા તરફથી વહાર પડેલા પ્રાયઃ ઘણા ગ્રન્થોના સંશોધનકાર્યમાં પ્રાચ્ય તથા નવ્ય-ન્યાયનિષ્ણાત, જગત્કર્તૃત્વવાદનિરાસાત્મક ‘જગત્કર્તૃત્વમીમાંસા’ ‘અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકાવિવૃત્તિ’ તથા ‘ધર્મપરીક્ષા વૃત્તિટિપ્પણ’ આદિ ગ્રન્થોના પ્રણેતા મુનિરાજશ્રી શિવાનન્દવિજયજી મહારાજશ્રીએ સહાય કરી છે. જેમના ગ્રન્થો પૈકી નવ્યન્યાયશૈલીએ સિદ્ધાન્તના સંવાદ પાઠોયુક્ત વિદ્વત્પૂર્ણ ધર્મપરીક્ષા વૃત્તિટિપ્પણ કે જેનો અમુક ભાગ હાલમાં જ અમારા તરફથી વહાર પડેલ સટીક ધર્મપરીક્ષા ગ્રન્થ સાથે પ્રકાશિત થયો છે. સંપૂર્ણ ટિપ્પણ પ્રકાશિત કરવા ઇચ્છા છતાં પ્રેસની અગવડતા વિગેરે કારણોએ શેષ ભાગ વહાર પાડી શક્યા નથી. આશા છે કે—તે વાકીનો ભાગ પણ વહાર પાડવા ભાગ્યશાલિ બનીશું. આ ગ્રન્થ પ્રકાશમાં મૂકતાં અમોને ઘણો જ આનન્દ થાય છે કે જેની હસ્તલિખિત અલભ્ય પ્રાયઃ પ્રતિઓને લઈને અનેક ભવ્યાત્માઓ જિજ્ઞાસુઓ છતાં લાભ મેઝવી શકતા નહોતા તે આ પ્રકાશનથી લાભ લઈ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપાર્જી અનુક્રમે સિદ્ધિમુક્તના સત્પાત્ર બનશે.

શુભં ભૂયાત્ શ્રીશ્રમણસંઘસ્ય

શ્રી જૈનગ્રન્થપ્રકાશક સમા-અમદાવાદ.

શ્રી
અનેકાન્ત-
વ્યવસ્થા-
પ્રકરણમ્ ॥

॥ ૬ ॥

॥ શ્રીગૌતમસ્વામિને નમઃ ॥

॥ શ્રીઅનેકાન્તવ્યવસ્થાને અંગે કિંચિદ્ વક્તવ્ય ॥

શાસ્ત્રોમાં કોઈ પણ શાસ્ત્ર વિશિષ્ટ ને કઠીન હોય તો તે તર્કશાસ્ત્ર છે. તર્કવિદ્યા તીક્ષ્ણબુદ્ધિથી ગ્રહણ થાય છે. તે સમજવા માટે એકાગ્રતા અને સ્થિરતાની આવશ્યકતા રહે છે. તર્કવિષયક લક્ષણમાં બે પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે. એક વિકલ્પપરમ્પરાની ગુંથળીથી જટિલ અને વીંજી અવચ્છેદકાવચ્છિન્નની અવિચ્છિન્નધારાથી ગહન, આ બન્ને પદ્ધતિઓ અનુક્રમે પ્રાચીન પદ્ધતિ અને નવીન પદ્ધતિ એવા અભિધાનથી ઓઝસ્વાય છે.

દરેક દર્શનને ન્યાય-તર્ક-યુક્તિની આવશ્યકતા રહે છે. જનતાને સ્વાભિમત સિદ્ધાન્ત સમજાવવા માટે દલીલ જરૂરી છે. દર્શનાન્તરના વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા આદિ પ્રસંગે તે તે સમયે પ્રચલિત ન્યાય પદ્ધતિ નથા વિવેચન શૈલી જાણવી જોઈએ. નહિં તો સ્વદર્શન-દર્શનાન્તર સમક્ષ નિર્બળ અને ફીક્કું ભાસે છે. પંદરમી શતાબ્દી સુધી તર્કવાદમાં પ્રાચીન પદ્ધતિની પ્રવલતા હતી. લક્ષવામાં ને વાદમાં વિકલ્પજાઝનું જોર વિશેષ જણાતું. આર્હતદર્શને તે પદ્ધતિમાં મજબૂત ટક્કર શીલી હતી ને સ્વસિદ્ધાન્તો ચોમેર ફેલાવી બીલકૂલ શાંસ્વા પહવા દીધા ન હતા. સોઝમી શતાબ્દીથી નવીન પદ્ધતિનો પ્રચાર વધવા લાગ્યો. ન્યાયદર્શનના વિશિષ્ટગ્રન્થ ચિન્તામણિના કર્તા ગંગેશોપાધ્યાયે નવીન પદ્ધતિનો પ્રારંભ કર્યો. પક્ષધરમિશ્ર-દીધિતિકાર રઘુનાથશિરોમણિ આદિએ તે પદ્ધતિ વિશેષ પ્રકાશમાં મૂકી, જગદીશભટ્ટાચાર્ય અને ગદાધરભટ્ટાચાર્યના સમયમાં તે પદ્ધતિનું પ્રભુત્વ સ્થૂં જામી ગયું હતું તે સમયે આર્હત દર્શનમાં તે પદ્ધતિના પરિચયની જરૂર હતી. તેનો સારી રીતે પરિચય કરી. વિશદ રીતિએ લક્ષવાનો ને વિવેચનમાં મૂકવાનો યશ ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય

કિંચિદ્
વક્તવ્ય ॥

॥ ૬ ॥

ઉપાધ્યાયજી મહારાજશ્રી યશોવિજયજી મહારાજને મળે છે.

ન્યાય વિચારોનું પૂર્ણ અધ્યયન કરી ન્યાયની બન્ને શૈલીથી જૈન દર્શનના સિદ્ધાન્તો સ્પષ્ટપણે નિરૂપવામાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે નવીન ન્યાયપદ્ધતિને આત્મસાત્ ન કરી હોત તો જૈનદર્શન બૌદ્ધદર્શનની જેમ પછાત રહી ગયું હોત. આજ આ પદ્ધતિમાં પણ જૈનદર્શનની જે ઉન્નતિ દેખાય છે તે ન દેખાત. અનેકાન્તવ્યવસ્થા પ્રકરણ અથવા જૈનતર્કે એ એમનો પ્રાચીન અને નવીન પદ્ધતિના મિશ્રણથી લક્ષ્યાયેલ ન્યાયનો ગ્રન્થ છે. “ જેમ હરણીયું વાઘના મુઠ્ઠાને મુંઘવા પણ મમર્થ ન થાય તેમ અનન્તનયથી ભરપૂર અતિગંભીર જિનમત નયના અંશને જાણનારવડે મુંઘવાને પણ શક્ય નથી. પ્રમાણ અને નયથી સિદ્ધ એવા જિનમતને દૂષિત કરવા પ્રયત્ન કરવો એ પોતાની બુદ્ધિનું જ વિહમ્બન છે,” એ પ્રમાણે ગ્રન્થના પ્રારંભમાં લખી સ્યાદ્વાદ પ્રત્યે પોતાનો અદ્વિતીય વિશ્વાસ ગ્રન્થકાર પ્રકટ કરે છે. દરેક દર્શનો અનેકાન્તવાદમાંથી છૂટા પડ્યા છે તે એક અથવા ઘીઝી રીતિએ દરેક દર્શનોને અનેકાન્તવાદ અંગીકાર કરવો પડે છે તે વિષય પ્રધાનનયા સાત નયનું સ્વરૂપ વતાવના સચોટપણે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં પ્રરૂપ્યો છે. તે સમ્બન્ધિ ઉપસંહારના સૂક્તો નીચે પ્રમાણે છે.

“ દર્શિતેયં યથાશાસ્ત્રં, નૈગમસ્ય નયસ્ય દિઃ । કળાદૃષ્ટિહેતુઃ શ્રી-યશોવિજયવાચકૈઃ ॥ ૧ ॥ દર્શિતેયં યથાશાસ્ત્રં, સદ્ગ્રહસ્ય નયસ્ય દિઃ । વેદાન્તરાદ્ધાન્તહેતુઃ-યશોવિજયવાચકૈઃ ॥ ૨ ॥ દર્શિતેયં યથાશાસ્ત્રં, વ્યવહારનયસ્ય દિઃ । સાંખ્યસિદ્ધાન્તહેતુઃ શ્રી-યશોવિજયવાચકૈઃ ॥ ૩ ॥ દર્શિતેયં યથાશાસ્ત્રં-મૃજુમૂવ્રનયસ્ય દિઃ । બૌદ્ધસિદ્ધાન્તહેતુઃ શ્રી-યશોવિજયવાચકૈઃ ॥ ૪ ॥

આ ગ્રન્થમાં દરેક પૃષ્ઠ પર આપેલ વિષયસૂચનથી ગ્રન્થ વાંચવાને અને વિષયશોધન કરવાને વિશેષ અનુકૂળતા છે.

જેમ માપ્યકાર—જિનભદ્રગણિ ક્ષમાક્ષમણ, સંગ્રહકાર વાચકપ્રવર ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ, મહાતાર્કિક શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકર,

શ્રી
અનેકાન્ત-
વ્યવસ્થા-
પ્રકરણમ્ ॥
॥ ૭ ॥

ચૌદસો ચુમ્માલીસ ગ્રન્થસૂત્રણ સૂત્રધાર શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ આદિની ઉપર ઉપાધ્યાયજી મહારાજને પ્રેમભક્તિ હતી તેમ કલિકા-
લસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજી મહારાજ પ્રત્યે પણ સમ્પૂર્ણ વહુમાન અને ભક્તિ હતા એ આ ગ્રન્થમાં આવતા સ્થળે સ્થળે “ તદુક્તં પ્રશ્નશ્રી
હેમચન્દ્રસૂરિભિઃ ” વગેરે વચનોથી પૂરવાર થાય છે.

આ ગ્રન્થ ઉપાધ્યાયજી મહારાજનું ઇતર દર્શનોમાં પણ કેટલું ઝુંડું અવગાહન હતું તે સિદ્ધ કરતાં તે તે દર્શનોના મૌલિક
શ્રુતિ-સ્મૃતિ વગેરે ગ્રન્થોથી લઈને વિવેચન પર્યન્તના સર્વ ગ્રન્થો તેઓશ્રીએ અવલોક્યાં હતાં ને તેના વિષય તેઓશ્રીને સારી રીતે
ઉપસ્થિત હતા એ સમજાવે છે.

આ ગ્રન્થ વાંચવાને અને સમજવા માટે તે તે દર્શનોનો અને જૈનદર્શનનો સારો પરિચય કરવો આવશ્યક છે.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજે સંકડો ગ્રન્થો ગુંથ્યા છે તેમાંના કેટલાએક ગ્રન્થોના નામમાત્રથી જ આપણે સંતોષ અનુભવવાનો છે.
‘અષ્ટમહસ્ત્રી’ ગ્રન્થની એકજ પ્રતિ ડેકન કોલેજના પુસ્તકસંગ્રહમાં છે તેમ પૂજ્યપાદ પરમોપકારિ પ્રાતઃસ્મરણીય સૂરિચક્રચક્રવર્તિ શાસન-
સમ્રાટ સર્વવંશસ્વતંત્ર અમારા પરમગુરુ ગુરુમહારાજ શ્રીવિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના લક્ષ્યમાં આવતા તેની નકલ કરાવી લેવા
ઉપદેશ આપ્યો યાવત્ તે ‘શ્રીજૈનગ્રન્થપ્રકાશક સભા’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં આજે તે ગ્રન્થનું દર્શન કરવા આપણે ભાગ્યશાલી થયા
છીએ, તે પ્રમાણે આ ગ્રન્થની પણ એક બે પ્રતિઓ જ હસ્તલિખિત પ્રાપ્ત થતી હતી. આજે સદ્ભાગ્યે તેનું પણ ‘શ્રી જૈનગ્રન્થ પ્રકાશક સભા’
તરફથી પ્રકાશન થયું એટલે હવેથી આ ગ્રન્થના નામથી જ નહિ પણ સાક્ષાત્ ગ્રન્થના દર્શન કરી આનન્દમાં અભિવૃદ્ધિ કરીએ એજ—

લિ૦ મુનિ ધુરન્ધરવિજય

કિશ્ચિદ્
વક્તવ્ય ॥

॥ ૭ ॥

॥ ॐ अहं नमः ॥

॥ अनेकान्तव्यवस्थाग्रन्थान्तर्गतसाक्ष्यपाठानुक्रमणिका ॥

गाथाऽऽख्यपदः
जीवाजीवाश्रवबन्ध-
इत्यप सप्तविधोऽर्थ-
प्रमाणप्रमेय इत्यादि
ते हुंति परावेक्खा
दोहि वि णएहि णीयं
सञ्चतन्यमात्मनि
वस्तुपर्यायवद् द्रव्यम्
क्षणमेकं सुखी
जीवो गुणपडिवन्नो
आदावन्ते च यन्नास्ति
इच्छइ जं दण्णओ
पज्जाओ च्चिय वत्थुं
पज्जायनयमयमिणं

ग्रन्थनाम	पत्र	पृ.	पं.
तत्त्वार्थसूत्र अ० १ सू. ४	१	१	८
तत्त्वार्थभाष्य	१	१	११
गौतमसूत्र	२	१	१३
भाषारहस्य	३	१	६
महाभाष्य, सम्मति	४	१	१३
आकर (प्रमाणनय-	४	२	८
तत्त्वालोकालंकार-	४	२	९
परिच्छेद ७ सू० ८, ९, १०)	४	२	१०
आवश्यकनिर्युक्ति	५	१	२
अध्यात्मोपनिषद्	५	१	४
विशेषा० भाष्य०	५	१	९
" "	५	१	१०
" "	५	१	१२

गाथाऽऽख्यपदः	ग्रन्थनाम	पत्र	पृ.	पं.
जह रुवाइविसिट्ठो	विशेषा० भाष्य०	५	१	१३
उप्पज्जंति वियंति य	आवश्यकनिर्युक्ति	५	२	१
उप्पायविगमपरिणा-	विशेषा० भाष्य	६	१	२
ते जप्पभवा जं वा	" "	६	१	२
आहावक्खाणमिदं	" "	६	१	४
उप्पायाइसहावा	" "	६	१	४
जीवस्स य सामाइयं	" "	६	१	५
जइ पज्जायनउ च्चिय	" "	६	१	१४
इच्छइ सो तेणोभय-	" "	६	२	१
एगत्ते नणु दण्ण	" "	६	२	१
जइ भिन्नोभयगाही	" "	६	२	२
तम्हा किं सामइयं	" "	६	२	२
इहरा जीवाणएन्नं	" "	६	२	४

अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणे ॥
॥ ८ ॥

गाथाऽऽद्यपदः	ग्रन्थनाम	पत्र	पृ.	पं.
सो चेव पञ्चवद्विय-	विशेषा० भाष्य०	७	२	७
नणु भणियं पञ्जाय-	" "	७	२	८
उपायभङ्गगुणं	" "	७	२	१२
तद्वमेयकप्पणाओ	" "	७	२	१२
उपायभङ्गगुणं जं,	" "	८	१	१२
वीयस्स दव्वमेत्तं	" "	८	२	४
आविग्भावतिरोभाव-	" "	८	२	५
जं जं जे जे भावे	" "	८	२	११
जं जाहं जं भावं	" "	९	२	३
न सुवन्नादस्सं कुंडल-	" "	९	२	६
जइ वा दव्वादन्न	" "	९	२	१०
जइ पञ्चवोवयारो	" "	१०	१	२
दव्वपरिणाममित्तं	" "	१०	१	७
दव्वद्वियनयपयई	सम्मति	१०	२	४
पुरुष एवेदं सर्वम्	श्रुति (वेद)	१०	२	१३
ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्	गीता	१०	२	१३
स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिवृत्ति-	अन्ययोग० द्वात्रि०	१७	१	५

गाथाऽऽद्यपदः	ग्रन्थनाम	पत्र	पृ.	पं.
अनन्तधर्मात्मकमेव तत्त्व-	" "	१८	१	११
संगृहीतपिण्डार्थं	आगम	१८	२	३
कुंभो भावाणन्नो	विशे० भाष्य	१८	२	१०
चूओ वणस्सइ च्चिय	" "	१८	२	११
अस्त्यर्थः सर्वशब्दानां	वाक्यपदीय	१८	२	१४
घटादीनां न चाकारान्	"	१९	१	१
वेदात्मशक्तिं स्वगुणैः	श्रुति	१९	१	४
अजामकां लोहित-	"	१९	१	६
यः सर्वज्ञः स सर्ववित्	"	१९	१	८
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप-	"	१९	१	११
एष सर्वेश्वरः	"	१९	२	२
शिवमद्वैतं चानुर्थं	"	१९	२	३
विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि-	"	१९	२	९
एतस्मादात्मन आकाशः	"	१९	२	१२
प्रविभक्तभुक्	"	२०	२	१
जागरितस्थानो	"	२१	१	१
सामानाधिकरण्यं च	"	२१	२	२

साक्ष्य-
पाठानु-
क्रमणिका ।

॥ ८ ॥

फलव्याप्यत्वमेवास्य
न यावत्सममभ्यस्तौ
प्रतिपाद्यस्याद्वितीय
अद्वितीयवस्तुन
अद्वितीयवस्तुनो
आचार्यवान् पुरुषो
येनाश्रुतं श्रुतं
यथा सौम्यैकेन
दृशिस्वरूपं गगनोपमं
यमनियमासनप्राणा
लये संबोधयेच्चित्त
सचक्षुरचक्षुरिव
बुद्धाद्वितसत्त्वस्य
उत्पन्नात्मावबोधस्य
न तस्य प्राणा उत्क्राम०
अव्यावृत्ताननुगतं
न निरोधो न चोत्पत्ति
तस्याभिध्यानायोजनात्

वसिष्ठवाक्य
छान्दोग्योपनिषद्
"
"
"
"
"
"
पातंजलयोगदर्शन
श्रुति
"
"
श्रुति
वार्तिक
श्रुति
"

२२ २ ४
२२ २ ८
२३ १ ३
२३ १ ५
२३ १ ६
२३ १ ७
२३ १ ८
२३ १ १०
२३ १ १४
२३ २ ४
२३ २ १३
२४ १ ४
२४ १ ५
२४ १ ७
२४ १ १०
२४ २ ८
२४ २ १२
२५ २ ८

माया सती चेद्द्वयतत्त्व- अन्ययोग० द्वात्रिंशिका
सच्चिदानन्दरूपं श्रुति
जे एगं जाणइ आचारांग
सवियप्पणिन्वियप्पं सम्मति
वच्चइ विणिच्छियन्थं विशे० भाष्य०
यथा कटुकशब्दार्थः "
पञ्चवणयवुकुत्तं सम्मति
द्वयद्वियोत्ति तम्हा "
द्वयद्वियवत्तव्वं "
उण्णज्जंति वयंति य "
द्वयं पञ्चवविजुयं "
एए पुण संगहओ "
ण य तइओ अन्धि णओ "
जह एए तह अण्णे "
सव्वणयसमूहम्मि वि सम्मति
तम्हा सव्वं वि णया "
जहऽणेगलक्खणगुणा "
तह णिययवायसुविणि-

२६ १ ३
२६ १ १२
२६ २ १
२६ २ ११
२७ २ ११
२८ १ ३
२८ १ ९
२८ २ ३
२८ २ ७
२८ २ ९
२९ १ १
२९ १ २
२९ १ ३
२९ १ ४
२९ १ ५
२९ १ ७
२९ २ ८
२९ २ ११

अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणे ॥
॥ ९ ॥

जह पुण ते चैव मणी
तह सव्ये णयवाया
लोइयपरिच्छियसुहो
इहग सनुदसिद्धो
णियययणिजसच्चा
संदेव सत्स्यान्सदिति
जे काविलं दरिम्पणं
प्रकृतेमहास्ततोऽहङ्कारः
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो
त्रिगुणमविवेकिविषयः
हेतुमदनित्यमव्यापि
असद्वक्त्रणादुपादान-
कार्यस्थैव न योगाच्च
भेदानां परिणामात्
मूलप्रकृतिरविकृति-
यदेव दधि तत्क्षीरं
न सद्वक्त्रणादुपादान-
अवधीनामनिष्पत्ते-

अन्ययोग० द्वात्रिंशिका
सम्मति
सांख्यकारिका
"
"
"
"
सांख्यकारिका
"
सांख्यकारिका
"

३० १ १ लिङ्गलिङ्गिधियोरेवं
३० १ ५ चैतन्यं पुरुषस्य
३० १ ११ पुरुषस्य दर्शनार्थं
३० २ ७ तस्यैव व्यभिचारादौ
३० २ १३ वन्सविवृत्तिनिमित्तं
३१ १ ७ उज्जुं कज्जुं सुयं नाणं
३१ २ ३ तम्हा णिययं संपई
३१ २ ९ पलालं न ददन्यस्मि-
३१ २ १३ कचित्तदपरिज्ञानं
३२ १ ७ तत्रापूर्वार्थविज्ञानं
३२ १ ९ न हि स्मरणतो यत् प्राक्
३२ २ ८ इदानीन्तनमस्तिन्यं
३३ १ ९ भावान्तरविनिर्मुक्तौ
३३ १ १३ कः शोभन वदन्नवं
३४ १ ४ अनष्टाज्जायते कार्यं
३४ १ ७ यदि तुलान्तकयो
३५ १ ८ भावे ह्येवं विकल्पः स्यात्
३६ १ १३ दृष्टस्तावदयं घटोऽत्र निपतन्

सांख्यकारिका
"
विशेषा० भाष्य०
"
श्लोक ३
श्लोक ३

३७ २ ३
३८ १ १२
३८ २ ९
३९ १ १४
३९ २ २
४० १ ३
४० १ ११
४० १ १३
४० २ ४
४० २ ८
४० २ १०
४० २ १४
४१ १ ११
४३ २ ५
४४ २ ७
४४ २ ९
४५ १ २
४८ १ ८

साक्ष्य-
पाठानु-
क्रमणिका ।

॥ ९ ॥

स्वभावोऽपि स तस्येत्थं	
जातस्य च स्वभायस्य	सौगताः
अदृष्टार्थं विकल्पनमात्रम्	सौगताचार्यः
ग्राह्यग्राहकसंवित्ति-	"
मूलनिमाणं पञ्चव	सम्प्रति
सत्त मूलण्या पञ्चत्ता-	सूत्र
सवणं सपइ स तेणं	विशेषा० भाष्य०
इच्छइ विसेसियतरं	आवश्यकनिर्युक्ति
तं चिय रिउसुत्तमयं	विशेषा० भाष्य
नामादओ न कुंभा	" "
जइ विगयाणुपपन्ना	" "
अहवा पच्चुपपन्नो	" "
सम्भावासम्भावो	" "
एवं सत्तवियणो	सम्प्रति
वन्थुविसेसओ वा.	विशेषा० भाष्य
घणिमेयाओ मेओ	" "
तो भावो चिय वन्थु	" "
विरोधिलिङ्गसङ्ख्यादि-	

४२ १ १३	जं जं सण्णं भासइ	विशेषा० भाष्य
४२ २ ११	वन्थुओ संकमणं	आवश्यकनिर्युक्ति
५० १ ८	द्वं पञ्जाओ वा	विशेषा० भाष्य०
५२ १ १	णहि सइतरवच्चं	" "
५३ १ ९	घडकुडसहत्थाणं	" "
५३ २ ८	घणिमेयाओ मेओ	" "
५५ २ ४	भागासे वखइत्ति य	" "
५५ २ ५	वन्थुं वसइ सहावे	" "
५५ २ ५	णगमववहाराणं	" "
५५ २ ११	माणं प्रमाणमिदं	" "
५६ १ ३	णहि पत्थाइ पमाणं	" "
५६ १ ७	पत्थादओ वि तक्कारणं ति	" "
५६ १ ८	तक्कारणं ति वा जइ	" "
५७ २ ८	देसी चेव य देसो	" "
५८ १ १	एत्तो चेव समाणा	" "
५८ १ ४	घडकारविचक्खाए	" "
५८ १ १०	कुंभंमि वन्थुपञ्जाय	" "
५८ २ १०	मृदादिभावैः परिणामवद्भि-	" "

५८ २ १३
५९ १ २
५९ १ ३
५९ १ ४
५९ १ १३
५९ २ २
५९ २ १२
५९ २ १२
६० १ ५
६० १ ९
६० १ १०
६० २ ३
६० २ ४
६१ १ ४
६१ १ ५
६१ २ ७
६१ २ ८
६२ १ ५

अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणे ॥

॥ १० ॥

एवं जह सद्व्यो
वज्रजणअत्थतदुभयं
वज्रजणमन्थेणन्थं
सद्वसादभिधेयं
सद्वपरिणामओ जइ
जइ वन्थुसंकमो वा
एवं जीवं जीवो
पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं
तिक्काले चदुपाणा
एप्पहि दिट्ठिवाये
मग्गण गुणठाणेहि य
जह देसिच्चिय देसो
अह भिन्नो तस्स तओ
नो सहो वि समत्तं
नीलुप्पलाइसहा
तो वन्थुसंकराई
जं वयणिज्जवियप्पा
विभज्जवायं च विया-

”
आवश्यक निर्युक्ति
विशेषा० भाष्य०
”
”
”
”
आचा० टी०
द्रव्यसंग्रह
विशेषा० भाष्य०
द्रव्यसंग्रह
विशेषा० भाष्य०
”
”
”
”
”
सम्मति

६२ १ १३
६२ २ ४
६२ २ ५
६२ २ ११
६३ १ ४
६३ १ ६
६३ १ ११
६३ १ १२
६३ २ २
६४ १ ६
६४ १ १०
६४ १ १४
६४ २ ५
६४ २ १२
६६ १ २
६६ १ ६
६५ २ ७
६५ २ १२

पुरिसज्जायं तु पडुच्च
अर्थतरभूएहि य
अह देसो सम्भावे
सम्भावे आइटो
आइटो सम्भावे
सम्भावासम्भावे
एवं सत्तवियप्पो
परपज्जेवहि विसरिस्स
पच्चुप्पणंमि वि प-
द्रव्यकषाययोगा
कोवं उप्पायन्तो
रुवरसगन्धफासा
दूरे ता अणत्तं
दो उ णया भगवया
जं च पुण अरहया
परिगमण पज्जाओ
जंपंति अत्थि समये
गुणसइमंतरेणावि

आगम
सम्मति
”
”
”
सम्मति
”
”
प्रशमरति श्लोक ६
सम्मति
”
”
”
”
”
”
”

६५ २ १३
६९ १ १०
७० १ ९
७० २ ५
७१ १ १०
७१ २ १
७२ १ ११
७४ १ १४
७२ १ ११
७४ २ ११
७६ १ २
७६ १ ११
७५ २ ३
७५ २ ९
७५ २ १२
७६ १ १
७६ १ ९
७६ १ १२

साक्ष्य-
पाठानु-
क्रमणिका ।

॥ १० ॥

जह दससु दसगुणंमि	तत्त्वार्थ अ० ५ सू. ३७
गुणपर्यायवद्द्रव्यं	उत्तराध्ययन
गुणाणमासओ दधं	अनुयोगद्वार
दध्वणामे गुणणामे	आगम
नाणदेसणद्वयाए	
अण्णोणं पविसंता	भगवती
अणंतेहिं वण्णपज्ज-	सम्मति
अणुदुअणुएहिं	उत्तराध्ययन
एगत्तं च पुहुत्तं च	तत्त्वार्थ अ० ५ सू. ३७
गुणपर्यायवद् द्रव्यं	सम्मति
पिउपुत्तणत्तुभाणि०	
जह संबधविसिट्ठं	
होज्जाहि दुगुणमहुं	
भण्णइ संबधवसा	
जुज्जइ संबधवसा	
भण्णइ विसमपरिणयं	
दधस्स ठिई जम्म	
दध्वत्थंतरभूया	

७६	२	१
७६	२	४
७६	२	७
७६	२	८
७६	२	१०
७७	२	६
८१	१	८
८१	२	११
८१	२	१२
८२	१	७
८२	१	९
८२	१	१०
८२	२	५
८२	२	१०
८२	२	१२
८३	१	२
८३	१	१०
८३	२	१

सीसमईविष्कारण
ण वि अत्थि अण्णवाओ
भयणा वि हु भइयवा
रयणप्पमा सिय
मूलक्षयकरीं प्राहु-
णियमेण सहंतो
अणभिग्गहियकुदिट्ठी
एगविह दुविह
गइपरिणयं गई चेव
गुणणिव्वत्तियसन्ना
कुंभो ण जीवदवियं
चरणकरणप्पहाणा
वयसमणधम्म
पिंडविसोही समिई
मण्णई तमेव सच्चं
तं सध्वणयविसुद्धं
गुरुपारतंतनाणं
गीयत्थो य विहारो

तार्किक
सम्मति
उत्तराध्ययने
नधनस्व
सम्मति
प्रवचनसारोद्धार
भगवती
आवश्यकनिर्युक्ति
पंचाशक

८३	२	७
८३	२	१०
८४	१	१
८४	१	६
८४	१	१३
८४	२	६
८४	२	११
८५	१	३
८५	१	५
८५	२	१०
८६	१	४
८६	१	१०
८६	१	११
८६	२	१
८६	२	१२
८७	१	५
८७	१	७
८७	१	८

अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणे ॥
॥ ११ ॥

अशुद्धं	शुद्धं	पत्रं	पृष्ठं	पंक्तिः
नारु	नादिरु	१	२	७
शाद	शाः; अ	४	१	३
च्छद्र	च्छब्द	४	२	३
त्यख्या	तल्या	५	२	५
ति, ये	ति ये	१३	१	९
गित्व	गित्त्व	१७	२	७
प्रयो	प्रतियो	१७	२	१३
ष्टभा	ष्टमभा	२०	२	६
ङ्गा	ङ्ग	२७	१	६
ङ्गाद	ङ्गोद	३३	२	४
निष्टा	निष्टा	३४	२	१३
के र	केः, न चा	३५	१	१४

॥ शुद्धिपत्रकम् ॥

अशुद्धं	शुद्धं	पत्रं	पृष्ठं	पंक्तिः
क्षया	दृष्टाक्षयाद	३७	२	८
च न	च । न	३९	२	१२
त्पू	त्, पू	४१	२	५
वृत्तः	वृत्तः	४२	२	९
रौक	रैक	४७	२	३
कान्य	कस्य चान्य	५३	२	१
स्यात्	त्वात्	५६	२	७
कत्वेद्व	कत्वेद्व	५६	२	१२
लभ्य	लभ्य	५७	१	१३
सङ्का	सङ्का	५९	१	६
मनु	न तु	६६	२	८
क्रिया क्ष	क्रियाक्ष	६८	१	१

अशुद्धं	शुद्धं	पत्रं	पृष्ठं	पंक्तिः
मेऽय	मेप्यय	६८	१	३
न चाभे	न च भे	६८	१	१२
वस्य, न	वस्य न	६८	२	१२
ते तद्वा	तैतद्वा	७०	१	४
क्षिता प	क्षिताप	७०	१	५
तोऽत्रद्व	तोद्व	७०	२	१०
बाधोदेशेऽ	वोधोदेशे	७१	१	५
व, नेति	व नेति	७२	२	५
नुभव	नुभव	७४	१	११
मित्तिक	मित्तिक	७५	१	४
भेदाद	भेदाद्य	८३	२	६
तदेत	तदत	८४	१	२

शोधितेऽप्यस्मिन् प्रायः समाकृति प ष ब व घ ध इत्याद्यक्षरव्यवस्थासादिका या काचिच्चेदशुद्धिः स्यात्स्वयं सा संशोधाऽनाभोगादिगोचरा च क्षमाऽभ्यर्थ्यते ।

शुद्धि-
पत्रकम् ॥

॥ ओं अहं नमः ॥

॥ निजप्रज्ञावदातसंस्मारितातीतपूर्वश्रुतकेवलिभगवद्-न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महोपाध्यायश्रीमद्-यशोविजयवाचकविरचितम् ॥

८.९ ॥ जैनतर्केत्यपराभिधानं श्री अनेकान्तव्यवस्थाप्रकरणम् ॥

ऐन्द्रस्तोमनतं नत्वा, वीतरागं स्वयम्भुवम् ॥ अनेकान्तव्यवस्थायां, श्रमः कश्चिद्वितन्यते ॥ १ ॥

जिनमतमतिगम्भीरं, नयलवविद्धिः परैरनन्तनयम् ॥ आघातुमपि न शक्यं, हरिणेन व्याघ्रवदनमिव ॥ २ ॥

वस्तुधर्मो ह्यनेकान्तः, प्रमाणनयसाधितः ॥ अज्ञात्वा दूषणं तस्य, निजबुद्धेर्विडम्बनम् ॥ ३ ॥

अथ कोऽयमनेकान्तः?, उच्यते-तत्त्वेषु भावाभावादिशबलैकरूपत्वम् । कानि तत्त्वानीति चेत्, तत्रेदं तत्त्वार्थमहाशास्त्र सूत्रं (अ० १-४) “जीवाजीवाश्रवबन्धसंवरनिर्जरा मोक्षास्तत्त्वम्” ॥ जीवा औपशमिकादिभावान्विताः ॥ अजीवा धर्मादयश्चत्वारोऽस्तिकायाः ॥ आश्रूयते-गृह्यते यैः कर्म ते आश्रवाः, शुभाशुभकर्मादानहेतव इत्यर्थः ॥ बन्धो नामाश्रवात्तत्त्वकर्मण आत्मना सह प्रकृत्यादिविशेषतः संयोगः ॥ आश्रवनिरोधहेतुः संवरः ॥ विपाकात् तपसो वा कर्मणां शारो निर्जरा ॥ सर्वोपाधिविशुद्धस्वात्मलाभो मोक्षः ॥ “इत्येष सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वम् । एते वा सप्तपदार्थास्तत्त्वानि” इति भाष्यकारः ॥ (अ० १ सू० ४) तत्त्वमित्यस्याऽव्युत्पत्तिपक्षे परमार्थ इत्यर्थः, व्युत्पत्तिपक्षे तु जीवादीनां या स्वसत्ता सा तत्त्वपदेनोच्यते । तस्याश्च प्रतिवस्तु यो मेदस्तमनादृत्यैकबचनम्, नैयायिकादिवत् तस्या अतिरिक्तत्वानभ्युपगमेन वस्तुधर्मतया प्रतिवस्तु मेदमभिप्रेत्य च भाष्ये

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ १ ॥

(८)

बहुवचनमपीति टीकाकृतः । वस्तुतः सकलज्ञानसाध्यैकप्रयोजनकत्वलक्षणमेकत्वं, लक्षणभेदज्ञानजनितपरस्परभेदज्ञानविष-
यत्वरूपं बहुत्वं चादायैकवचनबहुवचने सूत्रभाष्ययोर्बोध्ये ॥ स्वाभाविकैकत्वबहुत्वयोर्नयभेदाश्रयणेन प्रकृतसमाधाने
चोपयोगवन्तो जीवः उपयोगवन्तो जीवा इति प्रयोगयोरपि साधुत्वापत्तेः, उपदर्शितनीत्या तु बहुत्वावच्छेदेनैकत्वस्य
क्लृप्तत्वात् करितुरगरथाः सेनेत्यादाविव बहुवचनावरुद्धे एकवचनावरुद्धस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयो नानुपपन्न इति दिक् ॥

ननु कथं सप्तैव तत्त्वानि, पुण्यपापयोरप्यधिकयोः सत्त्वादिति चेत्, न, बन्ध एव तयोरन्तर्भावमभिप्रेत्य भेदेनानभिधानात् ।
हन्त तर्हि जीवाऽजीवास्तत्त्वमेतावदेव वाच्यं स्याद्, आश्रवादीनामपि पञ्चानां जीवाऽजीवयोरभिन्नत्वात् ॥ तथाहि ॥ आश्रवो
मिथ्यादर्शनरूपः परिणामो जीवस्य, स च क आत्मानं पुद्गलांश्च विहाय । बन्धश्चात्मप्रदेशसंश्लिष्टकर्मपुद्गलात्मकः । संवरोऽ-
प्यात्मन एवाश्रवनिरोधलक्षणो देशसर्वनिवृत्तिपरिणामः । निर्जरा तु पार्थक्यापन्नजीवपुद्गलद्वयैव । मोक्षोऽपि समस्तकर्मरहित
आत्मैवेति ?, सत्यम्, इदमित्यमेव, किन्तिवदं शास्त्रं मुमुक्षुशिष्यप्रवृत्तये । मा च मुक्ति-संसारयोः कारणयोर्भेदेनाभिधानं विना
न स्यादिति । आश्रवो बन्धश्चेति द्वयं मुख्यं संसारकारणम् । संवरो निर्जरा चेति द्वयं मुख्यं मोक्षकारणमुपात्तम् । यत्तु मुख्यं
प्रयोजनं मोक्षो यदर्था सर्वा प्रवृत्तिः, स कथं न प्रदर्शयतेति युक्तं पञ्चानामप्युपादानम् । अथ हेयोपादेययोरेककारणाभिधा-
नेनैव चरितार्थत्वे किं द्वयाभिधानेनेति चेत्, न, एककारणे ज्ञाते कारणान्तरजिज्ञासाया औत्सर्गिकत्वात्, कारणद्वयज्ञाने च
मध्यमजिज्ञासापरिपूर्तेः, तथापि मोक्षस्योपादेयतयेव हेयतया संसारस्यापि पृथगभिधानं कार्यं स्यादिति चेत्, न, अनागत-
जन्माद्यभावरूपसंसारहानेः स्वातन्त्र्येणासाध्यतया तद्वेतृच्छेदे पुरुषव्यापाराभ्युपगमेन तद्वेतोरेवाभिधानात्, संसारहानेर्मा-

सप्ततत्त्वस्व-
रूपं, तत्त्वं-
तत्त्वानीति-
भाष्योक्तै-
कवचनब-
हुवचनसा-
धुत्वव्यव-
स्थापनं न्यू-
नाधिकत-
त्त्वसंख्या-
परामर्शश्च ॥

॥ १ ॥

अस्वरूप एवानुप्रवेशान्मोक्षोपस्थितौ संसारस्य प्रतिपक्षत्वेनावश्योपस्थितिकतया पृथगभिधानस्यानतिप्रयोजनत्वाच्चेति सम्प्रदायपरिष्कारः । वस्तुतः संवरनिर्जरयोर्मोक्षे दण्डचक्रादिन्यायेन हेतुता, न तु वृणारणिमणिन्यायेनेति बोधयितुं द्वयाभिधानम् । बन्धपदेन संसारस्याश्रवस्य च तत्कारणतयाभिधानमित्ययं संसारनिवृत्तिमोक्षप्रवृत्तिप्रगुणः प्रघट्टक इत्यपि युक्तं पश्यामः । न चैवं सम्प्रदायातिक्रमः, अनेकनयसमूहात्मकत्वाद् भगवत्प्रवचनस्येति सूक्ष्ममीक्षणीयम् ॥

अत्र वैशेषिकाः—“ सर्वत्र विभागवाक्ये न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकत्वं सर्वसिद्धं, तत्रोद्देश्यविधेयभावस्थले विधेयतावच्छेदकरूपेण विधेयतासमव्याप्तरूपेण वा विधेयस्य व्यापकत्वलाभो व्युत्पत्तिमर्यादयाऽवश्यं स्वीकर्तव्यः, अन्यथा वह्निमान् धूमवानित्यादौ द्रव्यत्वादिना धूमवदादिव्यापकत्वलाभप्रसङ्गात्, तदिह जीवाजीवेत्यादिवाक्ये चरमपदे तावदन्यतमत्वेन निरुद्धलक्षणास्वीकाराद् विधेयतावच्छेदकेनान्यथा च विधेयतासमव्याप्तेन जीवाजीवाद्यन्यतमत्वेन पदार्थव्यापकत्वलाभादाधिक्यं व्यवच्छिद्यताम् । यत् “विभाजकोपाधीनां मिथः साङ्कर्यरूपं न्यूनत्वमप्येतद्वाक्येनान्यतमत्वबलादेव व्यवच्छेद्यम् । न्यूनत्वे पृथिवीघटान्यतमत्ववत् तस्याऽसम्भवात्, घटमेदवृत्तित्वाद्यंशवैयर्थ्येन पृथिवीमेदवृत्तिद्वित्वादेः प्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाऽभावाभावात् । तच्चात्रासम्भवीत्ययुक्तोऽयं विभाग ” इत्याहुः । तन्न । भूतमूर्तान्यतमत्ववजीवाजीवाश्रवाद्यन्यतमत्वस्य जीवत्वाऽजीवत्वाभवत्वादिसाङ्कर्येऽपि सम्भवाजीवत्वाजीवत्वाद्यसाङ्कर्यस्य च जातिमाङ्कर्यादिबाधकान्तरादेव सिद्धेः । इत्थमेव “ प्रमाणप्रमेयेत्यादि ” गौतमीयविभागसूत्रमप्युपपद्यते ॥ अथैवं न्यूनत्वव्यवच्छेदाभिप्रायाभावादीदृशविभागकरणेऽपि वस्तुतः पदार्थद्वित्वसिद्धौ मेदद्वयाभावमात्रस्य व्यापकतावच्छेदकत्वसम्भवादुक्तान्यतमत्वाव-

विभागसंख्यायाः सार्थक्ये वैशेषिकनैयायिकसंवादः । परिष्कारनिष्कर्षश्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ २ ॥

च्छिन्नव्यापकताबलादेव न्यूनत्वव्यवच्छेदो बलादापतेत् । तथा च महदासमञ्जस्यमिति चेत्, न, 'तत्त्वं परमार्थ' इति विवरणात् तत्त्वपदस्य सुसुक्ष्मप्रवृत्त्युपयुक्तज्ञानविषये रूढत्वात् तस्य च सप्तम्यो न्यूनस्याऽभावादुक्तविभाजकोपाध्यवच्छिन्नमेदाभावसङ्ख्याव्याप्यसङ्ख्यायां व्यापकताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वपर्याप्त्यभावलक्षणन्यूनत्वव्यवच्छेदस्याबाधितत्वादिति दिक् ॥

अत्र चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधेयम् । अत एव "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती"त्यत्र ऋत्विक्प्रचरणस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाल्लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधेयम् "दघ्ना जुहोती"त्यत्र दघ्नः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् करणत्वमात्रं विधेयमिति मीमांसानिष्णाताः सङ्गिरन्ते । अतो यस्य तत्त्वाधिगमस्तं प्रति जीवाद्यन्यतमस्य विधेयत्वं, यस्य च जीवाद्यन्यतमाधिगमस्तं प्रति तत्त्वस्य, यस्य चोभयानधिगमस्तं प्रत्युभयस्य विधेयत्वमित्यतिदेशेनाकरेव्यवस्थितम् ॥ विशेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधविध्यभ्यनुज्ञाफलकत्वात्, सामान्यतोऽवगतानां विशेषतोऽभिधाने न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमित्यपरे ॥ "सर्वत्र श्रुतादध्याहृताद्वैवकारादेव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेद" इत्यपि केचित् ॥ तदेवं जीवाजीवादीनि सप्तैव तत्त्वानीति व्यवस्थितम् । यदि चाऽभ्युदयहेतुतया पुण्यस्य तत्प्रतिपक्षतया पापस्यापि च पृथग् निरूपणमावश्यकं, तदाऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुप्रवृत्त्यनुकूलज्ञानविषयतया जीवाजीवादयो नवैव पदार्था निरूपणीया इति परममुनिसिद्धान्तसरणिः ॥

अथ किमेतेषु भावाभावादिशब्दैकस्वरूपत्वं?, उच्यते-विषयतया भावाभावाद्याकारबुद्धिजनकपरिणामद्वयतादात्म्यापन्नजात्यन्तरैकधर्मित्वं, अस्ति ह्येकस्य जीवाजीवादेः स्वपरद्रव्यादिनिबन्धनो भावाभावादिरूपो द्विविधः परिणामो, यद्बलात् तत्रास्ति नास्तीतिप्रत्ययद्वैविध्यमुपजायते । एकपरिणामस्याप्युभयाकारप्रतीतिजनकैकशक्तिमत्त्वात् प्रत्ययद्वैविध्यमुपपत्स्यत इति चेत्?,

तत्त्वपदैद-
म्पर्यारत्ना-
करादिग्र-
न्थसंवादे-
न नानाम-
तविचारेण
च संख्या-
सार्थक्य-
विचारः ॥

॥ २ ॥

न, तथाप्यविनिगमेनोभयपरिणामवत्त्वसिद्धेः ॥ सदंशः परानपेक्षप्रतीतिविषयत्वात् तात्त्विकः, असदंशस्तु विपर्ययाच्च तथे-
त्यस्ति विनिगमकमिति चेत्, न, परापेक्षप्रतीतिविषयत्वस्याऽतात्त्विकत्वाव्याप्यत्वात्, संयोगविभागह्रस्वत्वदीर्घत्वादौ व्यभि-
चारात् । प्रतियोगिविशिष्टसंयोगादिव्यवहार एव परापेक्षा, न तु तदज्ञानमात्र इति चेत्, तदिदमभावेऽपि तुल्यम् ॥ वस्तुतः
केचिद्भावाः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्याः, केचिन्न, इत्यत्र स्वभावविशेष एव शरणम् । कर्पूरशरावगन्धादौ तथास्वभावदर्श-
नात्, तद्वत्सदंशासदंशयोरपि नैकस्य तुच्छत्वमपरस्यातुच्छत्वं, तदिदमभिप्रेत्योक्तं प्रतीत्यमत्याधिकारे भाषारहस्येऽस्माभिः
“ ते हुंति परावेक्त्वा, वंजयमुहदंसिणोत्ति ण य तुच्छा ॥ दिङ्गमिणं वेचित्तं, मरावकपूरगंधाणं ॥ ३० ॥ ” [ते भवन्ति
परापेक्षा व्यञ्जकमुखदर्शिन इति न च तुच्छाः । दृष्टमिदं वैचित्र्यं शरावकर्पूरगन्धयोः ॥] इति ॥ शुद्धं भूतलमेव घटाभावव्यवहार-
विषय इति नाभावांशोऽधिक इति मीमांसकः, तन्न, शुद्धत्वस्याभाववत्त्वातिरिक्तस्यानिर्वचनेन कथञ्चिदभावपरिणामाधि-
क्यस्यावश्यकत्वात्, यादृशे भूतले परस्य घटाभाववत्त्वं तादृशत्वमेव मम शुद्धत्वमिति चेत्, न, अतिरिक्ताभाववादिभि-
नैर्यायिकादिभिर्भूतलत्वावच्छिन्न एव घटाभाववत्तास्वीकारेऽपि कालविशेषविशिष्टत्वस्य सम्बन्धतयाऽतिप्रसङ्गनिराकरणात्,
अस्माकं तु कालविशेषविशिष्टत्वेनर्जुननयादेशात् पूर्वावस्थातः कथञ्चिद्भिन्नस्य भूतलस्य घटाभावाऽऽधारत्वाऽभ्युपगमे-
नानुपपत्त्यभावात्, परस्य चैवमभ्युपगमेऽनेकान्तप्रवेशापत्तिः । किञ्च भावादेरनतिरेके दुरितध्वंसादेः परमेश्वरनमस्कारादि-
कार्यता न स्यात्, आत्मनि दुरितध्वंमस्यात्मस्वरूपत्वात्, तस्य च नित्यत्वेनाजन्यत्वात्, नित्यत्वेऽपि कथञ्चिदनित्यत्वा-
भ्युपगमेऽस्मत्पक्षप्रवेश इति यत्किञ्चिदेतदिति दिग् ॥ अभावाभाववतोरेकान्तमेदोऽपि नैयायिकाद्यभिमतो न न्याय्यः,

अनेकान्त
लक्षणपरा-
मर्शः, सदं-
शाऽसदंश-
योर्वास्तव-
त्वे भाषार-
हस्योक्तद-
ष्टान्तप्रद-
र्शनं, मीमां-
सक पक्ष-
निरासश्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ३ ॥

एकान्तमेदे सम्बन्धानुपपत्तेः, विशेषणताया एकस्वरूपत्वेऽतिप्रसङ्गादुभयस्वरूपत्वे तादात्म्यपर्यवसानात् । एकदेशिनां तदतिरेकाभ्युपगमस्याप्यन्याय्यत्वात्, तत्रापि सम्बन्धान्तरान्वेषणायामनवस्थानात्, स्वरूपतस्तस्याः सम्बन्धत्वाभ्युपगमे चाभावाभाववत्स्वरूपयोरेव तादात्म्येन सम्बन्धत्वकल्पनौचित्यादिति दिग् ॥ भावांशोऽपि न स्वलक्षणातिरिक्तः सकलव्यक्तिवृत्तिरित्यक्सामान्यात्मा प्रामाणिकः, देशेन तस्यैकव्यक्तिवृत्तित्वे सावयवत्वप्रसङ्गात्, कात्स्न्येन च तथात्वे इतरव्यक्तीनां निःसामान्यत्वप्रसङ्गादिति बौद्धः, तन्न, नैयायिकादिवत् सर्वथाऽतिरिक्तसामान्याभ्युपगम एव तद्दोषावकाशात्, कथञ्चिद्व्यावृत्तानामपि व्यक्तीनां कथञ्चिदनुगतत्वेन सामान्यभावाभ्युपगमे च तद्दोषासंस्पृशत् । तत्तदन्यक्षणावृत्तित्वयोर्विरोधादूर्ध्वतासामान्यात्मा भावो नास्तीति स एव, तदप्यसत्, स एवायमिति प्रत्यभिज्ञयैवोर्ध्वतासामान्यसिद्धेः, तत्तदन्यक्षणावृत्तित्वयोश्चित्रज्ञाने नीलाकारपीताकारयोरिवाऽविरोधात् ॥ ज्ञानविषययोरतिरिक्तसम्बन्धानुपपत्तेर्ज्ञानाकार एव भावो न तु बाह्य इति तदेकदेशीयः, तदप्यसत्, बाह्यार्थाभावे नियतव्यवहारादिविलोपप्रसङ्गाद्, वासनाविशेषेण तद्व्यवस्थोपपादनेऽपि तत्प्रबोधार्थं बाह्यार्थाभ्युपगमावश्यकत्वादिति दिग् ॥ तदेवं व्यवस्थितं जीवाजीवादीनां विचित्रभावाभावादिशब्दैकरूपत्वम् ॥ अथैवं सर्वस्याऽनेकान्तत्वेन सर्वरूपत्वे कथं प्रतिनियतधर्मग्रह इति चेत्?, मतिज्ञानोपयोगे तत्तत्सामग्रीसव्यपेक्षक्षयोपशमविशेषात्, श्रुतज्ञानोपयोगे च नयविशेषादिति गृहाण ॥ अत एवैकस्मिन्नेकत्वोद्बोधेऽयं गुरुरिति, अनेकत्वोद्बोधे चैते गुरव इति बोधः सङ्गच्छते । क्रमेणोभयोद्बोधेऽयं गुरव इति प्रयोगस्त्वेकत्वावरुद्धे बहुत्वान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वादेव निरसनीयः, यत्र त्वनूयविधेयभावतात्पर्येण तथाऽन्वये न निराकाङ्क्षत्वं, तत्र भवत्येव नैमनयाभिप्रायात् तथाप्रयोगो, यथा “सभृदष्टावपि

अनेकान्त-
लक्षणपरा-
मर्शमिषे-
ण नैयायि-
कबौद्धादि-
विचार-
निरसनम् ॥

॥ ३ ॥

लोकपाला ” इत्यादि लौकिके, यथा च “एकग्रहणगृहीता असङ्ख्येयाः प्रदेशा जीव ” इत्यादि लोकोत्तर इति स्मर्तव्यम् ॥

अथ के ते नया यैः प्रतिनियतधर्मग्रह इति ?, उच्यते, “नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः ॥” तत्र नैकैः प्रभूतैर्मार्गैर्महासामान्यावान्तरसामान्यविशेषज्ञानलक्षणैर्मिनोति मिमीते वा निरुक्तविधिना वर्णविपर्ययाच्चैगमः । यद्वा गम्यतेऽनेनेति गमः—पन्थाः, नैके गमाः—पन्थानो यस्य स नैकगमः, निरुक्तविधिना ककारलोपाच्चैगमः । अथवा लोकार्थनिबोधा निगमाः, तेषु भवः कुशलो वा नैगमः । अयं च महासामान्यादिषु त्रिषु क्रमेण सर्वाविशुद्धो विशुद्धाविशुद्धो विशुद्धश्च ज्ञातव्यः । एवं प्रस्थकाद्युदाहरणेष्वपि सिद्धान्तसिद्धेषु भावनीयम् । एवं घटादिष्वपि कार्यकारणयोरवयवावयविनोरन्यप्रकारेण चोपचारानुपचाराभ्यामविशुद्ध-मध्यम-विशुद्धभेदा भावनीयाः । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव प्रस्थकादिदृष्टान्तोपदेशादस्मिन् नये विशेषेभ्योऽन्यदेव सामान्यम्, अनुवृत्तिबुद्धिहेतुत्वात्, सामान्याच्चान्य एव विशेषाः, व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वात्, एवमाश्रयादपि भिन्नमेव सामान्यम्, अन्यथा व्यक्तिवत् साधारण्यानुपपत्तेः, एवं तुल्याकृतिगुणक्रियैकप्रदेशनिर्गतागतपरमाणुषु योगिनां परस्परभेदबुद्धिहेतुरन्त्यविशेषोऽपि परमाणुभ्यो भिन्न एव, स्वस्मिन्नितरभेदबुद्धेः स्वातिरिक्तविशेषहेतुक्त्वनियमाद् गोत्वादिसामान्यविशेषस्थले तथादर्शनादित्यवधेयम् ॥ नन्वेवं द्रव्यार्थविषयं सामान्यं पर्यायार्थविषयं विशेषं चेच्छब्दैगमः साधुवदुभयनयावलम्बित्वेन सम्यग्दृष्टिः स्यादिति चेत् ?, न, परस्परं वस्तुतश्च भिन्नसामान्यविशेषोभयाभ्युपगन्तृत्वेनास्य कणादवन्मिथ्यादृष्टित्वात् । तदुक्तं (विशे०) महाभाष्ये संमतौ (३-४९) च—“दोहि वि णएहि णीयं, सत्थमुलूएण तहवि मिच्छत्तं ॥ जं सविसयप्पहाण-त्तणेण अण्णोण्णणिरवेक्खा ॥२१९५॥” अस्यार्थः—द्राभ्यामपि द्रव्यास्तिकनय-पर्यायास्तिक-

नयविचारोपक्रमः । नैगम नव-स्यार्थाः, भेदाश्च, सामान्यविशेषाभ्युपगन्तृत्वेऽपि युक्त्याग्रन्थसंवादतश्च-कणशुशुक्षपादयोर्मिथ्यात्वसमर्थनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ४ ॥

नयाभ्यां, नीतं-समर्थितं, शास्त्रमुलूकेन-वैशेषिकदर्शनाद्यप्रवर्तकेन, तथापि तन्मिथ्यात्वमेव, यद् यस्मात्, ताविति शेषः ।
तौ वैशेषिकदर्शनप्रवर्तकौ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ नयौ, स्वविषयप्रधानत्वेन सावधारणस्वविषयावगाहित्वेन, अन्योन्य-
निरपेक्षौ इतरांशापलापिनौ, जैनाभिमतौ तु तौ स्याच्छ्रद्धलाञ्छितत्वेन परस्परमापेक्षत्वान्न मिथ्यारूपाविति भावः ॥

ननु यदि द्रव्यपर्यायोभयविषयावगाही नैगमस्तदाद्यास्त्रयो द्रव्यार्थिकाः, अन्त्याश्चत्वारः पर्यायार्थिका इति सिद्धसेना-
चार्याणाम्, आद्याश्चत्वारो द्रव्यार्थिका अन्त्यास्त्रयः पर्यायार्थिका इति जिनभद्रगणिश्चमाश्रमणपूज्यपादानां च विभागवचनं
व्याहन्येत, नैगमस्योभयान्तःपातित्वेन पर्यायार्थिकाधिक्यात्, न चोभयविषयकत्वेऽपि द्रव्यांशे प्राधान्येनास्य द्रव्यार्थिकत्वमे-
वेति वाच्यम् । पर्यायांशेऽपि कचिदस्य प्राधान्यदर्शनात्, त्रिविधो ह्ययमाकरादाबुदाह्रियते, धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च
प्रधानोपसर्जनभावेन विवक्षणात्, तत्र “सच्चैतन्यमात्मनी”त्याद्यो भेदः, अत्र चैतन्याख्यस्य धर्मस्य विशेष्यत्वेन प्राधान्यात्,
सत्ताख्यधर्मस्य तु विशेषणत्वेनोपसर्जनभावात् १ ॥ “वस्तुपर्यायवद्द्रव्य”मिति द्वितीयो भेदः, वस्त्वाख्यधर्मिणो विशेष्यत्वेन
प्राधान्यात्, पर्यायवद्द्रव्यस्य तु विशेषणत्वेनोपसर्जनभावात् २ ॥ “क्षणमेकं सुखी विषयाऽऽसक्तो जीवः” इति तृतीयो भेदः,
अत्र विषयासक्तजीवाख्यधर्मिणो विशेष्यत्वेन मुख्यत्वात्, सुखलक्षणधर्मस्य तु विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वात् ३ ॥ इत्थं चात्र धर्म-
प्राधान्ये पर्यायप्राधान्यात् पर्यायार्थिकत्वमपि दुर्निवारमिति चेत्?, सत्यम्, द्रव्यपर्यायोभयग्राहित्वेऽपि नैगमस्याधिकृतवस्तुनि
द्रव्यपर्यायान्यतरात्मकत्वजिज्ञासायां द्रव्यांशाप्रतिक्षेपेणैव द्रव्यार्थिकत्वनिर्धारणात्, अन्यथा सामान्यरूपस्यास्य सङ्गहे विशेष-
रूपस्य च व्यवहारेऽन्तर्भावपक्षे व्यवहारस्यापि द्रव्यार्थिकतायाश्चिन्त्यत्वापत्तेः, निर्णीते च स्वस्वान्यविषयप्रतिक्षेपेणैव द्रव्यपर्या-

नैगमस्यो-
भयग्राहित्वे
कथं द्रव्या-
र्थिक-पर्या-
यार्थिक-
मेदाना-
मुपपत्तिरि-
त्यारेकाया
आकराबु-
दाहृतनैग-
मभेदत्रैवि-
ध्यप्रदर्शने-
न निर-
सनम् ॥

॥ ४ ॥

यग्राहिणोर्द्रव्यार्थिकत्व-पर्यायार्थिकत्वे निर्युक्तिभाष्यादौ । तदाह सामायिकमाश्रित्य एतच्चिन्तायां भगवान् भद्रबाहुः—
 (आव०नि०) “जीवो गुणपडिवन्नो, णयस्स दब्बद्वियस्स सामइयं ॥ सो चेव पज्जवद्विय-नयस्स जीवस्स एस गुणो ॥ २६४३ ॥”
 अस्यार्थः—द्रव्यमेवार्थो यस्य न तु पर्यायाः स द्रव्यार्थिकस्तस्य नयस्य मनेन, जीव आत्मा, गुणप्रतिपन्नः सामायिकम्,
 न तु समतागुणरूपः पर्यायः । अस्य मते गुणाः खल्वौपचारिकत्वात् “आदावन्ते च यन्नास्ति, वर्तमानेऽपि तत् तथा” इत्या-
 दिन्यायाद् द्रव्यव्यतिरेकेण तेषामनुपलम्भाच्चासन्त एव । कथं तर्हि घटादिद्रव्ये रूपादिगुणप्रतीतिरिति चेद् ? भ्रान्तैव, चित्रे
 निम्नोन्नतप्रतीतिवदिति दिग् ॥ स एव सामायिकादिर्गुणः, पर्याय एवार्थो यस्य न तु द्रव्यं स पर्यायार्थिकनयस्तस्य मते
 परमार्थतोऽस्ति, न तु जीवद्रव्यं, यस्माज्जीवस्यैष गुणो जीवगुण इति षष्ठीतत्पुरुषसमासोऽयं, स चोचरपदप्रधानः, यथा तैलस्य
 धारा तैलधारेति । न चात्र धाराऽतिरिक्तं किमपि तैलमस्ति, एवं ज्ञानादिगुणातिरिक्तं जीवद्रव्यमपि नास्तीति पर्यायार्थिका-
 भिप्रायः ॥ अत्र भाष्यम् ॥ इच्छइ जं दब्बनओ, दब्बं तच्चमुवयारओ य गुणे ॥ सामइयगुणविसिद्धो, तो जीवो तस्स सामइअं
 ॥ २६४४ ॥ पज्जाओच्चिय वत्थुं, तच्चं दब्बं च तदुवयाराओ ॥ पज्जवणयस्स जम्हा, सामइयं तेण पज्जाओ ॥ २६४५ ॥” प्रायः
 स्पष्टे ॥ नवरं तदुपचारादिति तेषु पूर्वापरीभूतपर्यायेषूपचरणमुपचारः सांभृती कल्पना, ततो व्यवह्रियते, न तु परमार्थतो द्रव्य-
 मस्तीत्यर्थः ॥ एतदेव पर्यायार्थिकमतं युक्त्या समर्थयति भाष्यकृत्—“पज्जायनयमयमिणं, पज्जायत्थंतरं कओ दब्बं ॥ उव-
 लंभववहारा-भावाओ खरविसाणं व ॥ २६४६ ॥ जह रुवाइविसिद्धो, न घडो सब्बप्पमाणविरहाओ ॥ तह नाणाइविसिद्धो, को
 जीवो णामऽणक्खेओ ? ॥ २६४७ ॥” नास्ति परपरिकल्पितं द्रव्यं पर्यायेभ्योऽर्थान्तरत्वात् खरविषाणवत् । यद्वा नास्ति पर-

सामायिक-
 मुद्दिश्य म-
 गवता भद्र-
 बाहुस्वामि-
 ना प्रदर्शि-
 तस्य द्रव्य-
 पर्यायार्थि-
 कनययो-
 र्विचारः, त-
 द्विषयं मा-
 ष्यनिवरणं
 च प्रद-
 र्शितम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ५ ॥

परिकल्पितं द्रव्यं पर्यायेभ्यो भेदेनानुपलभ्यमानत्वाद् व्यवहारेऽप्रयुज्यमानत्वाद् वा स्वरविषाणवदिति प्रयोगः ॥ यथा वा रूप-
रस-गन्ध-स्पर्शेभ्यो विशिष्टो भिन्नो घटो नास्ति, प्रमाणैर्ग्रहणाभावात् स्वरविषाणवत्, तथाऽनाख्येयः पर्यायविरहेण सर्वो-
पाख्यारहितो, ज्ञानादिभ्यो विशिष्टो-व्यतिरिक्तः को नाम जीवो, नास्ति कश्चनाप्यसाविति भावः । उक्तप्रयोगेषु धर्मिदृष्टा-
न्ताद्यसिद्धिर्नाशङ्कनीया, विकल्पसिद्धानां तेषां साम्प्रदायिकैरभ्युपगमात् । स च विकल्पोऽखण्डालीकव्यवहारनिर्वाहकाऽस-
त्यख्यातिरूपः, खण्डशः प्रसिद्धपदार्थयोरलीकसम्बन्धव्यवहारनियामकाहार्यशब्दभ्रमलक्षणान्यथाख्यातिरूपो वेत्यन्यदेतत् ॥
द्वितीयपक्षेऽन्यत्र सत एवान्यत्रारोप इति द्रव्यस्य सत्त्वप्रसक्तिरिति चेत्, न, सभागक्षणसन्ततिरूपद्रव्यपदार्थे पर्यायात् पृथक्त्व-
भ्रमोत्तरं-पर्याये तत्सम्बन्धोपचारेणापि तत्सत्त्वासिद्धेरिति दिग् ॥ एतदेव पर्यायार्थिकमतं (आवश्यक) निर्युक्तिकृदपि समर्थ-
यन्नाह—“उत्पञ्जंति विर्यंति य, परिणमंति य गुणा ण दद्वाहं ॥ दृष्टव्यमवा य गुणा, ण गुणप्पमवाहं दद्वाहं ॥ २६४८ ॥ अस्या-
र्थः—उत्पद्यन्ते व्ययन्ते उत्पादव्ययावच्छिन्नस्वभावेन च परिणमन्ते, द्वितीयचकारस्यैवकारार्थस्य गुणा इत्यनन्तरं सम्ब-
न्धाद् गुणा एव पर्याया एव, न तु द्रव्याणि अतस्त एव सन्ति, पत्रनीलरक्ततादिवत्, न तु द्रव्याणि, उत्पादव्ययपरिणाम-
रहितत्वाद् बन्ध्यासुतादिवदित्यर्थः । किञ्च द्रव्यात् प्रभवो येषां ते द्रव्यप्रभवा गुणा नेत्यत्र विश्रामः, ततो द्रव्यप्रभवा
इत्यनन्तरं चकारस्याप्यर्थस्य व्यवहितसम्बन्धान्नकारस्य चाऽऽवृत्तिकरणात् नापि गुणप्रभवाणि द्रव्याणि भवन्तीत्यर्थसिद्धेर्न कार-
णत्वं नापि कार्यत्वं द्रव्याणामित्यसन्त्येव तानीत्युत्तरदलार्थः । अथवा द्रव्यप्रभवाश्च गुणा न भवन्ति, गुणप्रभवाणि तु द्रव्याणि
भवन्ति, पूर्वापरीभावेन प्रतीत्य समुत्पादसमुत्पन्ने गुणसमुदाये द्रव्योपचारप्रवृत्तेः, तस्मात् सांवृतकार्यरूपापेक्षयाऽसांवृतकारण-

सामायि-
कोद्देशेन
नयविचार-
स्य निर्यु-
क्तिभाष्य-
संवादेन
विशेषतो
निरूपणम् ॥

॥ ५ ॥

रूपस्यैवाभ्यर्हितत्वाद् गुण एव सामायिकमिति निर्युक्तिगार्थाः ॥ एतदेव भाष्यकृदाह—(विशेषावश्यकमाप्य)
 “उप्पायविगत(म)परिणा-मओ गुणा पत्तनीलयाइव ॥ संति न उ दवमिडुं, तविरहाओ खपुणं व ॥२६४९॥ ते जप्पभवा
 जं वा, तप्पभवं होज होज तो दवं ॥ णय तं ते चेय जओ, परोप्परप्पच्चयप्पभवा ॥ २६५० ॥ ” एकदेशिमत्तमुत्थापयति—
 “आहाऽवक्खाणमिदं, इच्छइ दवमिह पज्जवणओवि ॥ कित्तच्चंतविभिन्ने, मन्नइ सो दवपज्जाए ॥२६५१॥ उप्पायाइसहावा, पज्जाया
 जं च सासयं दवं ॥ ते तप्पभवा ण तयं, तप्पभवं तेण ते भिन्ना ॥ २६५२ ॥ जीवस्स य सामइअं, पज्जाओ तेण तं तओ
 भिन्नं ॥ इच्छइ पज्जायणओ, वक्खाणमिणं जहत्थंति ॥२६५३॥” आह कश्चिद् व्याख्यात्राभासः—ननु पर्यायार्थिकनयमते
 यदिदं सर्वथा द्रव्याभावव्याख्यानं भवद्भिः कृतं तदयुक्तमेव, यत इह पर्यायनयोऽपि द्रव्यमिच्छत्येव, किन्तु परस्परम-
 त्यन्तभिन्नावेव द्रव्यपर्यायावसौ मन्यते, न पुनः कथञ्चिदेव, इत्येतावता सिद्धान्तादस्य भेद इति ॥ कुतः पुनरस्य
 द्रव्यपर्याययोस्त्यन्तं भेद इति, आह, यद् यस्मादुत्पादव्ययपरिणामस्वभावाः पर्यायाः, शाश्वतं नित्यं, पुनर्द्रव्यं, किञ्च
 ते गुणास्तत्प्रभवा द्रव्यलब्धात्मलाभाः, न पुनस्तद्रव्यं तत्प्रभवं गुणेभ्यो लब्धात्मस्वरूपं, तेन ते द्रव्यपर्याया भिन्नाः ॥
 यस्माच्च जीवस्य शाश्वतस्य, तद्व्यतिरिक्तं सामायिकं पर्यायः, तेन तत् सामायिकं, ततो जीवाद्, भिन्नमत्यन्तव्यतिरिक्तं,
 इच्छति पर्यायनयः, अतो मदीयं व्याख्यानमिदं यथार्थं घटमानकं, पर्यायार्थिकाभिमतद्रव्यपर्यायात्यन्तभेदव्याप्यवैधर्म्य-
 ज्ञानपरतया “उप्पज्जंति वियंति ये”त्यादिनिर्युक्तिगार्थाया न्याय्यत्वादिति निर्गलितार्थः ॥ एतन्मतमपाकुर्वन् स्वव्याख्यानं
 समर्थयन्नाह—“जइ पज्जायनउ चिय, सम्मन्नइ दोवि दवपज्जाए ॥ दवट्ठिओ किमडुं, जइ व मई दोवि जमभिन्ने ॥२६५४॥

निर्युक्तिवि-
 वर्णद्वारा
 द्रव्यपर्या-
 ययोर्भेद
 निरूपणं त-
 द्विषये वि-
 स्तृत युक्ति-
 प्रदर्शनञ्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ६ ॥

इच्छइ सो तेणोभय-मुभयग्गाहे वि सइ पिहभूअ ॥ मिच्छत्तमिहेगंता-देगत्तणत्तगाहाओ ॥२६५५॥ एगत्ते नणु दवं, गुणोत्ति पज्जायवयणमित्तमियं ॥ तम्हा तं दवं वा, गुणो व दव्वट्टियनएण ॥२६५६॥ जइ भिन्नोभयगाही, पज्जायनओ तदेगपक्खंमि ॥ अवरुद्धं चेव तयं, किमओ दव्वट्टियनएण ॥२६५७॥ तम्हा किं सामइअं, हवेज्ज दवं गुणोत्ति चित्तेयं ॥ दव्वट्टियस्स दवं, गुणो य तं पज्जवणयस्स ॥२६५८॥ इहरा जीवाणन्नं, दव्वनयस्सेयरस्स भिन्नं ति ॥ उभयनओभयगाहे, घडेज्ज णेकेकगाहंमि ॥२६५९॥”
व्याख्या—यदि भोः, पर्यायनय एव द्रव्यपर्यायौ द्वावपि सम्मन्यते-अभ्युपगच्छति, तर्हि द्रव्यार्थिकः किमर्थं ‘द्रव्यपरिकल्पना त्वयेष्यत’ इति शेषः । पर्यायनयाभ्युपगमेनापि द्रव्यस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥ यदि चैवम्भूता मतिः स्यात् परस्य, द्वावपि द्रव्यपर्यायौ, यद् यस्माद् अभिन्नौ परस्परात्म(रमे)कत्वमापन्नौ ॥ इच्छति स द्रव्यार्थिकनय इति मन्बन्धः । तेन कारणेनेदमुभयं द्रव्यपर्यायार्थिकनयद्वयं, उभयग्राहेऽपि सति प्रत्येकमुभयाभ्युपगमेऽपि सति, पृथग्भूतं भिन्नं, एकेनोभयोरत्यन्तमभेदाभ्युपगमादन्येन चाऽत्यन्तभेदाभ्युपगमादित्यर्थः । तथा प्रत्येकमुभयग्राहेऽप्युभयं मिथ्यात्वमेकान्तादेकान्तेन प्रत्येकमेकत्वान्यत्वग्रहात् ॥ तत्रोच्यते-ननु द्रव्यपर्याययोरेकत्वे त्वदभिप्रायतो द्रव्यार्थिकेनेष्यमाणे द्रव्यं गुण इति ध्वनिद्वयमिदमेकार्थवाचकत्वादिन्द्रपुरन्दरादिध्वनिवत् पर्यायवचनमात्रमेव स्यात्, तस्मात् सामायिकं, द्रव्यं वा गुणो वेति द्रव्यार्थिकनयग्रहः स्यात्, न पुनस्तद्रव्यमेवेति तद्ग्रहो भवेत्, न चैवमिष्यते, द्रव्यार्थिकनयमतेन द्रव्यरूपस्यैव तस्य प्रसिद्धेरिति ॥ तथा, यदि भिन्नोभयग्राही पर्यायनयस्त्वयेष्यते, तदैकपक्षे एकद्रव्यांशग्रहवेलायाम्, अवरुद्धमेव तत् सामायिकं, द्रव्यत्वेनेति शेषः । अतः किं द्रव्यार्थिकनयेनोपन्यस्तेन ॥

भाष्यसंवा-
देन विशे-
षतो द्रव्य-
पर्यायामेद-
वादमत-
निरसनं त-
द्विषये यु-
क्तिविस्तर
प्रदर्शनञ्च ॥

॥ ६ ॥

तदर्थस्यान्यत एव सिद्धेः, अनन्यलभ्यस्यैव विषयस्य नयान्तरकल्पकत्वात् ॥ तस्मात् किं द्रव्यं गुणो वा सामायिक-
मितीयं चिन्ता प्रस्तुता, अस्यां चिन्तायामुच्यते—द्रव्यार्थिकनयस्याभिप्रायेण द्रव्यं, पर्यायार्थिकनयस्य मतेन गुणश्च,
तत् सामायिकमित्येव व्याख्यानं श्रेयः ॥ इतरथाऽन्यथा पुनर्द्रव्यार्थिकस्य जीवादनन्यत् सामायिकं, इतरस्य तु पर्यायार्थि-
कस्य, जीवाद् भिन्नं तद्, इत्येवं व्याख्यायमानं प्रागुक्तयुक्त्या, न घटेतेति शेषः ॥ कथं पुनर्घटेत इत्याह—उभयनयस्योभयो-
र्नययोर्मिलितयोरुभयग्राहे प्रत्येकोपनीतैकैकविषयसमावेशेनाभ्युपगम्यमाने सर्वं घटेत, न त्वेकैकग्राहे, एकैकस्योभयविषयक-
त्वाभ्युपगमे, एवं हि मिलनस्याधिकविषयानुपनायकत्वेनानतिप्रयोजनत्वादित्यर्थः ॥ स्यादेतत्, प्रत्येकमेकैकविषयत्वेऽप्यु-
भयोर्मिलनस्य स्यात्कारलाञ्छनेन सम्यक्त्वापादनमेव प्रयोजनं तत्प्रत्येकमुभयविषयकत्वाभ्युपगमेऽपि निष्प्रत्यूहं तत्र मते
स्याद्गुणविशिष्टजीव एव सामायिकम्, स्याज्जीवगुण एव सामायिकमिति मिलिताभिलापवन्मम मते स्याज्जीवाभिन्नगुण एव
सामायिकं स्याज्जीवभिन्नगुण एव सामायिकमिति मिलिताभिलापस्यापि सम्भवान्, न चैवं भङ्गद्वयेऽपि द्रव्यप्राधान्याऽलाभः,
स्याज्जीवाभिन्नगुण एवेत्यादेः स्याद्गुणाभिन्नजीव एवेत्यादेरापि समानसंवित्संवेद्यतया लाभाभ्युपगमात् ॥ किं च मम मते
'जीवो गुणप्रतिपन्न इति निर्युक्तिप्रतीकं गुणाभिन्न इत्यर्थं साम्मुख्यम्, तत्र मते तु गुणानामौत्प्रेक्षिकत्वेन शुक्तौ रजतारोप-
स्थले शुक्तौ रजतस्येव जीवे गुणानां वैज्ञानिकसम्बन्धस्यैवाभ्युपगमेन गुणनिरूपितवैज्ञानिकसम्बन्धवानित्यर्थो वाच्य इत्य-
साम्मुख्यम् । ननु मम मते द्रव्यास्तिकपक्षे द्रव्यगुणपदयोरर्थाभेदेन पर्यायत्वापत्त्या द्रव्यं गुणो वेत्येकतरनिर्धारणानुपपत्तिः,
तत्र मते द्रव्यार्थिकपक्षे गुणस्येव मम मते द्रव्यार्थिकपक्षे द्रव्यगुणयोरभेदस्य वास्तवत्वेऽपि गुणे द्रव्यभेदस्यौत्प्रेक्षिकस्याङ्गी-

द्रव्यपर्या-
यामेदशा-
दिमतनिर-
सनं तद्विषये
युक्तिविस्त-
रप्रदर्शन-
ञ्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ७ ॥

कारेण तमादाय द्रव्यगुणपदयोः पर्यायत्वापत्त्युद्गारादिति चेत्, मैवम्, सामायिके द्रव्यगुणत्वान्यतरव्याप्यशुद्धधर्मप्रकारक-
जिज्ञासायां तादृशविशिष्टधर्मप्रकारकबोधजनकनयशब्दप्रयोगस्यासङ्गतत्वापत्तेर्दुरुद्धरत्वात्, न हि कोऽयमिति घटजिज्ञासायां
चैत्रावलोकितमैत्रनिर्मितघटोऽयमित्यनुन्मत्तः प्रयुङ्क्ते ॥ अथ सामायिकपदात् सामायिकोपस्थितौ तत्र द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिक-
नयान्यतरप्रकारप्रकारकज्ञानस्येष्टसाधनत्वज्ञानात्, तथैव जिज्ञासया तथैव प्रश्नात्, तथैव प्रतिवचनरूपनयशब्दप्रयोगो नानु-
पपन्न इति चेत्, न, वक्त्रभिप्रायरूपनयपक्षेऽन्योन्याश्रयात् । एवं सति सामायिके द्रव्यपर्यायात्मकत्वस्याद्वादात् तत्कुक्षिप्र-
विष्टतद्भेदाभेदस्याद्वादस्यानतिरिक्तत्वप्रसङ्गाच्च । न चेष्टापत्तिः, तत्र द्रव्यपर्यायात्मकत्वस्याद्वादसिद्धावपि तद्भेदाभेदस्याद्वा-
दोत्थापनमूलाकाङ्क्षाव्युपरमाऽभावादिति दिग् ॥ अथ यदुक्तं—“सो चेव पञ्चवद्विय-नयस्स जीवस्स एस गुणो त्ति” । एतदवष्टभ्य
परः प्राह—“नणु भणियं पञ्जाय-द्वियस्स जीवस्स एस हि गुणोत्ति ॥ छट्ठीए तओ दवं, सो तं च गुणो तओ भिन्नो ॥२६६०॥”
व्या० ननु सो चेवेत्यादिनिर्गुक्तिगाथोत्तरार्धे भणितं पर्यायार्थिकनयमतेन जीवस्यैष सामायिकलक्षणो, गुण इति ।
हि-र्यस्मात्, पष्ठ्या षष्ठीनिर्देशादवसीयते, ततः स जीवो, द्रव्यं तच्च सामायिकं, गुणः स च सामायिकगुणः, ततो,
जीवद्रव्याद्, भिन्न इति पर्यायनयमते भिन्नद्रव्यपर्यायोभयसद्भावस्य श्रौतत्वान्मदीयमेव व्याख्यानं श्रेय इति परस्याकूतम् ॥
अत्रोत्तरमाह—“उप्पायभंगुराणं, पइक्खणं जो गुणाण संताणो ॥ दवोवयारमेत्तं, जइ कीरइ तम्मि तन्नाम ॥ २६६१ ॥ तव्मे-
यक्कप्पणाओ, तं तस्स गुणोत्ति होउ सामइयं ॥ पत्तस्स नीलया जह, तस्संताणोदियत्थमिया ॥२६६२॥” व्या० ननु पर्यायार्थिकमते
वास्तवं द्रव्यं त्वयेष्यते कल्पितं वा, यद्याद्यः पक्षः, स न युक्तो ‘जइ पञ्जायनओच्चिये’ (गाथा २६५४) त्यादिनोक्तोत्तर-

द्रव्यपर्या-
याभेदवा-
दिमतनिर-
सनं तद्विष-
ये युक्तिवि-
स्तरप्रदर्श-
नञ्च ॥

॥ ७ ॥

त्वात् । अथ द्वितीयः, तत्रोच्यते-उत्पादभङ्गुराणां प्रतिक्षणमुत्पादव्ययगुणयोगिनां, गुणानां यः सन्तानः सभागसन्त-
तावनवरतप्रवृत्तिस्तस्मिन् यदि समानबुद्ध्यभिधानहेतुत्वेन निबन्धनेन द्रव्योपचारमात्रं क्रियते षष्ठीवादिना भवता, तदा
तन्नाम नामेत्यभ्युपगमे मन्यामहे तदित्यर्थः, न हि कल्पितद्रव्यसद्भावो वास्तवं द्रव्याभावं विरुणद्धि, ततश्च तद्भेदकल्प-
नात् तेन कल्पितद्रव्येण सह भेदकल्पनात्, तत् सामायिकं, तस्य कल्पितजीवद्रव्यस्य गुणो भवतु, को निवारयिता ?,
यथा पत्रस्य गुणसमुदायव्यतिरिक्तस्य कल्पितस्य, तत्सन्ताने तस्मिन्नेव उदितोत्पन्ना, अस्तमिता च विनष्टा, नीलता
गुणो व्यवह्रियते, तथा प्रकृतकल्पनायामपि व्यवहर्तृणां न बाधकम् । आशूत्पत्तिदोषेण क्षणिकगुणसन्ताने भेदाऽग्रहादभेदेना-
ऽव्यवसिते तत्र द्रव्यप्रवृत्तेरित्यर्थः । न च वक्तव्यं 'देवदत्तस्य गावः' इत्यादौ वास्तव एव सम्बन्धिद्वये षष्ठीदर्शनान्नोक्तोपपत्ति-
रिति, 'राहोः शिरः, शिलापुत्रकस्य शरीरम्' इत्यादिभिर्व्यभिचारात् ॥ ननु गुणसन्तानयोर्घटतत्स्वरूपवद् भेदकल्पनैव न सम्भ-
वति, तन्निबन्धनधर्माभावात्, षष्ठी चाभेदार्थिकैव, घटस्य स्वरूपमित्यत्रेव । न चैवं घटस्य स्वरूपमितिवद् घटस्य घट इति
प्रयोगापत्तिः, 'अप्रयोगादेवाप्रयोग' इतिन्यायेन तदनापत्तेः । समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या घटादिनिरूपितषष्ठ्यर्थाभेदप्रकारक-
शब्दबोधे स्वरूपादिपदजन्यपदार्थोपस्थितेहेतुत्वाच्च तदापत्तिरिति न्यायमार्गः । तथा च कथं कल्पितस्यापि गुणव्यतिरेकिणो
द्रव्यस्य सद्भाव इत्याशङ्कायां भेदकल्पनानिबन्धनं धर्मभेदमुपदिदर्शयिषुराह—“उपपायभङ्गुरा जं, गुणा य न य सो त्ति ते य
तप्पभवा ॥ न य सो तप्पभवोत्ति य, जुज्झं तं तदुवयाराओ ॥ २६६ ॥” व्या० यत्-यस्माद्, उत्पादभङ्गुरा गुणाः, न चासौ
सन्तान उत्पादभङ्गुरः, तस्य प्रवाहनित्यतया स्थितत्वादित्येको गुणसन्तानयोर्धर्मभेदः, तथा, ते सामायिकादयो नीलता-

पर्यायार्थि-
नये द्रव्यस्य
कल्पितस्य
कल्पितो
गुणभेदः
तत्र भाष्य-
सम्मतिः ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ८ ॥

दयो वा गुणाः, तत्रैव सन्ताने प्रभवः उत्पत्तिर्पेषां ते तथा, न पुनरसौ सन्तानः, तत्प्रभवो गुणेभ्यो लब्धात्मलाभः, तस्य गुणसादृश्यनिबन्धनत्वात्, तथा च कारणमेव सन्तानः, न कार्यं, कार्यमेव च गुणाः, न कारणमित्येष द्वितीयो गुण-सन्तानयोर्धर्मभेदः, इति युज्यते तज्जीवद्रव्यं, तदुपचारात्तत्र गुणसन्ताने गुणेभ्यो भेदकल्पनात् ॥ तदेवं पर्यायार्थिकन-यमतं युक्तितः समर्थितम् ॥ अथ द्रव्यार्थिकनयाभिप्रायं दिदर्शयिषुराह—“वीयस्स दव्वमेत्तं, णत्थि तदत्थंतरं गुणो णाम ॥ सामन्नावत्थाणा-ऽभावाओ खरविसाणं व ॥ २६६५ ॥ आविम्भावतिरोभा-वमेत्तपरिणामिदव्वमेवेयम् ॥ णिच्चं बहुरुवं चिय, ण-डोव्व वेसंतरावण्णो ॥ २६६६ ॥” व्या० द्वितीयस्य द्रव्यार्थिकनयस्य सर्वं सुवर्णरजतादिकं द्रव्यमात्रमेवास्ति, गुणस्तु रक्तत्व-श्वेतत्वादिकस्तदर्थान्तरभूतो नास्ति, तस्य सामान्यरूपतयाऽवस्थानाभावात् खरविषाणवत्, तथाहि आविर्भावः कुण्डलादिरूपेणाभिव्यक्तिः, तिरोभावश्च मुद्रिकादिरूपेणानभिव्यक्तिः, तावेव तन्मात्रं, तेन परिणन्तुं-प्रवर्तितुं शीलं यस्य तत् तथा । द्रव्यमेवेदं सुवर्णादिकमस्ति, न तु तदतिरिक्ता गुणाः । किम्भूतं द्रव्यम् ?, नित्यम्-अविचलितस्वभावं, बहु-रूपं च कङ्का-ऽङ्गद-कुण्डल-मुद्रिकादिबहुपरिणामं, राम-रावण-भीमा-ऽर्जुनादिसम्बन्धीनि वेषान्तराण्यापन्नो नट इव ॥ द्रव्यार्थिकस्य समर्थनार्थं निर्युक्तिरुदप्याह—“जं जं जे जे भावे, परिणमइ पओगवीससादवं ॥ तं तह जाणाइ जिणो, अपज्जवे जाणणा णत्थि ॥ २६६७ ॥” व्या० पओगवीससत्ति लुप्तविभक्तिको निर्देशः, प्रयोगः ‘चेतनावतो व्यापारः’, विस्रसा ‘स्वभावः’, ताभ्यां यान् यान् भावान् कृष्णत्व-रक्तत्व-पीतत्व-शुक्लत्वादीन्, यद् यद् द्रव्यं घटा-ऽभ्रधनुरादि, परिण-मति-आत्मसात् कुरुते । प्रयोगविस्रसाद्रव्यमित्येकसमासस्वीकारे तु प्रयोगविस्रसानिष्पन्नद्रव्यमित्यर्थे द्रव्यपदस्य

पर्यायार्थि-
कनयसम-
र्थनोपसंहा-
रः, भा-
व्यसंवादेन
द्रव्यार्थिक-
नयाभिप्रा-
योपनिर्णयः ॥

॥ ८ ॥

व्यक्तिवचनत्वेन तदुभयनिष्पन्नमिश्रद्रव्यस्यैव सङ्ग्रहः स्यात्, न प्रायोगिकवैज्ञानिका (कयोः) जातिवचनत्वे च जातेरनिष्पन्नत्वेन बाध इत्यालोच्य प्रयोगविज्ञसाम्यामिति व्याख्यातम् । तथा च यान् यान् भावानिति कर्मवीप्सामहिम्ना वामदक्षिणहस्ताभ्यां यं यं गृह्णातीत्यत्रेव प्रत्येककरणान्वयतात्पर्यान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । न तद्वृत्तिर्वीप्साप्रधानत्वान्निर्देशस्य तत्तत्तथा तथा तेन तेन रूपेण परिणमद्रव्यमेव, जानानि जिनः केवली, न पुनस्तदतिरिक्तान् पर्यायानिति भावः, तेषामुत्प्रेक्षामात्रेणैव सत्त्वात् । न ह्युत्फणविफणकुण्डलिताद्यवस्थासु सर्पादिद्रव्यस्य स्वरूपव्यतिरिक्तः कोऽपि पर्यायः, सर्वावस्थाऽविचलितस्वरूपस्य सर्पादिद्रव्यस्यैव संलक्षणात् । यदि पर्याया न विद्यन्ते तदा कथमुच्यते यान् यान् भावान् परिणमत इत्यत आह— अपर्यायै-पर्यायरहिते वस्तुनि, 'जाणण'ति केवल्यादीनां परिज्ञा, नास्ति, ज्ञानविषयतयोत्प्रेक्षामात्रेणैव तत्पर्यायाः सन्ति, न तु द्रव्यव्यतिरेकिणः, अतो द्रव्यान्यसत्त्वाभावादसन्त एव पर्यायाः, द्रव्यमेव च परमार्थसदित्यर्थः ॥

ननु द्रव्यान्यसत्त्वाभावाद् यदि पर्यायाणामसत्त्वं तदा द्रव्यस्याप्यसत्त्वं स्यात्, न हि द्रव्येऽपि द्रव्यान्यसत्ता द्रव्यार्थिकेनाभ्युपगम्यते, किन्तु द्रव्यात्मिकैव, कालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमसत्त्वं तु परिभाष्यमाणमपि न मौलं सत्त्वं विरुणद्धीति चेत्, न । अविचलितैकस्वभावत्वेन सत्सदिति व्यवहारविषयतया द्रव्यमेव हि मौलं सत्त्वं, तदभावाच्च पर्यायाणामसत्त्वमित्यर्थात्, तर्ह्यसत्यपर्यायांशे तदवगाहिकेवलज्ञानस्य भ्रान्तत्वं स्यादिति चेत्, न, तदुपहितद्रव्यस्यैव तेन ग्रहणाभ्युपगमेन तदंशेऽभ्रान्तत्वात् । न चोपहितानुपहितभेदेऽपि द्रव्यभेदापत्तिः, घटपटाकाशाभेदवत् तदभावात्, न चासतोऽनुपधायकत्वं, प्रतिसूर्यस्य जलोपधायकत्ववदविरोधात्, केवलिना केवलज्ञानोपयोगे प्राधान्येनाऽविषयीक्रियमाण-

द्रव्यार्थिक-
नये पर्या-
या द्रव्यमे-
व न तद्व्य-
तिरिक्ताः,
पर्यायाणा-
मसत्त्वञ्च
निरुक्तं ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ९ ॥

त्वमेव वा द्रव्यार्थिकमते पर्यायाणामसत्त्वम्; न चेदं परिभाषामात्रं, निश्चयतः केवलज्ञानस्यैव पदार्थसत्तायां प्रमा-
णत्वात् । छात्रस्थिकज्ञानानां संवादादिना व्यवहारत एव प्रामाण्याभिमानादिति दिग् ॥ उक्तमेव प्रकृतगाथार्थं
भाष्यकृद् विवृणोति—“ जं जाहे जं भावं, परिणमइ तयं तया तओणन्नं ॥ परिणइमेत्तविसिद्धं, दवं चिय जाणइ जिणिंदो
॥ २६६८ ॥ ” व्या० इह यद् घटेन्द्रधनुरादिद्रव्यं, यदा-यस्मिन् काले, यं रक्त-श्वेतादिकं, भावं परिणमति तत् तदा
ततः पर्यायादनन्यद्रव्यमेव, परिणतिमात्रविशिष्टं वस्तुतोऽविचलितस्वभावं जानाति ॥ कुण्डलादिकमिव संस्था-
नविशेषविशिष्टं सुवर्णं कुण्डलादिपर्यायासत्त्वे कथं तद्रव्यपदेश इति जिज्ञासायामाह—“न सुवर्णादन्नं कुं-डलाइ तं चेव
तं तमागारं ॥ पत्तं तव्वएसं, लहइ सरूवादभिन्नं ॥ २६६९ ॥ ” व्या० न सुवर्णादन्यत् कुण्डलादिकमभ्युपगच्छामः,
किन्तु तदेव सुवर्णमेव, तं तं कुण्डलादिरूपं, आकारं प्राप्तं तद्रव्यपदेशं कुण्डलादिव्यपदेशं लभते, स्वरू-
पात्पूर्वावस्थाभाविन उत्तरावस्थायां, अभिन्नमपि तच्चद्विशिष्टाकारनिबन्धनत्वाच्च निर्निबन्धनस्तद्रव्यपदेशः, न च
विशिष्टभेदः शुद्धाभेदप्रतिबन्धीति भावः ॥ एवमपि यदि गुणानामन्यत्वमिष्यते तत्राह—“जइ वा दवादन्ने, गुणादओ नूण
सप्पएसत्तं ॥ होअ व रूवाईणं, विभिन्नदेशोवलंभोवि ॥ २६७० ॥ ” व्या० यदि पुनर्द्रव्याद्रूपादयो गुणा आदिशब्दान्नवपुरा-
णादयश्च पर्यायाः, अन्ये व्यतिरेकिण इष्यन्ते, तदा नूनं निश्चितं गुणादीनां स्वप्रदेशत्वमापद्यते, द्रव्यप्रदेशा हि गुणादय
इष्यन्ते, द्रव्यमेदाभ्युपगमे च तेषामनन्यशरणानां स्वप्रदेशत्वमेव स्यात्, न चैतद्दृष्टमिष्टं वा, गुणादीनां सदैव पारतन्त्र्येण
परप्रदेशत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । किं चैवं रूपादीनां विभिन्नदेशोपलम्भोऽपि स्यात्, ‘यद् यतो भिन्नं तत्ततो भिन्नदेश

केवलज्ञान-
स्यैव पदा-
र्थसत्तायां-
प्रामाण्यम-
न्यस्य व्य-
वहारत एव
प्रामाण्यं प-
रिणतिमा-
त्रविशिष्टद्र-
व्यस्यैव के-
वलज्ञानवि-
षयत्वञ्च ॥
॥ ९ ॥

उपलभ्यत ' इतिव्याप्तेः, उपलब्धकभागेन व्यभिचार इति चेत्, न, परिणामाभेदादे तस्यापीतरभागाभिन्नत्वादिति भावः ॥ अथोपचारतो यदि पर्याया अप्यभ्युपगम्यन्ते तदा सिद्धसाध्यतेति दर्शयन्नाह—“ जइ पज्जवोवयारो, लय-प्पयासपरिणाममिच्छस्स ॥ कीरइ तन्नाम ण सो, दद्वादत्थंतरब्भूओ ॥२६७१॥” व्या० लयस्तिरोभावो दर्शनायोग्यं रूपमिति यावत्, प्रकाश आविर्भावो दर्शनयोग्यं रूपमिति यावत्, ताभ्यां यः परिणामः स एव तन्मात्रं, तत्र यदि तत्तद्विशेषबुद्ध्यभिधाननिमित्तत्वेन पर्यायोपचारः क्रियते तन्नाम मन्यामहे तदित्यर्थः, केवलं नासौ पर्यायो वास्तवः कोऽपि द्रव्यादर्थान्तरभूत इत्येतदेव भुजमुत्क्षिप्य ब्रूमः ॥ ननु यदि न वास्तवः पर्यायः किन्तु कल्पितस्तदा स्वरगृह्यस्याप्यसौ कुतो न भवति ? कल्पनामात्रस्य तत्रापि सुकरत्वादित्यत आह—“द्वपरिणाममित्तं, पज्जाओ सो य ण स्वरसिगस्म ॥ तदपज्जवं ण णज्जइ, जं नाणं णेयविसयंति ॥२६७२॥” व्या० कालविशेषादिविशिष्टो द्रव्यपरिणाम एव द्रव्यपरिणाममात्रं पर्यायो नान्यः । स च न द्रव्याद्भिन्नः, तथाऽनुपलम्भात्, नाप्यसौ स्वरगृह्यस्य, द्रव्यपरिणामत्वात्पर्यायस्य, स्वरविषाणस्य चाद्रव्यत्वात्, अत एव तत्स्वरगृह्यं, अपर्यवमित्यद्रव्यं सन्न ज्ञायते केवललिना । यतो ज्ञानं ज्ञेयविषयं, ज्ञेयं च न स्वरगृह्यम्, अपर्यवत्त्वेनाद्रव्यत्वात्, अत एवोक्तं निर्युक्तिकृता ' अपज्जवे जाणणा णत्थि ' ति । ज्ञेयत्वाभावव्याप्याद्रव्यत्वव्याप्यधर्मप्रदर्शनपरमेतत्, पर्यायनये उत्पादव्ययभागित्वमेव सत्त्वं, द्रव्यनयेऽविचलितैकस्वभावत्वं, सिद्धान्ते तु त्रैलक्षण्यमिति सिद्धान्तमाश्रित्य ततोऽपर्याये परिज्ञा नास्ति तस्मादुभयात्मकं वस्तु, केवललिना तथाऽवगतत्वादिति हरिभद्राचार्या निगमयामासुः ॥ तदेवं द्रव्यार्थिकः पर्यायं प्रतिक्षिपति पर्यायार्थिकस्तु द्रव्यमिति द्रव्यांशप्रतिक्षेपाच्चैगमो द्रव्यार्थिक इति व्यवस्थितम् ॥ न च तथा तज्जातीयेन पर्या-

द्रव्यनये
पर्यायस्यौ-
पचारिकत्वे
भाष्यसंवा-
दः अपर्य-
वस्यासतः
स्वरविषा-
णस्य केवल-
ज्ञानाविष-
यत्वञ्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ १० ॥

याप्रतिक्षेपात्पर्यायार्थिकत्वमपि स्यादिति वाच्यम्, 'यज्जात्यवच्छेदेन द्रव्याप्रतिक्षेपित्वं तज्जातीयस्य तन्नयत्वम्' इत्येवं परिभाष-
णात् ॥ वस्तुतः क्षणिकत्वादिविशेषणशुद्धपर्यायं नैगमो नाभ्युपगच्छत्येव । किञ्चित्कालस्थायशुद्धतदभ्युपगमस्तु सत्तामहा-
सामान्यरूपद्रव्यांशस्य घटादिसत्तारूपविशेषप्रस्तारमूलतयाऽशुद्धद्रव्याभ्युपगम एव पर्यवस्यतीति न पर्यायार्थत्वं तस्य, अत
एव सामान्यविशेषविषयभेदेन सङ्ग्रहव्यवहारयोरेवान्तर्भावेन शुद्धाशुद्धद्रव्यास्तिकोऽयमिष्यत इति ॥ "द्वद्विद्यनयपयडी, शुद्धा
संगहपरूवणाविसओ ॥ पडिरूवे पुण वयण-त्थणिच्छओ तस्स ववहारो ॥४॥" (कांड१) चि सम्मतिगाथायां पृथग् नोदाहृतः ।
अस्या अर्थः " द्रव्यास्तिकनयस्य प्रकृतिः स्वभावः, शुद्धा विशेषासंस्पर्शवती, संग्रहस्याभेदग्राहिनयस्य, या प्ररू-
पणा प्ररूप्यतेऽनयेति कृत्वाऽभिधायकपदसंहतिस्तस्या विषयः, उपचारात्तदेकविषयेत्यर्थः । प्रतिरूपं प्रतिबिम्बं घटादिनाऽ-
शुद्धद्रव्येण सङ्कीर्णा सत्तेतियावत् । तत्र, पुनस्तस्य द्रव्यास्तिकस्य, यो वचनार्थनिश्चयो निवृत्तिप्रवृत्त्युपेक्षालक्षणव्यवहारस-
म्पादकशब्दार्थनिर्णयः, स व्यवहारः, प्रतिरूपं सङ्कीर्णा सत्ता, पुनःशब्देन प्रकृतिः स्मार्यते, वचनं व्यवहारसम्पादकः
शब्दः, घट इति विभक्तरूपतयाऽस्तीत्यविभक्तात्मतया प्रतीयमानस्तदर्थः, तस्य निर्गतः पृथग्भूतः, चयः परिच्छेदः, तथा च
तस्य द्रव्यार्थिकस्य सङ्कीर्णसत्ताप्रकृतिर्वचनार्थनिश्चयो व्यवहार " इति टीकानुगतार्थः ॥ अत्र नैगमो न पृथग् जगृहे सङ्ग्रह-
व्यवहारविषयातिरिक्ततद्विषयासिद्धेरिति । येषां तु मते पृथक् नैगमनयो विद्यते ते प्रतिपत्तुभेदान्नानातदभिप्रायं वर्णयन्ति ।
यतः केचिदाहुः "पुरुष एवेदं सर्वं " इत्यादि । यदाभित्योक्तं--"ऊर्ध्वमूलमधःशाख-मश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥ छन्दांसि यस्य
पर्णानि, यस्तं वेद स वेदवित् ॥ " (गीता अ० १५) पुरुषोऽप्येकत्वानानात्वभेदात्कैश्चिदभ्युपगतो द्वेषा । नानात्वेऽपि

नैगमस्य
द्रव्यार्थि-
कत्वमेव,
सङ्ग्रहव्यव-
हारयोरेवा-
स्यान्तर्भा-
वादनुक्तिः
सम्मतौ, त-
द्व्याख्याने
च तस्य पा-
र्थक्ये ना-
नाभिप्रायो-
पदर्शनञ्च ॥
॥ १० ॥

तस्य कर्तृत्वाकर्तृत्वभेदः परैराश्रितः, कर्तृत्वेऽपि सर्वगतेतरभेदः । असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्याप्यव्याप्तिभ्यां भेदः । व्यापित्वेऽपि मूर्त्तेतरविकल्पाद् भेद एव ॥ अपरैस्तु प्रधानकारणकं जगदभ्युपगतम्, तत्रापि कैश्चित्सेश्वरनिरीश्वरभेदोऽभ्युपगतः, अन्यैस्तु परमाणुप्रभवमभ्युपगतं जगत् । तत्रापि सेश्वरनिरीश्वरभेदाद् भेदोऽभ्युपगत एव । सेश्वरपक्षेऽपि स्वकृतकर्मसापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां तदवस्थ एव भेदाभ्युपगमः ॥ कैश्चित्स्वभावकालयदृच्छादिवादाः समाश्रिताः, तेष्वपि सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्युपगमाद् भेदव्यवस्थाऽभ्युपगतैव ॥ तथा कारणं नित्यं कार्यमनित्यमित्यपि द्वैतं कैश्चिदभ्युपगतम् । तत्रापि कार्यं स्वरूपं नियमेन त्यजति न वा इत्ययमपि भेदाभ्युपगमः । एवं मूर्तैरेव मूर्तमारभ्यते, अमूर्तैरमूर्तं, मूर्तैरमूर्तम्, अमूर्तैर्मूर्तं इत्याद्यनेकधा निगमार्थः संमनिवृत्तौ व्यवस्थितः ॥ एतन्नयमालम्ब्य वैशेषिकदर्शनं प्रवृत्तं, तन्मते “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्याः षडेव पदार्थाः” तत्र द्रव्याणि पृथिव्यादीनि नवैव, गुणा रूपादयश्चतुर्विंशतिरेव, कर्मोत्क्षेपणादि पञ्चविधमेव, सामान्यं परम्, अपरम्, परापरं चेति त्रिविधं, विशेषो नित्यद्रव्यवृत्तयोऽनन्ता एव, समवायस्त्वेक एवेत्यादि निरपेक्षतया सामान्यविशेषाभ्यां बहुधा प्रपञ्चितं, तच्चायुक्तम् । नव द्रव्याणि चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादि—स्ववचनानुरोधेनैव संख्याया अतिरिक्तत्वाद्, न च द्रव्य-गुणादिषु संख्याप्रतीतौ सम्बन्धांशेऽपि वैलक्षण्यमनुभूयते, येन द्रव्ये समवायेन तत्प्रतीतिर्गुणादौ तु संयुक्त [स्वाश्रय] समवायादिनेति वक्तुं शक्यते । किञ्च शक्तिरप्यतिरिच्यते मण्यादिसमवहितेन बह्विना दाहवारणाय मण्यादिसमवधानेन कुण्ठनीयाया नाश्याया वा दाहानुकूलाया बह्विनिष्ठायाः शक्तेः स्वीकार्यत्वाद् । न चोत्तेजकाभावविशिष्टमण्याद्यभावस्यैव दाहहेतुत्वेन तत्र दाहवारणा-

नैगमीया
नानाभिप्रा-
याः सम्म-
त्युक्ता द-
र्शिताः,
एतन्नयमू-
लकं वैशे-
षिकदर्शनं
तत्तत्त्वमु-
पदर्श्य स्व-
ण्डितञ्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ११ ॥

शक्तिकल्पनावैयर्थ्यं । न चैवं गौरवं, तत्रापि तदभावस्य शक्त्यादिहेतुत्वस्वीकाराद्, वस्तुतो रूपादिध्वंसात्मकदाहे
तद्वेतुत्वे गौरवान्मण्यादियुक्ते तृणादौ वह्न्याद्युत्पत्तेर्वारणीयाच्च विजातीयवह्नावेवोत्तेजकाभावविशिष्टमण्याद्यभावो हेतुः
स्वजन्यवह्नेरेव स्वस्मिन् दाहजनकत्वान्मण्यादियुक्ते न दाह इति वाच्यम्, अपरिदृश्यमानानुद्भूतरूपविलक्षणवह्नेस्तज्ज-
नकाऽदृष्टविशेषादेश्च कल्पनायां गौरवादाहजनकशक्तिकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् मण्यादिसमवधानापगमानन्तरं शक्त्युत्प-
त्तिस्त्वप्रतिबद्धस्वकारणादेवेत्याकरे व्यवस्थितम् ॥ अप्रतिबद्धत्वं च मण्यादिसमवधानापगमकालविशेषविशिष्टत्वं काल-
विशेषस्य सम्बन्धघटकत्वं च यथा त्वयाऽभावीयविशेषणताविशेषादौ वाच्यं, तथाऽस्माभिः कारणपरिणामविशेष इति
युक्तमुत्पश्यामः ॥ किञ्च तृणादिजन्यवह्नौ वैजात्यस्यानानुभविकत्वात्तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यत्रयादिकल्पनातस्तृणादौ जन-
कतावच्छेदकैकशक्तिकल्पनैव लघीयसी । तृणनिर्मथनादितो वह्न्यनुत्पादस्तु तृणफूत्कारादिसमवधानस्याप्येकशक्तिमत्त्वेन
हेतुत्वात्, किञ्च व्रीह्यादिजनननियामकोऽपि शक्तिविशेषोऽवश्यं कल्पनीयः । अन्यथा व्रीहिवापे व्रीह्यादीनामापरमाण्वन्त-
र्भङ्गे व्रीह्यारम्भकपरमाणुभिर्व्रीहय एव जन्यन्त इति नियमो न स्यात्, तैरपि कदाचिद्यवारम्भात् । न च पाकजविलक्षणरूपर-
सादिविशिष्टपरमाणूनां यवाद्यारम्भकत्वान्नोक्तनियमानुपपत्तिः, यत्र पाकजा न विशेषास्तत्र जलादौ क्वचिदुद्भूतं रूपादिकं
क्वचिन्नेत्यत्र नियामकाभावात्तदनुकूलशक्तेरवश्यं स्वीकार्यत्वात्, न च तव शक्तिविशेषप्रयोजनकाददृष्टविशेषादेवोद्भूतरूपा-
दिसम्भवः । परिणामवादे तथा तथा परिणतस्वकारणादेव शक्त्युत्पत्तेरभ्युपगमात्तत्रादृष्टविशेषहेतुत्वाकल्पनात् । न चादृष्टे
पापपुण्यरूपे साङ्ख्यादिनुगतविशेषसम्भवः । न चावयवोद्भूतरूपादिकमेवावयवव्युद्भूतरूपादिजनकमिति नोक्तनियमानुपपत्तिः,

वैशेषिकम-
तखण्डनम्,
तत्रातिरि-
क्तशक्तिप-
दार्थव्यव-
स्थापनञ्च ॥

॥ ११ ॥

योग्यायोग्यजलारम्भरूपरमाणुभेदाभ्युपगमे गौरवाद्वाय्वाद्याकृष्टसुरभिभागाद्यारब्धतायाश्चम्पकादावनुपपत्तेश्च । न चेष्टा-
पत्तिः । एवं सति गृह्यमाणकर्पूरादिभागानां कर्पूराद्यनारम्भकाणामपगमाभ्युपगमे कर्पूरादेर्वाय्वादिनाऽप्रक्षयप्रसङ्गादिति
दिग् ॥ वैशिष्ट्यमप्यतिरिच्यते, जलादौ बह्व्याद्यभावप्रमायाः सम्बन्धनियतत्वादभावस्य संयोगादिबाधादतिरिक्तसम्बन्ध-
सिद्धेः । न च स्वरूपसम्बन्धेनैव तत्प्रमासम्भवान्न वैशिष्ट्यसिद्धिरतिरिक्तवैशिष्ट्यप्रमायामपि तथैव वाच्यत्वादिति वाच्यम् ।
समवायोच्छेदप्रसङ्गात् । न च गुणगुण्यादिस्वरूपद्वये सम्बन्धत्वमतिरिक्तसमवाये वेत्यत्र विनिगमकाभावेनापि तत्सिद्धिः,
न चैवं प्रकृते, अभावस्यानुगतत्वेन तस्यैव सम्बन्धत्वादिति वाच्यम्, एवमपि जातिव्यक्तिस्थले समवायोच्छेदप्रसङ्गात् । न
च समवायेन जन्यभावत्वसंयोगत्वाद्यवच्छिन्ने द्रव्यत्वादिना हेतुत्वात् समवायसिद्धिः, न च स्वरूपेण तत्सम्भवः, स्वरूपा-
णामानन्त्येन गौरवात्कालिकादिस्वरूपेण स्पन्दादेरपि जन्यभाववच्चाच्चेति वाच्यम् । तथापि कालिकविशेषणतादिभिन्नपदा-
र्थमात्राधारतानियामकसम्बन्धस्यैव सिद्धौ तस्यैव वैशिष्ट्याभिधानत्वात्तेन जन्यभावादेः कार्यत्वोक्तौ दोषाभावात् । न च प्रति-
योगितया घटादिसमवेतनाशे स्वप्रतियोगिसमवेतत्वेन घटादिनाशस्य हेतुत्वात् समवायसिद्धिः, स्वप्रतियोगिवृत्तित्वेन
हेतुत्वे घटादिवृत्तिध्वंसध्वंसापत्तेरिति वाच्यम् । तवापि जात्यादौ तदापत्तेर्महाप्रलयावृत्तित्वेन सत्त्वेन वा प्रतियोगिनो हेतु-
त्वध्रौव्ये ममापि ध्वंसे तदनापत्तेः । न च स्वप्रतियोगिसमवायिकारणत्वेन कालावच्छिन्नस्वप्रतियोगिसमवेतत्वेन वा नाशक-
त्वस्वीकारान्मम न जात्यादौ तदापत्तिरिति वाच्यम् । सम्बन्धमध्ये समवायिकारणत्वकालावच्छिन्नत्वप्रवेशापेक्षया लाघवा-
त्सत्त्वनिवेशस्यैवौचित्येन मत्पक्ष एव दोषाभावात् । न च घटादिसमवेतनाशमात्रे न घटादिनाशो हेतुः, घटादिकालीनतद्वृत्ति-

वैशेषिकम-
तत्खण्डन-
प्रसङ्गेऽ-
तिरिक्तवै-
शिष्ट्यस्था-
पनेन सम-
वायखण्ड-
नं विस्त-
रतः ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ १२ ॥

क्रियासंयोगविभागवेगद्वित्वादिनाशे व्यभिचारात्, किन्तु प्रतियोगितया स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन नाशवन्नाशत्वावच्छिन्न एव स्वप्रतियोगिसमवेतत्वेन नाशत्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वान्न जात्यादेर्नाशापत्तिः, परस्य तु ध्वंसध्वंसापत्तिर्दुर्वरिति वाच्यम् । स्वाधिकरणत्वस्थाने कालिकसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वस्य सम्बन्धमध्यनिवेशे दोषाभावात्प्रतियोगिनो विशिष्य हेतुत्वेन ध्वंसध्वंसानापत्तेश्च । किञ्च रूपाभावान्यमहद्वृत्तिचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवद्वैशिष्यस्य हेतुत्वात्तत्सिद्धिः । न चैवमपि महत्त्वाभावरूपाभावयोश्चाक्षुषे कार्यकारणभावद्वयान्तरावश्यकत्वे रूपाभावान्यद्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तोद्भूतरूपवद्विशेषणता महत्त्वाभावान्यद्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहत्त्ववद्विशेषणता, महत्त्वसमवेतचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायो हेतुरिति कल्पनाया एव युक्तत्वमिति वाच्यम् । कार्यतावच्छेदके चरमाभावत्वाप्रवेशे द्वितीये च द्रव्यभेदप्रवेशे प्रथमद्वितीयाभ्यामेव निर्वाहेन तृतीयकार्यकारणभावाकल्पनेन वैशिष्यवादिनो लाघवात् । न चैवं तव पार्थिवाणुघ्राणमात्रेन्द्रियसन्निकर्षे पृथिवीत्वादिप्रत्यक्षतापत्तिः, तवापि तन्मात्रसन्निकर्षाञ्जलत्वाभावादिप्रत्यक्षतापत्तेः । एतद्विज्ञाया च त्वया रूपाभावप्रत्यक्षे चक्षुःसंयुक्तमहत्त्ववद्विशेषणता, महत्त्वाभावचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तोद्भूतरूपवद्विशेषणता, रूपमहत्त्ववद्वृत्ते रूपाभावमहत्त्वाभावभिन्नस्याऽभावस्य चाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवद्विशेषणता हेतुरित्यभावप्रत्यक्ष एव त्रयं वाच्यम् । भावप्रत्यक्षे चान्यत् । तथा च तृतीये कार्यतावच्छेदकेऽभावत्वाप्रवेशे भावप्रत्यक्षेऽपि वैशिष्यवादिनो निर्वाहः ॥ एवंच चक्षुःसंयुक्तसमवायादेरप्यस्वीकारालाघवमिति चक्षुरप्राप्यकारित्वे द्रव्यचाक्षुषेऽपि चक्षुराभिमुख्यमेव नियामकमिति गुणादिचाक्षुषेऽपि तदेव नियामकं युक्तमिति सन्निकर्षमात्रान्यथासिद्धिकारकं तदप्यतिरिच्यत इति मदेकपरिशीलितो

अतिरिक्त-
वैशिष्य-
वादे वैशे-
षिकोक्तदो-
षोद्धारला-
घवाद्युपद-
र्शनं ॥

॥ १२ ॥

लतादिविदितः पन्थाः ॥ द्रव्यजात्यन्यचाक्षुषे महद्बुद्धतरूपवद्भिन्नसमवेतत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्समवायसिद्धिरित्यन्ये । जात्यन्यत्वस्थाने नित्यान्यत्वनिवेशाभेदं युक्तमित्यपरे । द्रव्यजात्यन्यत्वस्थाने द्रव्यान्यसत्त्वनिवेशेऽपि न क्षतिरित्यपि बोध्यम् ॥

सादृश्यमप्यतिरिच्यते तद्भिन्नत्वे सति तद्वृत्तिधर्मत्वेन तद्वुद्धेरनुपपत्तेरुत्कर्षापकर्षादिवत्तस्य वैलक्षण्येनैवानुभवात् ॥ कारणत्वमप्यतिरिच्यते अनन्यथासिद्धत्वे सति नियतपूर्ववर्तिताया अतच्चात् ॥ तथाहि, अनन्यथासिद्धत्वमन्यथासिद्धभिन्नत्वम् ॥ अन्यथासिद्धं च पञ्चविधम् । तत्र 'येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तदाद्यं,' यथा दण्डादिना सहैव दण्डरूपा-
दर्घटादिकं प्रति पूर्ववर्तित्वग्रहादण्डरूपादिकं, दण्डादिनात्र साहित्यं पूर्ववर्तित्वग्रहे विशेष्यतावच्छेदकत्वं, रूपादावेव पूर्ववर्तित्वग्रहाद्विशेष्यत्वमित्यन्ये ॥ अत्र येन पृथगन्वयव्यतिरेकवता यस्य तद्रहितस्येति वाच्यम् । तेन दण्डत्वादिना दण्डा-
देर्नान्यथासिद्धिः, न वा दण्डसंयोगादेर्दण्डादिना, सत्यपि दण्डादौ विना तत्संयोगादिकं कार्यव्यतिरेकात्तस्य पृथगन्वया-
दिमत्त्वात् ॥ न चैवं दण्डादेरपि पृथगन्वयादिमत्त्वादेव न दण्डत्वादिनाऽन्यथासिद्धिरिति, येन पृथगन्वयादिमतेति व्यर्थम् ॥
स्वाश्रयसंयोगेन सति दण्डत्वादौ दण्डादिव्यतिरेकासिद्धेर्दण्डादेरतथात्वात् ॥ न चैवं सति दण्डसंयोगादौ दण्डादिव्यति-
रेकाद् घटादिव्यतिरेकासिद्धेर्दण्डादेः पृथगन्वयाद्यभावात् येन पृथगन्वयादिमतेत्यत एव दण्डसंयोगादेरनन्यथासिद्धौ तद्र-
हितस्येति व्यर्थमिति वाच्यम् । चक्षुःकपालादिना तत्संयोगान्यथासिद्धिवारणार्थं तदुपादानात्, तत्संयोगे सत्यपि चक्षुः-
कपालादिनाशकाले तद्व्यतिरेके कार्यव्यतिरेकाच्चक्षुःकपालादेः पृथगन्वयादिमत्त्वात् ॥ नन्वेवमपि दण्डादेर्दण्डत्वादित इव
दण्डरूपादेरपि पृथगन्वयाद्यभावात् कथं तेन तद्रूपान्यथासिद्धिरिति चेत्, न, पृथगित्यादेस्तदन्वयव्यतिरेकाऽनियतान्वयव्य-

सादृश्यका-
रणत्वबो-
धतिरिक्तप-
दार्थतया
व्यवस्थाप-
नम्, न्या-
याभिमत-
कारणत्वस्व-
ण्डनेऽन्य-
थासिद्धिनि-
रूपणञ्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ १३ ॥

तिरेकशालित्वं नार्थः, किन्तु तदन्वयाद्यघटितान्वयादिमत्त्वं, इत्थं च दण्डदण्डत्वयोर्न मिथस्तथात्वं दण्डत्वतत्समवायदण्ड-
संयोगादीनामभयशरीरघटकत्वात्, दण्डादेस्तु तद्रूपादेस्तथात्वं, दण्डाद्यन्वयस्य तद्रूपाद्यन्वयघटकतत्समवायाघटितत्वात्,
न तु दण्डरूपादेर्दण्डादितः, तद्रूपाद्यन्वयस्य तदन्वयघटितत्वात्, चक्षुःकपालादेरन्वयः कालिकतादात्म्यादितस्तत्संयोगस्य तु
समवायत इति मिथस्तत्त्वमेवेत्यदोषात् ॥ न चैवं विनापि दण्डादिज्ञानं रूपत्वादिना दण्डरूपादौ घटादिपूर्ववर्तित्वग्रहसम्भवा-
दूपात्वादिना तद्धेतुत्वापत्तिः । प्रत्यक्षेण ग्रहे नियमोक्तौ च व्युत्पत्त्यादिकं प्रति परमाण्वादिना तद्रूपादेरन्यथासिद्ध्यनापत्तिः, निय-
माविवक्षायां तु वैपरीन्यमपि स्यादिति वाच्यम् ॥ पूर्ववर्तित्वमित्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वमित्यर्थात्, न च तदतिप्रसक्तेन रूपत्वा-
दिना सुग्रहमिति ॥ १ ॥ 'अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तद्द्वितीयम्,' यथाकाशस्य शब्दं प्रति पूर्व-
वर्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानघटादिकं प्रति तद्ग्रहादाकाशे ज्ञानघटादौ । न च शब्दाश्रयत्वेनान्यथासिद्धत्वमाद्येनैवेति किमनेनेति
वाच्यम्, अष्टद्रव्यान्यत्वादिना तथात्वायैतदुक्तेः, शब्दस्य घटादिकं प्रति पृथगन्वयव्यतिरेकरहिततया तेन प्राक्तनान्यथासि-
द्धेर्दुर्वचत्वाच्च ॥ ननु शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वादित्याद्यनुमानाच्छब्दाश्रयत्वादिनोपस्थिते आकाशे विनापि शब्दपूर्ववृत्तित्वग्रहं
ज्ञानघटादिपूर्ववर्तित्वग्रहसम्भव इति चेत्, न, शब्दो द्रव्यहेतुको जन्यगुणत्वादित्याद्यनुमानादेव कार्यकारणभावलक्षणानु-
लतर्कप्रयुक्तात्तत्सिद्धेः । न चैवं संयोगविभागादावप्याकाशस्याहेतुत्वापत्तिः, द्रव्यत्वेन तद्धेतुत्वसम्भवात् ॥ अत एवाधारत्वेन
कालदिशोः कार्यसामान्यहेतुत्वं निष्प्रत्यूहम् । विनापि कालिकपरत्वादिपूर्ववर्तित्वग्रहमाधारत्वेन पूर्ववर्तित्वग्रहसम्भवात् ॥ न
चैवं विशुद्धत्वेनाकाशस्यापि कार्यसामान्यहेतुत्वं स्यात्, आत्मत्वव्यापकविशुद्धत्वेनान्यथासिद्धेः । न च स्वर्गादिपूर्ववर्तित्वेन

न्यायामि-
मतकारण-
त्वखण्डने-
न्यथासि-
द्धिनिरू-
पणम् ॥

॥ १३ ॥

गृहीत एव यागादावपूर्वपूर्ववर्तित्वग्रहाद् यागादिकमपूर्वादावन्यथासिद्धम्, अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वानुपपादकं यस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यत इत्यर्थात्, वस्तुतोऽन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वग्रहनियतो यं प्रति यद्वर्मावच्छिन्नस्य पूर्ववर्तित्वग्रहस्तं प्रति तद्वर्मावच्छिन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थात्, यागादेः सुखहेतुतया विहितत्वेनापूर्वं प्रत्यन्यथासिद्धत्वेऽपि यागत्वादिना हेतुत्वं निष्प्रत्यूहम्, आकाशस्यापि ज्ञानघटादौ शब्दजनकत्वेनैवैतदन्यथासिद्धत्वं, शब्दाश्रयत्वेन त्वन्यत्र क्लृप्तेत्यादिनैव, न चैवं मननव्यापारकश्रवणत्वभ्रमिजनकत्वादिना जनकत्वानुपपत्तिः, अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्व एवेत्यत्र फलाननुगुणमन्यं प्रतीति वाच्यत्वात् ।

दीधितिः कृतस्तु फलाननुगुणमन्यं प्रतीति न वाच्यम् । अत एव परामर्शजनकत्वेन तद्व्याप्तिज्ञानानां न कारणत्वमेतदन्यथासिद्धेः । न चैवं भ्रमिजनकत्वलक्षणदृढत्वेन दण्डे घटहेतुत्वं न स्यात्, इष्टत्वात्, दण्डत्वेनैव तत्त्वात्, क्वचिद्घटानुत्पादस्य भ्रमिरूपद्वाराऽभावेन सम्भवात्, क्षुद्रचक्रभ्रमिसमर्थान्महाचक्रसहिताद् दण्डाद्वटानुत्पत्तौ तथैव वाच्यत्वादित्याहुः ॥२॥ 'अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतं तृतीयम्,' यथा गन्धं प्रत्यन्यत्रक्लृप्तपूर्ववर्तिताकगन्धप्रागभावेन तत्सहभूतरूपप्रागभावादि पाकजगन्धं प्रत्यन्यथासिद्धं, यथा वा घटान्तरं प्रति क्लृप्तपूर्ववर्तिताकदण्डादिजातीयेन तत्सहभूतं तद्रासमादिकं तद्घटादौ, दण्डादिना चक्रादेर्मिथोऽन्यथासिद्धिवारणायोक्तं कार्यसम्भव इति ॥ न च पञ्चम्यर्थहेतुत्वप्रवेशे आत्माश्रयः, पृथगन्वयव्यतिरेकराहित्ये सत्यन्यत्रक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकसहभूतमित्यर्थस्य वाच्यत्वात्, हन्तैवं रूपप्रागभावेनैव गन्धप्रागभावः किं नान्यथासिद्धः पृथगन्वयव्यतिरेकसहित्यराहित्ययोरुभयत्र तौल्यात् । मैवम् । अन्यत्रक्लृप्तेत्यस्यावश्यक्लृप्तेत्यर्थकरणात्, अवश्यक्लृप्तश्च गन्धप्रागभाव एव, गन्धरूपप्रतियोग्युपस्थितौ शीघ्रोपस्थितिलाघवात्, इत एव मह-

न्यायामि-
मतकारण-
त्वस्वप्नने-
ऽन्यथासि-
द्धिनिरूप-
णम्, तत्र
दीधितिः क-
न्मतमुपद-
र्शितम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ १४ ॥

स्वस्यान्यत्र क्लृप्तत्वाभावेऽप्यनेकद्रव्यवत्त्वं द्रव्यचाक्षुषादौ तेनान्यथासिद्धं, महत्त्वस्य शरीरलाघवेनावश्यकत्वात्, अत एव
च व्यापकधर्मावच्छिन्नस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नेनान्यथासिद्धिः, कारणाल्पत्वलाघवात् । न चैवं सम्बन्धलाघवाद्दण्डादिनाऽऽव-
श्यकेन दण्डरूपादेरित एवान्यथासिद्धौ प्रथमवैयर्थ्यं, तल्लाघवकृतावश्यकत्वस्यात्राप्रवेशात् ॥३॥ 'यमादायैव यस्यान्वयव्यतिरे-
कौ गृह्येते तेन तदन्यथासिद्धमिति चतुर्थम्,' यथा घटम्प्रति दण्डेन दण्डत्वम्, आद्येऽवच्छेदकेनावच्छेद्यस्यात्र चावच्छेद्येनावच्छे-
दकस्यान्यथामिद्विरिति भेदः॥४॥ 'स्वजन्यस्य यं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञाते स्वस्य तत्त्वं ज्ञायते तं प्रति स्वमन्यथासिद्धमिति पञ्चमं'॥
यथा घटं प्रति कुलालेन तत्पिता, घटं प्रत्यस्य साक्षादहेतुत्वेन कुलाले घटजनकत्वं ज्ञात्वैव तद्द्वारा तस्य पूर्वभावग्रहात् ॥
तदुक्तं मणिकृता—“ यत्र जन्यस्य पूर्वभावं ज्ञात्वा जनकस्य तद्ग्रहस्तत्र जन्येन जनकमन्यथासिद्धं, यत्र तु जनकस्य पूर्व-
भावं ज्ञात्वा जन्यस्य तद्ग्रहस्तत्र तद्द्वारा जनकत्वं यागस्येवापूर्वद्वारेति ” ॥ न चायमाद्येन सङ्गृह्यते, अमिजनकत्वादिना
हेतुत्वरक्षायै तत्र यस्येति यत्पदार्थे येनेति यत्पदार्थनियतपूर्ववर्तिभिन्नस्येति विशेषणध्रौव्यात् । नापि द्वितीयेन, तत्र फलाननु-
गुणं प्रतीति वाच्यत्वादिति दिग् ॥५॥ तृतीयचतुर्थ्योरभेदात्पञ्चम्याश्च द्वितीयस्यामन्तर्भावाभिधैवान्यथासिद्धिरिति केचित् ।
परे त्वेकैवान्यथासिद्धिरवश्यक्लृप्तेत्याद्या, नानाविधलाघवकृतावश्यकत्वप्रपञ्चार्थमन्याभिधानमित्याहुः ॥ अथ कपालादेर्द्र-
व्यत्वादिनाऽन्यथामिद्वत्त्वात्कपालत्वादिनापि हेतुत्वं न स्यादिति चेत्, न । अन्यथासिद्ध्यनिरूपकनियतपूर्ववर्तितावच्छेदक-
रूपवत्त्वं तत्त्वमित्यदोषात् । धूमाद्यनुपधायकवह्ण्यादिसाधारण्यायावच्छेदकरूपनिवेशः ॥ धूमादौ रासमादेर्धूमध्वंसादेश्च हेतु-
त्ववारणाय नियतपूर्ववर्तीति नियमतोऽन्यवहितपूर्वकालवर्तीत्यर्थः । न च धूमाव्यवहितपूर्वकाले कचिद्रासमादेरपि सत्त्वादे-

अन्यथासि-
द्धिनिरूपणे
मणिकृत्सं-
वादोपदर्श-
नम्, मत-
भेदोपदर्श-
नश्च ॥

॥ १४ ॥

तद्रासभाद्यव्यावर्तकं, तद्रासभत्वादिना रासभादिव्यावर्तकत्वेनास्य सफलत्वात्, रासभत्वादिना त्वन्यथासिद्धेरेवाहेतुत्वात् ॥ न च तद्रासभत्वादिनापि तत् एवाहेतुत्वं, तद्रूमादिकं प्रति तद्विरुद्धादिकालतद्रासभादेस्तत्कारणासहभूतत्वेन यथोक्तान्यथा-सिद्ध्यभावात्, विशेष्यभागसाफल्याय नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकेन येन कारणत्वाव्यवहारस्तद्रूपेणैवान्यथासिद्धेर्वाच्यत्वाच्च । यद्वा दैशिकव्यापकतावच्छेदकत्वमपि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकविशेषणं, इत्थं च दैशिकव्यापकताशालितत्तद्रूमादेर्मिथो हेतुत्व-वारणाय कालिकव्यापकत्वनिवेशः ॥ अत एव दैशिककालिकव्यापकताद्वयगर्भमेकमेव कारणत्वमिति वदन्ति । वस्तुतो धूम-त्वाद्याश्रया यावन्तः प्रत्येकं तत्तदव्यवहितपूर्वकालावच्छेदेन तत्तदधिकरणे विशेषणतया वर्तमानस्याभावस्य कारणतावच्छे-दकतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्त्वं तत्, तत्तद्रव्ये तत्तच्चरमसंयोगस्य चाक्षुषादौ चक्षुरादेश्च कालिकेनैव हेतुत्वेऽपि तत्तत्कार्याधिकरणे स्थूलकाले तत्तत्कार्याव्यवहितप्राकालावच्छेदेन वर्तमानत्वमभावस्य सुलभं, तेन तत्कार्याधिक-रणक्षणे तदसत्त्वेऽपि न क्षतिः ॥ न च तत्तद्रूमाद्यधिकरणावच्छेदेन तत्तदव्यवहितपूर्वकाले विशेषणतयेत्यादिकमप्यस्त्विति व्यापकताद्वयगर्भत्वमत्राप्यावश्यकं, तयोरैक्यात् कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्यस्य व्यापकतायाः कारणताघटकत्वौचित्याच्च ॥ न चास्तु धूमादेः कार्यमात्रस्य कालिकेनापि कार्यत्वं विनिगमनाभावात्, यदधिकरणावच्छेदेन काले कारणं तदधिकरणे कार्य-मित्यतोऽपि देशनियममम्भवादिति वाच्यम् । तादात्म्येन तन्तुसम्बन्धितन्त्ववच्छेदेन काले तन्त्वभावात्तन्तौ पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अत्र धूमत्वावच्छिन्नाव्यवहितपूर्वत्वमसिद्धम् । नहि 'धूमप्रागभावाधिकरणत्वे सति धूमप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरण-समयत्वलक्षणं' धूमत्वावच्छिन्नाव्यवहितपूर्वत्वं सम्भाव्येतापि, सर्वस्यैव समयस्य यत्किञ्चिद्रूपप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावा-

अन्यथा-
सिद्धिनि-
रूपणं, तत्र
विशिष्य-
कारणत्व-
लक्षणप्रद-
र्शनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ १५ ॥

धिकरणतया तदन्यत्वाभावात्, तद्धर्माश्रययत्किञ्चिदव्यवहितपूर्वत्वगर्भनियमोऽपि नोपादेयः, द्रव्यत्वजन्यद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यपि कपालादिना हेतुतापत्तेरिति धूमत्वाद्याश्रया यावन्तः प्रत्येकं तत्तदव्यवहितपूर्वकालावच्छेदेनेत्युक्तम् । अत एव कार्य-मात्रवृत्तिधर्मस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वमिति प्राचीनगाथापि सङ्गच्छते । अथात्र शिखराद्यवच्छेदेन बह्वयभावसत्त्वादव्याप्तिः । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वनिवेशे तु धूमध्वंसातिव्याप्तिरिति चेत्, न, देशानवच्छिन्नविशेषणतया वर्तमानत्वस्य वाच्यत्वात् । न च बह्वयभावः पर्वतादौ देशानवच्छिन्नविशेषणतया वर्तते । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तु तत्तत्कार्याव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नतत्तत्कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं निवेश्यम् । अतो न यागादेः स्वजन्यापूर्वसम्बन्धेन हेतुत्वं दुर्घटं, न वा धूमध्वंसेऽतिव्याप्तिः, न वा प्रागुक्तरीत्यापि धूमसंयोगाभावेऽतिव्याप्त्यनिवृत्तिः, धूमावयवसंयोगाभावे त्वाद्यान्यथासिद्धेरिव नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । इत्थं च कालिकेन यत्र कारणत्वं तत्र तत्तत्कार्याव्यवहितप्राका-लत्वव्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव तत् । यदि च द्विकपालघटादौ तत्संयोगस्य विनिगमनाविरहात्कालिकेन दैशिकेन च कारणत्वं तदा तत्रैकैकव्यापकतागर्भमेकैकमेव कारणत्वं तत्रैव व्यापकताद्वयगर्भमेकं कारणत्वम् ॥ धूमत्वाद्याश्रया यावन्तः प्रत्येकं तत्तदव्यवहितपूर्वकालावच्छेदेन तत्तदधिकरणे तत्तत्सम्बन्धेन सम्बन्धिवृत्तिरूपवत्त्वमेव वा तत्, याव-त्साधनाश्रयाश्रितत्वस्य व्यापकतारूपत्वात् । कालिकेन कारणमपि प्राकालावच्छेदेन कार्याधिकरणस्थूलकालसम्बन्धि, यागादिकं च स्वजन्यापूर्वसम्बन्धेन तथा । तादृशसम्बन्धिवृत्तिधर्मस्वव्यापारान्यतरवत्त्वं वाच्यमित्यन्ये । न चाव्यवहि-तत्वांश्चत्यागेन तत्तत्पूर्वसमयावच्छेदेनेत्येतावदेवोच्यताम्, अव्यवहितपूर्वसमयावच्छेदेन कार्यवति यदभावो ज्ञायते तत्र

अन्यथा-
सिद्धिनि-
रूपणं, तत्र
विशिष्य-
कारणत्व-
लक्षणप्रद-
र्शनम् ॥

॥ १५ ॥

कारणताबुद्ध्यनुदयेन तन्निवेशात् । अथेदृशकारणत्वग्रहेऽस्तु व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानं विरोधि, अन्वयव्यभिचारज्ञानं तु कुत इति चेत्, अवश्यकल्प्येत्याद्यन्यथासिद्धिज्ञानप्रयोजकत्वात् । समूहान्वयव्यतिरेकाभ्यां समूहे कारणत्वग्रहे तदितरगृहीततत्कार्यकारणताकसमूहसत्त्वे तद्व्यतिरेकेऽवश्यं कार्यव्यतिरेकस्तावत्समूहसत्त्वे तत्सत्त्वे चावश्यं तत्कार्यमत्त्वमित्यन्वयव्यतिरेकयोर्ग्रहो विशिष्य तत्कारणत्वग्राहकः, तयोर्ग्रहे चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारज्ञानं विरोधीत्यप्याहुः ॥ अत्र येन सहेत्यादिकमयुक्तं, येन पृथगन्वयादिमता यस्य तद्रहितस्येत्युक्तौ नियमादिप्रवेशवैकल्यात्, पृथगन्वयादिमतेत्यादेरनुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वाच्च ॥ अन्यं प्रतीत्यादिकमप्ययुक्तम्, ईश्वरज्ञानादेः क्षित्यादिपूर्ववर्तिन्वेन गृहीतस्यैव घटादिपूर्ववर्तित्वग्रहाद् घटादावन्यथासिद्ध्यापत्तेः । क्षित्यादिपूर्ववर्तित्वग्रहादेव कार्यमात्रे तद्वेतुत्वसिद्धिरिति चेत्, तथापि शब्दमाक्षात्कारे गगनस्यान्यथासिद्ध्यापत्तिः ॥ इन्द्रियत्वेन तत्र हेतुत्वग्रहाददोष इति चेत्, न, तथापि श्रावणत्वावच्छिन्ने श्रोत्रत्वेनाहेतुत्वप्रसङ्गात् । अवश्यकल्प्येत्यादिकमप्यावश्यकत्वस्य दुर्वचत्वाच्च युक्तम् । न चान्यथामिद्व्यनिरूपकनियतपूर्ववर्तिताकरूपवत्त्वं हेतुत्वं, तत्रान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वं च येन नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकेन कारणत्वं न व्यवहियते तत्तद्वेदसमूहस्तावद्वन्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एक एव भेदो वा कारणतायां निविशत इति नाननुगमदोषो न वान्यथासिद्धिनिरूपकेण कारणत्वभ्रमानुपपत्तिरिति वान्यम् ॥ उक्तभेदसमूहे प्रतियोगिकोटाबुदासीनप्रवेशाप्रवेशाभ्यां विनिगमनाविरहात्, प्रतियोग्यविशेषिताऽऽखण्डभेदाभ्युपगमे च सर्वत्राखण्डाभाववत् एवाऽऽखण्डाभावस्यैव वा हेतुत्वं स्यादिति बहु विप्लवेत । किञ्चैवं विशेष्यभागोऽपि वैयर्थ्यमाप्नुयादकारणभेदस्यैवाऽऽखण्डस्य कारणतालक्षणत्वसम्भवात् । तस्मादिष्टसाधनत्वादिज्ञानकारणतावच्छेदक-

अन्वयव्य-
तिरेकव्य-
भिचारज्ञा-
नयोः कार-
णत्वग्रहवि-
रोधित्वो-
पपादनम्,
परदर्शिता-
न्यथासि-
द्धिलक्षण-
कारणत्व-
लक्षणान्तर-
खण्डनञ्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ १६ ॥

तयातिरिक्तमेव कारणत्वम् । न चोक्तकारणताया विषयिताविशेषावच्छेद्यत्वसम्भवः, विषयविशेषासिद्धौ विषयिताविशेषा-
सिद्धेः, अन्यथा साकारवादप्रसङ्गात् । कारणत्वत्वेनानुगतं च तत्कारणपदशक्यतावच्छेदकं, ग्राहकं च तस्य क्वचिदन्वयव्यति-
रेकमहितप्रत्यक्षागमादिकम् । न चैवं व्यभिचारग्रहेऽपि तद्ग्रहप्रसङ्गः, कारणत्वाद्यभावव्याप्यादितयैव व्यभिचारग्रहस्य विरो-
धित्वात्तद्ग्रहे व्यभिचारग्रहेऽपि कारणताग्रहस्येष्टत्वात् । न चैवं कारणताप्रत्यक्षं प्रत्यन्वयव्यतिरेकग्रहस्य हेतुत्वे मानाभावः,
सत्यपि दण्डेन्द्रियसन्निकर्षे विनाऽन्वयव्यतिरेकग्रहं कारणत्वप्रत्यक्षानुदयात्तद्वेतुत्वसिद्धेः । यदि च तत्रापि कारणत्वं गृह्यत
एव, न तु निश्चीयते, संशयसामग्रीसत्त्वादिति विभाव्यते, तदोक्तरीत्या प्रतिबन्धकस्य व्यभिचारग्रहस्य निवारकतया तदुप-
योगः । एतेनानन्यथासिद्धेत्यादेर्व्यञ्जकतया ज्ञानस्यावश्यकत्वादतिरिक्तकारणत्वकल्पने गौरवमित्यपास्तम्, अनतिरिक्तत्वेप्य-
तिरिक्तत्वभ्रमे तत्रोक्तव्यञ्जकताकल्पनावश्यकत्वादतिरिक्तकारणताकल्पनकाले उक्तगौरवानुपस्थितेश्चेति दिग् ॥ यत्तु दण्ड-
त्वादिकमेव कारणत्वं, तस्यैव घटादिकार्यसम्बन्धितया ग्रहेऽनन्यथासिद्धेत्यादेर्व्यञ्जकत्वमिति पक्षधरमिश्रमतं, तत्तुच्छम्, एवं
हि दण्डत्वादेः स्वरूपतो निरवधित्वे कार्यापेक्षया च सावधित्वे शबलवस्त्वभ्युपगमप्रसङ्गात् । व्यवहारे सावधित्वं स्वरूपतस्तु
निरवधित्वमिति नायं दोष इति चेत्, न, व्यवहर्तव्याविशेषे व्यवहाराविशेषात्, अन्यथा केवलभूतलज्ञानादेव प्रतियोगि-
ज्ञानादिनाऽभावव्यवहारसमर्थको मीमांसक एव विजयेत । किञ्चैवं घटवद्दण्डत्ववान् दण्ड इति ज्ञानात् दण्डो घटकारणमिति
व्यवहारापत्तिः, अनन्यथासिद्धेत्यादिज्ञानजनिततादृशज्ञानत्वेन तादृशव्यवहारहेतुत्वे च गौरवं, घटकारणतात्वेन तज्ज्ञानस्यो-
क्तव्यवहारहेतुत्वे च कारणतात्वमधिकमभ्युपगन्तव्यं स्यात् । किञ्चैवं दण्डत्वादिस्वरूपाया दण्डादिनिष्ठकारणताया अनुग-

अतिरिक्त-
कारणत्व-
व्यवस्थाप-
नं, तद्ग्रा-
हकोपदर्श-
नं पक्षधर-
मिश्रमत-
खण्डनम् ॥

॥ १६ ॥

तत्त्वोक्तावपि घटसमवेतनाशादिकार्यनिरूपितघटनाशादिकारणतायाः कथमनुगतत्वं, घटनाश्रुत्वस्याऽनुगतस्याभावात्, तत्राप्यखण्डोपाधिनानुगमस्वीकारे व्यक्तीनामेव कथञ्चिदनुगतत्वं स्वीक्रियताम्, एकस्यैव वस्तुनो व्यावृत्तिबुद्ध्यपेक्षया व्यावृत्तत्वस्यानुवृत्तिबुद्ध्यपेक्षया चानुगतत्वस्य सम्भवात् । विषयभेदं विना बुद्धिभेदो नोपपद्यत इति चेत्, कारणत्वकार्यत्वयोरपि तुल्यमेतत्, तस्मात्स्यज्यतां वाऽतिरिक्तसामान्यविशेषवादः, स्वीक्रियतां वा कारणत्वकार्यत्वादिकमप्यतिरिक्तमिति दुरुत्तरा प्रतिबन्दिनदी, तदिदमिदं प्रभुश्रीहेमसूरिभिः,—“स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजो, भावा न भावान्तरने यरूपाः ॥ परात्मतत्त्वादतथात्मतत्त्वाद्, द्वयं वदन्तोऽकुशलाः स्खलन्ति ॥४॥” इति । यत्त्वेवं कारणत्वादेरतिरिक्तत्वेऽनुगतव्याप्त्यादिव्यवहाराद्व्याप्त्यादिकमप्यतिरिच्यत इति परैरुद्धुष्यते तदुक्तप्रतिबन्दीवादिनामस्माकं न दोषाय । यदपि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकदण्डत्वादिकमेव कारणत्वम्, अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकत्वं तु दण्डत्वादिपरिचायकमेवेति कैश्चिदभ्युपगम्यते, तदप्यसत्, नियमस्य नानाविधतया कचिदपि कारणताननुगमप्रसङ्गात् निरुक्तान्यथासिद्धिनिरूपकतावच्छेदकत्वज्ञाने कारणत्वाव्यवहारात्तदनवच्छेदकत्वस्याप्यवश्यं निवेश्यत्वाच्च । यदि च व्यापारादिव्यवहारवच्छब्दमात्रादेवानुगतकारणतादिव्यवहारः, तदा न किञ्चिल्लक्षणमर्थतोऽनुगतं स्याद्भेदनयचिन्तायां शब्दानुगम एव पर्यवसानात्, तस्मान्नामनिक्षेपे शब्दानुगमो भावनिक्षेपे त्वर्थानुगमोऽवश्यमाश्रयणीय इति दिग् ॥ तथा कुण्डे बदरमित्यादौ सप्तमीप्रतिपाद्यमाधारत्वमप्यतिरिच्यते, संयोगमात्रस्य तदर्थत्वे बदरे कुण्डमित्यस्याप्यापत्तेः, अथ तत्तदाधारादिस्वरूपैवाधारता, कुण्डादिस्वरूपमेव बदराद्याधारो न तु बदरादिकं कुण्डादेरित्यत्र प्रतीतिरेव मानम्, न चैवं कुण्डे बदराधारत्वप्रतीतिर्न स्यात्, कुण्डस्वरूपस्याधारत्वस्य कुण्डवृत्तित्वे

अतिरिक्त-
सामान्य-
विशेषख-
ण्डने श्रीहे-
मसूरिवच-
नसंवादः,
अतिरिक्ता-
धारत्वव्यव-
स्थापनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ १७ ॥

कुण्डे कुण्डमित्यपि स्यादिति वाच्यम् । आधारतात्वेन कुण्डस्यापि कुण्डवृत्तित्वात्, न तु कुण्डत्वेन, तथैव प्रतीतेरिति चेत्, न, आधारतायाः कुण्डस्वरूपत्वे आधारतात्वस्यापि कुण्डत्वानतिरिक्तत्वात्, तदतिरिक्तत्वे च किमपराद्धमाधारतया, येन सापि नातिरिच्येत । किञ्चैवं पाकरक्ततादशायामपि घटे इदानीं म श्याम इति बुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गः, घटरूपायाः श्यामाधारताया एतत्कालवृत्तित्वात् । इदानीं श्याम इति बुद्धावेतत्कालावच्छिन्नं यच्छयामत्वं तदाधारत्वविषयीकरणान्न प्रामाण्यमिति चेत्, न, तथापि तत्रेदानीं न रक्त इति धियः प्रमात्वप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात्, एतत्कालावच्छिन्नरक्तत्वाभावाधारताया अप्येतद्वटस्वरूपत्वात्, अन्यथा श्यामतादशायामिह न रक्तत्वमिति प्रतीतेरनुपपत्तेः । न च तत्कालविशिष्टघटादेः श्यामत्वाद्याधारतारूपत्वाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यम्, विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्, अन्यथा क्षणभेदप्रसङ्गात् । एतेन 'बदरादिप्रतियोगित्वविशिष्टसंयोगादिरेव बदराद्याधारता, रूपाद्याधारता तु तत्तत्समवाय एव, तन्नानात्वकल्पनाया एवातिरिक्ताधारत्वकल्पनातो लघुत्वात्, अत एव चक्षुःसंयुक्तघटादिसमवायान्न पटत्वादेः प्रत्यक्षतेति' कल्पनमप्यपास्तम् । विशिष्टसंयोगादेरनतिरेकात् ॥ किञ्चैवं कुण्डादिप्रतियोगिकसंयोगमात्रेण बदरादौ कुण्डादिप्रकारकबुद्धौ सत्यां बदरादौ कुण्डादिकं नेति धीर्जायमाना नोपपद्येत, अतिरिक्ताधारतापक्षे तूक्तप्रतीतेराधारत्वासंसर्गकत्वादेव न विपरीतधीविरोधित्वमिति न दोषः । तत्र तत्सम्बन्धवच्चे कथमाधारतया तदभाव इति चेत्, तत्र तद्वृत्तितानियामकसम्बन्धस्यैव तत्र तद्वृत्तानियामकत्वादिति संक्षेपः ॥ प्रतियोगित्वमप्यतिरिच्यते, दण्डाभावादेः प्रतियोगित्वस्य दण्डादिस्वरूपत्वे गौरवात्, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावादिप्रयोगित्वस्य घटादिरूपत्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावादावप्युक्तप्रतियोगिताकत्वप्रसङ्गाच्च । यत्तु स्वाभावाभावत्वं स्वस्य प्रतियो-

अतिरिक्ता-
धारतान्य-
वस्थापने
आधारादि-
स्वरूपाधा-
रतापक्षे
दोषोद्भाव-
नम्, अति-
रिक्तप्रति-
योगित्व-
व्यवस्थाप-
नम् ॥

॥ १७ ॥

गित्वं, भवति हि घटाभावस्याभावत्वं घट इति घटस्य घटाभावप्रतियोगित्वमिति, तच्च । गगनादेर्गगनाभावाभावत्वे माना-
भावाद्गगनादेः प्रतियोगित्वानापत्तेः । स्वस्याभावेत्यत्र पञ्चमर्थप्रतियोगित्वानिरूपणाच्च ॥ विषयताप्यतिरिच्यते । तथाहि । न
विषयरूपा सा, ज्ञानेनातीतो घट इदानीं गृह्यतेऽतीतो घट इदानीं स्फुरतीत्यादिप्रत्ययाप्रामाण्यापत्तेः, विषयरूपाया विषयताया
एतत्कालावृत्तित्वात् । अत एव न विषयज्ञानोभयरूपा, नापि ज्ञानमात्ररूपा, घटपटावित्यादिज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेस्तद्ज्ञानरूपाया
विषयताया घटत्वाद्यभाववत्पटादिनिष्ठत्वात् । कपालं समवायेन घटवद्भूतलं संयोगेन घटवदिति ज्ञानस्यापि कपालादौ संयो-
गादिना घटादिनिर्णयत्वापत्तेश्च । किञ्च यदि ज्ञानं स्वरूपेण घटादिसम्बद्धमिति घटादिव्यवहारमाधत्ते, तदा स्वाधिकरणकाला-
दिव्यवहारमप्यादध्यात्कालादिनापि सह स्वरूपेण सम्बद्धत्वात् । कालाद्यतिरिक्तेन सह सम्बद्धमेव तत्तद्व्यवहाराधायकं तथा-
स्वाभाव्यादिति चेत्, तर्ह्ययमस्य स्वभावः कालाद्यतिरिक्तत्वाग्रहे दुर्ग्रह इति न कदापि नियतविषयव्यवहारमादध्यात् ॥ एव-
मन्येऽपि धर्मा यथा यथा भेददृशा विचार्यन्ते तथा तथा भिद्यन्ते, अभेददृशा तु विचार्यमाणान् भेदमनुभवन्तीति भिन्नाभिन्नान-
न्तधर्मात्मकं वस्त्वभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा वस्तुसत्तानुपपत्तेः, नहि घटादिरैकान्तिकस्वरूपः कश्चिदनुभूयते किन्त्वनुवृत्ति-
व्यावृत्तिद्वाराऽनन्तस्वपरपर्यायक्रोडीकृत इति ॥ तदिदमुक्तं प्रभुश्रीहेमसूरिभिः—“अनन्तधर्मात्मकमेव तत्त्वमतोऽन्यथा
सत्त्वमस्यपदम् ॥ इति प्रमाणान्यपि ते कुवादि-कुरङ्गसन्त्रासनसिंहनादाः ॥२२॥” इति ॥ ततः षडेव पदार्था इत्यन्ययोगव्यव-
च्छेदोऽनुपपन्नः ॥ अयोगव्यवच्छेदोऽपि यथाऽत्रानुपपन्नस्तथा “दोहिं वि णएहिं णीयं” इत्यादिगाथाव्याख्यानावसरे
सम्मतवृत्तावेव प्रतिपादितमिति तत एव विशेषोऽवधारणीयः । इत्थं च वैशेषिकदर्शननिर्लोठने नैयायिकदर्शनमपि

प्रतियोगि-
त्वस्य स्वा-
भावाभाव-
त्वरूपत्व-
खण्डनम्,
अतिरिक्त-
विषयता-
व्यवस्थाप-
नम् वस्तुनो-
ऽनन्तरध-
र्मात्मक-
त्वोपदर्श-
नञ्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ १८ ॥

निलोठितं द्रष्टव्यम् । प्रायः समानत्वाद् द्वयोर्मिति किमतिविस्तरेण ? ॥

दर्शितेयं यथाशास्त्रं, नैगमस्य नयस्य दिक् ॥ कणाददृष्टिहेतुः श्री-यशोविजयवाचकैः ॥ १ ॥

“सङ्ग्रहणं सामान्यरूपतया सर्ववस्तूनामाक्रोडनं सङ्ग्रहः” । सङ्गृह्णाति सामान्यरूपतया सर्वमिति वा सङ्ग्रहः । ‘सङ्गृहीत-
पिण्डार्थं सङ्ग्रहवचनं’ इत्यागमः । अस्यार्थः—सङ्गृहीतः सामान्याभिमुख्येन गृहीतः पिण्डित एकजातिमानीतो, यद्वा सङ्गृ-
हीतोऽनुगमविषयीकृतः पिण्डितो निराकृतपराभिमतव्यतिरेको, यद्वा सङ्गृहीतः सत्ताख्यमहासामान्यभावमापन्नः पिण्डि-
तश्च परापरसामान्यभावमापन्नोऽर्थो यस्य तत्तथा, सङ्ग्रहवचनम्, अन्तःक्रोडीकृतसर्वविशेषस्य सामान्यस्यैव तेनाभ्युपगमात्,
सदित्येवं भणिते सर्वत्र भुवनत्रयान्तर्गते वस्तुनि बुद्धेरनुधावनात्, अध्यक्षस्यापि विध्यंश एव प्रवृत्तेर्निषेधस्य तदुत्तरकालं
कल्पनाविषयत्वात् सन्मात्रस्यैव शब्दस्याध्यक्षस्य वा विषयत्वेन तात्त्विकत्वाद्भेदप्रतिभासस्तु भेदप्रतिपादकागमोपहितान्तः-
करणानां तिमिरोपप्लुतदृशमेकशशलाञ्छनमण्डलस्यानेकत्वावभासवदसत्य एव । घटपटादीनां हि भावान्यत्वे खरविषाणप्र-
ख्यत्वं, तदनन्यत्वे च सामान्यैकपरिशेष एव न्याय्य इति ॥ यन्महाभाष्यकृत्—“कुम्भो भावाणन्नो, जडतो भावो अहन्न-
हाऽभावो ॥ एवं पडादओ विहु, भावाणन्नत्ति तम्मत्तं ॥ २२०८ ॥ चूओ वणस्सइ चिय, मूलाइगुणोत्ति तस्समूहोव । गुम्मा-
दओ वि एवं, सव्वे न वणस्सइविसिद्धा ॥ २२१० ॥” अत एव यत्र विशेषक्रिया न श्रूयते तत्र ‘अस्ति भवतीत्यादिका’ प्रयुज्यते
इति शाब्दिकाः । मत्तायाः सर्वपदार्थाव्यभिचारात्, यदेव च सर्वाव्यभिचारिरूपं तदेव पारमार्थिकं, यच्च व्यभिचारि तत्प्र-
बुद्धवासनाविशेषनान्तरीयकोपस्थितिकमप्यपारमार्थिकम् । तदाहुरेतन्नयानुयायिनः (वाक्यपदीये)—“अस्त्यर्थः सर्वश-

कणाददर्श-
नहेतोर्नैग-
मनयस्य-
निरूपण-
समाप्तिः-
सङ्ग्रह-
निरूपणम्
अत्रभाष्य-
संवादः ॥

॥ १८ ॥

वदाना-मिति प्रत्याय्यलक्षणम् ॥ अपूर्वदेवताशब्दैः, समं प्रादुर्गवादिषु ॥ १२१ ॥ घटादीनां न चाकारान्, प्रत्याय(प)यति
 वाचकः ॥ वस्तुमात्रनिवेशित्वा-चद्वर्तिनान्तरीयकैः ॥ १२२ ॥ ” इति । एतन्नयमाश्रित्य चिदानन्दैकरससद्वैतप्रतिपादकं
 वेदान्तदर्शनमुद्धृतं, तन्मते हि सच्चिदानन्दाद्वयं ब्रह्मैव वस्तु, अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु । अज्ञानं तु सदसद्भूयाम-
 निर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधिभावात्मकमहमज्ञ इत्यनुभवात् “ वेदात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां ” इत्यादिश्रुतेश्च सिद्धम्,
 इदमज्ञानं समष्टिव्यष्ट्यभिप्रायेणैकमनेकमिति व्यवहियते । तथाहि वृक्षेषु वनमिति वज्रलेषु जलाशय इतिवच्च समष्ट्यभिप्रायेण
 नानात्वेन भासमानानामपि जीवगतानामज्ञानानामैक्यव्यपदेशः “ अजामेकाम् ” इत्यादिश्रुतेः । इयं समष्टिरुत्कृष्टोपाधितया
 विशुद्धसत्त्वप्रधाना, तदुपहितं चैतन्यं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वनियन्तृत्वादिगुणकदम्बकमव्यक्तं सदन्तर्यामि जगत्कारणमीश्वर
 इति च व्यपदिश्यते, सकलाज्ञानावभासकत्वात् “ यः सर्वज्ञः स सर्वविद् ” इतिश्रुतेः, अस्येयं समष्टिः सकलकारणत्वा-
 त्कारणशरीरम्, आनन्दप्रचुरत्वात्कोशवदाच्छादकत्वाच्चानन्दमयकोशः, सर्वोपरमलक्षणत्वात्सुषुप्तिः, अत एव स्थूलसूक्ष्मप्र-
 पञ्चलयस्थानमित्यप्युच्यते । यथा च वनस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण वृक्षा इति जलाशयस्य वा जलानीति अनेकत्वेन व्यपदेशस्त-
 थाऽज्ञानस्यापि व्यष्ट्यभिप्रायेणानेकत्वव्यपदेशः “ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ” इत्यादिश्रुतेः । अत्र व्यस्तसमस्तव्यापि-
 त्वेन व्यष्टिसमष्टिताव्यपदेशः । इयं व्यष्टिर्निकृष्टोपाधितया मलिनसत्त्वप्रधाना, तदुपहितं चैतन्यमल्पज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणक-
 मज्ञ इत्युच्यते, एकाज्ञानावभासकत्वादस्पष्टोपाधितयाऽनतिप्रकाशत्वादस्य प्राज्ञत्वम्, अस्यापीयमहङ्कारादिकारणत्वात्कारणश-
 रीरम्, आनन्दप्रचुरत्वादेव हेतोरानन्दमयकोशः, सर्वोपरमात्सुषुप्तिः, स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमिति चोच्यते । अनयोर्व्यष्टि-

सङ्ग्रहण-
 निरूपणे
 तत्समुद्धृत-
 वेदान्तदर्श-
 ननिरूपणं
 तत्र माया-
 स्वरूपाज्ञा-
 नस्य व्य-
 ष्टिसमष्टिद्वै-
 विध्यनिरू-
 पणञ्च ॥

श्री
वनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ १९ ॥

समञ्जोर्वनवृक्षयोरिव जलाशयजलयोरिव वाऽमेदः, एतदुपहितयोरीश्वरप्राज्ञयोरपि वनवृक्षावच्छिन्नाकाशयोरिव जलाशयज-
लगतप्रतिबिम्बाकाशयोरिव वाऽमेदः “एष सर्वेश्वर” इति श्रुतेः, वनतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वाऽऽ-
धारानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते “शिवमद्वैतं चातुर्थं मन्य-
न्त” इति श्रुतेः । इदमेव तुरीयं शुद्धं चैतन्यमज्ञानादितदुपहितचैतन्याभ्यामविविक्तं सत् ‘सर्वं ब्रह्मैव’ इत्यादेः ‘तत्त्वमसि’ इत्या-
देर्वा महावाक्यस्य वाच्यं, विविक्तं सल्लक्ष्यमिति चोच्यते । अस्याज्ञानस्यावरणविक्षेपनामकमस्ति शक्तिद्वयं, तत्रावरण-
शक्तेरल्पस्यापि मेघस्यानेकयोजनायतादित्यमण्डलस्यालोकयितुर्नयनपिधायकतयेव परिच्छिन्नस्याप्यज्ञानस्यापरिच्छिन्ना-
संसार्यात्मनोऽवलोकयितुर्बुद्धिपिधायकतयाच्छादने सामर्थ्यम् । तदुक्तं घनदृष्टिरिति । अनयाऽऽवृतस्यात्मनः कर्तृत्वभो-
क्तृत्वसुखित्वादि सम्भाव्येत स्वाज्ञानेनावृताया रज्जोरिव सर्पत्वम् । विक्षेपशक्तिस्तु रज्ज्वज्ञानं यथा स्वावृतरज्जौ सर्पादिक-
मुत्पादयति एवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि गगनादिप्रपञ्चमुत्पादयति येन तादृशसामर्थ्यम् । तदुक्तं—“विक्षेपशक्ति-
लिङ्गादि-ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेत् ॥” इति ॥ शक्तिद्वयवदज्ञानोपहितचैतन्यं स्वप्रधानतया निमित्तं स्वोपाधिप्रधानतया
चोपादानं भवति, यथा लूता तन्तुकार्यं प्रति स्वप्रधानतया निमित्तं स्वशरीरप्रधानतया चोपादानम् । ततस्तमःप्रधानशक्ति-
मदज्ञानोपहितचैतन्यादाकाशं, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी चोत्पद्यते, “एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः” इत्यादिश्रुतेः । एतेषु जाड्याधिक्यदर्शनादेतत्कारणस्य तमःप्राधान्यं, सत्त्वरजस्तमांसापि कारणगुणक्रमेणैतेष्वाका-
शादिभूत्पद्यन्ते, एतान्येव पञ्च भूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते, एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्प-

वेदान्तद-
र्शने अवि-
द्यारूपाऽ-
ज्ञानस्याव-
रणविक्षेप-
शक्तिद्वयत-
त्कार्यतत्क-
मादिप्रद-
र्शनम् ॥

॥ १९ ॥

घन्ते, सूक्ष्मशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरीराणि, अवयवा ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धिमनसी कर्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं चेति । ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि, एतान्याकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथगुत्पद्यन्ते । बुद्धिर्निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । सङ्कल्पविकल्पात्मिका सा मनः । एतयोरेव चित्ताहङ्कारयोरन्तर्भावः । एते च गगनादिगतसात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्येते । एषां प्रकाशात्मकत्वात्सात्त्विकांशकार्यत्वम्, इयं बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियैः सहिता सती विज्ञानमयकोशो भवति । अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानित्वेन लोकद्वयगामी व्यावहारिको जीव इत्युच्यते । मनस्तु कर्मेन्द्रियैः सह मनोमयकोशः । कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि । एतान्याकाशादीनां रजोशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक्पृथगुत्पद्यन्ते । वायवः प्राणापानोदानसमानव्यानाः, एते चाकाशादिगत रजोशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ इदं प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रियसहितं प्राणमयकोश उच्यते । अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोऽंशकार्यत्वम्, एषु कोशेषु विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः, मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः, प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूप इत्येवमेतेषां योग्यत्वेनायं विभागः ॥ एतत्कोशत्रयं मिलितं सूक्ष्मशरीरमुच्यते, अत्राप्यखिलसूक्ष्मशरीरमेकबुद्धिविषयतया वनवज्जलाशयवद्वा समष्टिः । अनेकबुद्धिविषयतया वृक्षवज्जलवद्वा व्यष्टिरित्युच्यते ॥ यतः समष्ट्युपहितं चैतन्यं सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः प्राण इति चोच्यते । सर्वत्रानुस्यूतत्वात् ज्ञानक्रियाशक्तिमदुपहितत्वाच्च अस्यैषा समष्टिः । स्थूलप्रपञ्चापेक्षया सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मशरीरं विज्ञानमयादिकोशत्रयं जाग्रद्वामनामयत्वात् स्वप्नोऽत एव स्थूलप्रपञ्चलयस्थानमित्युच्यते ॥ एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं तैजस उच्यते, तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वात्, अस्यापीयं व्यष्टिः स्थूलशरीरापेक्षया सूक्ष्मत्वादिहेतोरेव सूक्ष्मशरीरं विज्ञानमयादिकोशत्रयं जाग्रद्वामनामयत्वा-

वेदान्तदर्श-
ने सूक्ष्मश-
रीरादिबु-
द्धिमनःप्रा-
णमयकोश-
त्रयतत्का-
र्यतत्स्वरूप-
तद्व्यष्टिसम-
ष्ट्यादिप्ररू-
पणम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ २० ॥

त्स्वप्नः स्थूलशरीरलयस्थानमिति । एतौ सूत्रात्मतैजसाविदानीं मनोवृत्तिभिः सूक्ष्मविषयाननुभवतः “प्रविविक्तभृक् तैजस” इति श्रुतेः । अत्रापि व्यष्टिसमष्ट्योस्तदुपहितसूत्रात्मतैजसयोर्वनवृक्षवत्तदवच्छिन्नाकाशवच्च जलाशयजलवत्तत्प्रतिबिम्बिताकाशवच्चाभेदः । एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिः स्थूलभूतानि च पञ्चीकृतानि । पञ्चीकरणं त्वाकाशादिपञ्चकमेकैकं द्विधा विभज्य समन्तेषु दशसु भागेषु प्राथमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येकं चतुर्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां चतुर्णां भागानां स्वस्वद्वितीयभागपरित्यागेन भागान्तरेषु संयोजनं, त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणत्वात् नास्याप्रामाण्यं, पञ्चानां पञ्चात्मकत्वे तुल्येऽपि स्वार्धभागेतराष्ट्रभागाभ्यां वैशिष्ट्यात्तद्व्यपदेश इत्याकाशादीनां नियतव्यपदेशव्यवस्था । तदानीमाकाशे शब्दोऽभिव्यज्यते, वायौ शब्दस्पर्शौ, अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि, अप्सु शब्दस्पर्शरूपरसाः, पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः, एतेभ्यः पञ्चीकृतेभ्यः चतुर्दशानां लोकानां तदन्तर्गतानां स्थूलशरीराणां चोत्पत्तिः । शरीराणि मनुष्यपक्षियूकावृक्षादीनां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिजाख्यानि । अत्रापि चतुर्विधस्थूलशरीरमेकानेकबुद्धिविषयतया वनवज्जलाशयवद्वा समष्टिर्वृक्षवज्जलवद्वा व्यष्टिरपि भवति । एतत्समष्ट्युपहितं चैतन्यं सर्वनराभिमानित्वाद् विविधं राजमानत्वाच्च वैश्वानर इति विराडिति चोच्यते । अस्यैषा स्थूलशरीरमन्त्रविकारत्वादन्नमयकोशः स्थूलभोगायतनत्वाज्जागरश्च व्यपदिश्यते । एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं विश्व इत्युच्यते सूक्ष्मशरीरमपरित्यज्य स्थूलशरीरप्रविष्टत्वात्, अस्याप्येषा स्थूलशरीरमन्त्रविकारत्वादिहेतोरन्नमयकोशो जाग्रदित्युच्यते । तदेतौ विश्ववैश्वानरौ दिग्वातार्कवरुणाश्विभिः क्रमान्नियन्त्रितेन श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकेन क्रमाच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धानग्नीन्द्रोपेन्द्रयमप्रजापतिभिः क्रमान्नियन्त्रितेन वागादीन्द्रियपञ्चकेन क्रमाद्रचनादानगमनविसर्गान्दंशन्द्राच्युतचतुर्मुखशङ्करैः क्रमान्नियन्त्रितेन मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्येना-

वेदान्तदर्शने जीवेश्वरप्रमेदपञ्चीकरणप्रकाराकाशादिगुणस्थूलशरीराऽन्नमयकोशादिनिरूपणम् ॥

॥ २० ॥

न्तरिन्द्रियचतुष्केण क्रमात्सङ्कल्पनिश्चयाहङ्कार्यचित्तांश्च स्थूलविषयाननुभवतः ॥ “जागरितस्थानो बहिःप्राज्ञ” इत्यादिश्रुतेः ॥
 अत्राप्यनयोः स्थूलव्यष्टिसमष्टयोस्तदुपहितयोर्विश्ववैश्वानरयोश्च वनवृक्षवत्तदवच्छिन्नाकाशाकाशवच्च जलाशयजलवत्तद्रतप्रति-
 बिम्बाकाशाकाशवच्च पूर्ववदभेदः ॥ एवं पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः स्थूलप्रपञ्चोत्पत्तिः ॥ एषां स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चानामपि
 समष्टिरेको महान् प्रपञ्चो भवति ॥ यथाऽवान्तरवनानामपि समष्टिरेकं महद्वनं, यथा वाऽवान्तरजलाशयानामेको महान्
 जलाशयः समष्टिः, एतदुपहितं वैश्वानरादीश्वरपर्यन्तं चैतन्यमप्यवान्तरवनावच्छिन्नाकाशवदवान्तरजलाशयप्रतिबिम्बाकाश-
 वच्चैकमेव ॥ अयमर्थाध्यारोपः । एवं प्रत्यगात्मनि चार्वाकाद्यभिमतः स्थूलशरीराद्यध्यारोपोऽपि द्रष्टव्यः । अथापवादो नाम
 रज्जुविवर्तसर्पस्य रज्जुमात्रत्ववद्वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वम् । तथाहि भोगायतनचतुर्विधशरीर-
 भोग्यरूपाणां तदाश्रयचतुर्दशभुवनतदाश्रयब्रह्माण्डादि सर्वं कारणीभूतपञ्चीकृतभूतमात्रं भवति, शब्दादिविषयसहितानि
 पञ्चीकृतभूतजातानि सूक्ष्मशरीरजातं चेत्येतत्सर्वं कारणरूपापञ्चीकृतभूतमात्रं भवति, एतानि सत्त्वादिगुणसहितानि अपञ्ची-
 कृतान्युत्पत्तिव्युत्क्रमेणैतत्कारणभूताज्ञानोपहितचैतन्यमात्रं भवति, एतदज्ञानमज्ञानोपहितचैतन्यं चेश्वरादिकमेतदाधारभूतानुप-
 हितचैतन्यतुरीयब्रह्मसमापन्नं भवति । आभ्यामध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वंपदार्थावपि शोधितौ स्तः । अज्ञानादिसमष्टितदुपहित-
 सर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यतदनुपहितचैतन्यलक्षणत्रयस्य तत्पदवाच्यार्थत्वात्, अज्ञानादि-
 व्यष्टितदुपहितासर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यतदुपहितचैतन्यलक्षणत्रयस्य च प्राग्वदेकीभूतस्य त्वंपदवाच्यार्थत्वात्, एतदुपहिता-
 धारानुपहितप्रत्यगानन्दतुरीयचैतन्यस्य च तत्त्वंपदलक्ष्यार्थत्वात् ॥ अत्र तत्त्वमसीतिवाक्यं सम्बन्धत्रयेणास्वण्डार्थं बोधयति ।

वेदान्तदर्श-
 ने सृष्टि-
 यात्माध्या-
 रोपाऽपवा-
 दतज्जन्यत-
 त्वंपदार्थ-
 शोधनतत्त्व-
 मसीतिवा-
 क्वाऽस्व-
 ण्डार्थबो-
 धकत्वप्र-
 रूपणम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ २१ ॥

सम्बन्धत्रयं नाम पदयोः सामानाधिकरण्यं, पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः, प्रत्यगात्मलक्षणयोर्लक्ष्यलक्षणभावश्चेति ।
तदुक्तं “सामानाधिकरण्यं च, विशेषणविशेष्यता ॥ लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः, पदार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥१॥” इति । तत्र सामाना-
धिकरण्यसम्बन्धस्तावद् यथा—सोऽयं देवदत्त इति वाक्ये तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकसशब्दस्यैतत्कालविशिष्टवाचकायंशब्दस्य
चैकस्मिन् पिण्डे तात्पर्यसम्बन्धः ॥ तथा तत्त्वमसीतिवाक्ये परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पदस्यापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्य-
वाचकत्वंपदस्य चैकस्मिन्नर्थे तात्पर्यसम्बन्धः ॥ विशेषणविशेष्यभावस्तु यथा तत्र वाक्ये सशब्दार्थतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्यायंप-
दार्थैतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया, तथात्रापि वाक्ये तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वंपदार्थापरो-
क्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया द्रष्टव्यः ॥ लक्ष्यलक्षणसम्बन्धस्तु यथा तत्र सशब्दायंशब्दयोस्तदर्थयोर्वा
विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धदेवदत्तेन सह लक्ष्यलक्षणभावस्तथात्रापि तत्त्वंपदयोस्तदर्थयोर्वा परोक्षत्वा-
परोक्षत्वादिविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धचैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावः, इयमेव भागलक्षणेत्युच्यते । अस्मिन्वाक्ये नीलमुत्प-
लमिति वाक्य इव वाक्यार्थो न सङ्गच्छते । तत्र गुणद्रव्यवाचिनोर्नीलोत्पलपदयोः शुक्लपटादिव्यावर्तकतयान्योन्यविशेषण-
विशेष्यभावसंसर्गस्यान्यतरविशिष्टान्यतरस्य तदैक्यस्य वा वाक्यार्थत्वोपपत्तावप्यत्र तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यत्वंपदा-
र्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्ययोरन्योन्यव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्य विशिष्टैक्यस्य वा प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधेन
वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः, तदिह लक्षणाऽऽवश्यकी, सा च गङ्गायां घोष इत्यत्रेव न जहती, तत्र गङ्गाघोषयोराधाराधेयभावानुप-
पत्त्या वाक्यार्थबाधात्तं परित्यज्य तत्सम्बन्धितीरलक्षणाया युक्तत्वेऽप्यत्र परोक्षापरोक्षचैतन्यैकत्वस्य वाक्यार्थस्य भागमात्रे

वेदान्तदर्श-
ने तत्त्वम-
सीतिवा-
क्यजाख-
ण्डार्थबो-
धोपयो-
गिसामा-
नाधिकर-
ण्यादिस-
म्बन्धत्रय-
निरूपणम् ॥

॥ २१ ॥

विरोधाद्विरुद्धभागपरित्यागेनान्यलक्षणाया अयुक्तत्वात् । न च गङ्गापदं स्वार्थपरित्यागेन तीरपदार्थमिव प्रकृते तत्पदं त्वंपदं वा स्वार्थपरित्यागेन त्वंपदार्थं तत्पदार्थं वा लक्षयत्विति कुतो न जहल्लक्षणेति वाच्यम् । तत्र तीरपदाश्रवणेन तदर्थप्रतीतौ लक्षणया तत्प्रतीत्यपेक्षायामपि प्रकृते तत्त्वंपदयोः श्रूयमाणत्वेन तदर्थप्रतीतौ लक्षणया पुनरन्यतरपदेनान्यतरपदार्थप्रतीत्यपेक्षाभावात् । नापि शोणो धावतीतिवदजहल्लक्षणाप्यत्र सम्भवति, तत्र शोणगुणगमनलक्षणस्य वाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात्तदपरित्यागेन तदाश्रयाश्चादिलक्षणाया विरोधपरिहारसम्भवेऽप्यत्र परोक्षत्वापरोक्षत्वविशिष्टचैतन्यैकत्वस्य विरुद्धत्वात्तदपरित्यागेन तत्सम्बन्धित्वात्किञ्चिदर्थलक्षणायामपि विरोधापरिहारात् । न च तत्पदं त्वंपदं वा स्ववाच्यार्थविरुद्धांशं परित्यज्यांशान्तरसहितं तत्पदार्थं त्वंपदार्थं वा लक्षयतु कुतः प्रकारान्तरेण भागलक्षणाङ्गीकार इति वाच्यम् । एकेन पदेन स्वार्थान्तरोभयलक्षणाया असम्भवात् पदान्तरेण तदर्थप्रतीतेर्लक्षणया पुनः प्रतीत्यपेक्षाया अभावाच्च । तस्माद्यथा सोऽयं देवदत्त इति तदर्थो वा तत्कालैतत्कालविशिष्टदेवदत्तलक्षणस्य वाक्यार्थस्यांशे विरोधाद्विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टांशं परित्यज्याविरुद्धदेवदत्तांशमात्रं लक्षयति, तथा तत्त्वमसीति वाक्यं तदर्थो वा परोक्षत्वापरोक्षत्वविशिष्टचैतन्यैक्यलक्षणस्य वाक्यार्थस्यांशे विरुद्धत्वाद्विरुद्धं परोक्षत्वापरोक्षत्वांशं परित्यज्याविरुद्धं चिदंशमात्रं लक्षयतीत्यभ्युपेयम् । एवं तत्त्वमसीतिवाक्यार्थे बोधितेऽहं ब्रह्मास्मीतिवाक्यादधिकारिणोऽहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावपरमानन्दाद्वयं ब्रह्मास्मीत्यखण्डाकाराकारिता चित्तवृत्तिरुदेति, सा तु चित्प्रतिबिम्बसहिता सती प्रत्यगभिन्नमज्ञातं परब्रह्म विषयीकृत्य तद्गताज्ञानमेव बाधते, तदा पटकारणतन्तुदाहे पटदाहवदखिलकारणेऽज्ञाने बाधिते तत्कार्यस्याखिलस्य बाधितत्वात्तदन्तर्भूताऽखण्डाकाराकारिता चित्तवृत्तिरपि बाधिता

वेदान्तदर्श-
ने तत्त्वम-
सीत्यत्र भा-
गलक्षणा-
व्यवस्थाप-
नम्, अहं
ब्रह्मास्मी-
तिवाक्य-
जबोधस्य
परब्रह्मग-
ताज्ञानादि-
बाधकत्वो-
पदर्शनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ २२ ॥

भवति । तत्प्रतिबिम्बितं चैतन्यमप्यादित्यप्रभयां तदवभासनासमर्थदीपप्रभावत्स्वयंप्रकाशमानप्रत्यगभिन्नपरब्रह्मावभासनान-
र्हतया तेनाभिभूतं सत् स्वोपाधिभूतास्वण्डवृत्तेर्बाधितत्वादर्पणाभावे मुखप्रतिबिम्बस्य मुखमात्रत्ववत् प्रत्यगभिन्नं परब्रह्म-
मात्रं भवति, एवं सति “ मनसैवानुद्रष्टव्यं ” “ यन्मनसा न मनुते ” इत्यनयोरविरोधः । वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारेण फल-
व्याप्यत्वप्रतिषेधात् । तदुक्तम्—“ फलव्याप्यत्वमेवास्य, शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् ॥ ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय, वृत्तिव्याप्तिरपे-
क्षिता ॥ १ ॥ ” इति, “ स्वयं प्रकाशमानत्वा-न्नाभास उपपद्यते ॥ ” इति च । घटादिजडपदार्थाकाराकारितचित्तवृत्ति-
स्तदज्ञातघटादिविषयीकरणेन तदज्ञाननिरसनपुरःसरं स्वगतचिदाभासेन जडं घटादिकमपि भासयति दीपप्रभामण्डलमिव
तमःस्थं घटादिकं विषयीकृत्य तद्गततमोनिरसनपूर्वं स्वप्रभया घटादिकमित्यस्ति विशेषः । एतदस्वण्डचिदेकाकारवृत्तेः
शमादिगुणानां चाभ्यासादेव स्वरूपविश्रान्तिर्भवति, न तु सकृज्ज्ञानमात्रात् । तदुक्तं वसिष्ठेन—“ न यावत्सममभ्य-
स्तौ, ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ ॥ एकोऽपि नैतयोस्तावत्, पुरुषस्येह सिध्यति ॥ १ ॥ ” इति ‘यावद् यावदन्तर्मुखः सन्नाऽऽत्मतत्त्वं
पश्यति, तावत्तावच्छमादिमान्न भवति,’ ‘यावद्यावदन्तर्मुखः सन् शमादिमान् भवति तावत्तावदात्मतत्त्वमीक्षत’ इत्यनुभवसिद्ध-
त्वान्निर्विकल्पचिदेकाकारान्तःकरणवृत्त्या वृत्तिलक्षणज्ञानाभ्यासेन सहैव सत्पुरुषक्रमसंज्ञितं शमाद्युपेतात्मविचारमावर्तयेदित्ये-
तदर्थः । शमादयः “ शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाः, ” तत्र शमः श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोविनिग्रहः १ ॥
दमो बाह्येन्द्रियाणां तद्वातिरिक्तविषयेभ्यो निवर्तनम् २ । उपरतिर्विहितानां कर्मणां समाधिव्याक्षेपकत्वे विधिना परित्यागः ३ ॥
तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता ४ । निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः समाधानं ५ । गुरुवेदा-

वेदान्तदर्श-
ने ब्रह्मणो
वृत्तिव्या-
प्यत्वं ‘अत्र-
प्राचां’ स-
म्मतः, वृ-
त्तिशमाद्य-
भ्यासतः-
स्वरूपप्रा-
प्तिः शमादि-
लक्षणञ्च ॥

॥ २२ ॥

दिवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा ६ ॥ अथ क आत्मविचारः ?, उच्यते—श्रवणमनननिदिध्यासनसमाध्यनुष्ठानानि ॥ श्रवणं नाम
 षड्भिलिङ्गैरशेषवेदान्तानामद्वितीयवस्तुनि तात्पर्यावधारणम् । लिङ्गानि तु ‘ उपक्रमोपसंहाराऽभ्यासाऽपूर्वताफलार्थवादोप-
 पत्त्याख्यानि । ’ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तदाद्यन्तरुपपादनमुपक्रमोपसंहारौ, यथा-छान्दोग्ये षष्ठे प्रकरणे “ प्रतिपाद्य-
 स्याद्वितीयवस्तुन एकमेवाद्वितीयमित्यादावेतदात्म्यमित्यन्ते च प्रतिपादनम् ” ॥ १ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तन्मध्ये पौनःपुन्येन
 प्रतिपादनमभ्यासः, यथा तत्रैव “ अद्वितीयवस्तुनस्तत्त्वमसीति नवकृत्वः प्रतिपादनम् ॥ २ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य प्रमाणान्तरा-
 विषयीकरणमपूर्वत्वम्, यथा तत्रैव “ अद्वितीयवस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम् ” ॥ ३ ॥ फलं तु प्रकरणप्रतिपाद्यार्थज्ञानस्य
 तदनुष्ठानस्य वा तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनं, यथा तत्र “ आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे (क्ष्ये) अथ च सम्प-
 त्स्ये ” इति, अद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिः प्रयोजनं श्रूयते ॥ ४ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य प्रशंसनमर्थवादः, यथा—तत्र “ येनाश्रुतं
 श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम् ” इत्यद्वितीयवस्तुप्रशंसनम् ॥ ५ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र श्रूयमाणा युक्ति-
 रूपपत्तिः, यथा—तत्र “ यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
 सत्यम् ” इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वं युक्तिः श्रूयते ॥ ६ ॥ मननं तु श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदा-
 न्तानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनम् ॥ विजातीयदेहादिप्रत्ययतिरस्कारेणाद्वितीयवस्तुमजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यास-
 नम् ॥ समाधिर्द्विविधः सविकल्पको निर्विकल्पकश्च । आद्यो ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयानपेक्षतयाऽद्वितीये वस्तुनि तदाकारका-
 रिताया वृत्तेरवस्थानं, मृन्मयगजादिमानेऽपि मृज्ज्ञानवद् द्वैतमानेऽप्यद्वैतवस्तुमानाम्युपगमः । तदुक्तमभिनीय—“ दृशि-

वेदान्तदर्श-
 ने श्रवणा-
 दिष्वनुष्ठ-
 यात्मात्म-
 विचारदर्श-
 नं तत्रोपक्र-
 मोपसंहा-
 रादिष्वनु-
 त्पत्यलिङ्ग-
 निरूपणम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ २३ ॥

स्वरूपं गगनोपमं वरं, सत्तद्विभातं त्वजमेकमधुरम् ॥ अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं, तदेव चाहं सततं विमुक्तः ॥१॥ ” इति ॥
अन्त्यस्तु ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयापेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया वृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानं, तदा जलाकारा-
कारितलवणानवभासे जलमात्रावभासवदद्वितीयवस्त्वाकाराकारितचित्तवृत्त्यनवभासेऽद्वितीयवस्तुमात्रमवभासते, ततश्चास्य सुषु-
प्तेर्नामेदः, उभयत्र वृत्त्यभाने समानेऽपि तद्वृत्तिसद्भावासद्भावमात्रेण तयोर्भेदोपपत्तेः । अस्याङ्गानि “यमनियमासनप्राणा-
यामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः (पातं. २ अ.)—॥२९॥” “तत्रार्हिसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः १ ॥३०॥” “शौचस-
न्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः २ ॥ ३२ ॥” पञ्चकस्वस्तिकादीन्यासनानि ३ ॥ रेचककुम्भकपूरकाः प्राणा-
यामाः ४ ॥ इन्द्रियाणां स्वविषयेभ्यो निवर्तनं प्रत्याहारः ५ ॥ अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियधारणं धारणा ६ ॥ तत्रैव वि-
च्छिद्य विच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहो ध्यानम् ७ ॥ समाधिस्तु सविकल्प एव, अस्य निर्विकल्पकस्याङ्गिनो लय-विक्षेप-
कषाय-रसास्वादलक्षणाश्चत्वारो विघ्ना भवन्ति, लयस्तावदखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा ॥ तदवलम्बनेन चित्तवृ-
त्तेरन्यावलम्बनं विक्षेपः ॥ लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्तब्धीभावादखण्डवस्त्ववलम्बनं कषायः ॥
समाध्यारम्भसमये व्युत्थाने वा सविकल्पकानन्दास्वादनं रसास्वादः ॥ एतद्विघ्नचतुष्टयरहितं चित्तं निर्वातदीपवदचलं
सदखण्डचैतन्यमात्रं यदाऽवतिष्ठते तदा निर्विकल्पसमाधिरित्युच्यते ८ ॥

तदुक्तम् “ लये सम्बोधयेच्चित्तं, विक्षेपं शमयेत्पुनः ॥ सकषायं विजानीयात्, समाध्याप्तं न चालयेत् ॥ १ ॥
नास्वादयेद्रसं तत्र, निःसङ्गप्रज्ञया भवेत् ” ॥ इति । “ यथा दीपो निवातस्थो, नेङ्गते सोपमा स्मृता ॥ ” इति च ।

वेदान्तदर्श-
ने द्विविध-
समाधि-
निरूपणं
समाध्यङ्ग-
यमाद्यष्ट-
कस्य तद्वि-
घ्नलयादि-
चतुष्टयस्य
च निरूप-
णञ्च ॥

॥ २३ ॥

उक्तस्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा तत्कार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलसम्बन्ध-
रहितो व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन शरीरेणाध्यादिभाजनेनेन्द्रियेणाशनीयापिपासाशोकमोहभाजनेना-
न्तःकरणेन पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि भ्रुज्ज्ञानोऽपि च ज्ञानाविरुद्धारब्धफलानि पश्यन्नपि न पश्यतीन्द्रजालवत्, सच-
क्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण ” इत्यादि श्रुतेः, ईदृशश्च ब्रह्मणो जीवन्मुक्त इत्युच्यते । अस्य ज्ञानात्पूर्वं विद्यमानानामाहारविहा-
रादीनामनुवृत्तिवच्छुभवासनानामेवानुवृत्तिर्भवति, शुभाशुभयोरौदास्यं वा । तदुक्तं—“ बुद्धाद्वैतसत्त्वस्य, यथेष्टाचरणं
यदि ॥ शुनां तत्त्वदृशां चैव, को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥१॥ ” इति, तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेषृत्वादयः सद्गु-
णाश्चाऽलङ्कारवदनुवर्तन्ते । तदुक्तम्—“ उत्पन्नात्मावबोधस्य, अद्वेषृत्वादयो गुणाः ॥ अशेषतो भवन्त्यस्य, न तु साधनरू-
पिणः ॥ १॥ ” इति ॥ किं बहुना ? अयं देहमात्रामात्रार्थी सुखदुःखलक्षणान्यारब्धफलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभासादीनाम-
वभासकः संस्तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राणे लीनेऽज्ञानतत्कार्यसंस्काराणामपि विनाशात्परं कैवल्यमानन्दैकरसं अखिल-
भेदप्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते “ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमुक्तश्च विमुच्यते ” इति श्रुतेरिति ॥

तदिदमखिलमिन्द्रजालम् । इत्थं ब्रह्माद्वैताभ्युपगमे बन्धमोक्षव्यवस्थाया एवानुपपत्तेः, बुद्धिप्रतिबिम्बितं चैत-
न्यं जीव इति प्रतिबिम्बवादे बुद्धिप्रतिबिम्बस्य बन्धपदार्थस्य बुद्धिनिवृत्तौ दर्पणाभावे मुखस्येव शुद्धस्य चैतन्यस्य मोक्ष-
पदार्थस्य च वक्तुमशक्यत्वात्, एकदर्पणाभावेऽपि दर्पणान्तरसन्निधौ मुख इवैकबुद्ध्यभावेऽपि बुद्ध्यन्तरसन्निधौ यावत्प्रतिबि-
म्बाभावलक्षणायाः शुद्धचैतन्येऽसम्भवात्, यत्किञ्चित्प्रतिबिम्बाभावस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्, तद्बुद्धिप्रतिबिम्बसामान्याभाव-

वेदान्तनि-
रूपणे जीव-
न्मुक्तावस्था
ततः परम-
मुक्तिरित्यु-
पदर्शनं
तन्मत-
खण्डना-
रम्भश्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ २४ ॥

स्य चैतन्ये तज्जीवमुक्ततोपगमेऽपि तत्रांशिकबन्धमोक्षोभयलक्षणप्रसङ्गेन निरंशत्वव्याघातात् । एतेन बुद्धशुपहितस्तत्तादा-
त्म्यापन्नस्वचिदाभासाविवेकादात्मैव जीव इत्याभासवादेऽपि केवलचैतन्यस्यैवाभासद्वारावबद्धत्वं तन्निवृत्तौ च मुक्तत्वं,
अज्ञानाश्रयभूतं चैतन्यं जीव इत्यवच्छेदवादे चाज्ञानमेव भिन्नभिन्नं बन्धस्तन्निवृत्तिरेव च मोक्ष इत्यप्यपाकृतं द्रष्टव्यम् ।
एकचिदाभासाज्ञाननिवृत्तावप्यन्यतत्सत्त्वेन ब्रह्मण्यांशिकबन्धमोक्षोभयापत्तेरनुद्वारात् । अज्ञानप्रतिबिम्बितं तदुपहितं वा
चैतन्यं जीव इत्येकजीववादाख्यः प्राचां दृष्टिसृष्टिवादस्तु सर्वमुक्तिं विनैकमुक्त्यसिद्धेस्तदर्थमुमुक्षुप्रवृत्त्युच्छेदादेव दूरा-
पास्तः । अथ व्यावहारिकमांशिकबद्धमुक्तोभयस्वरूपं पारमार्थिकं सहजमुक्तनिरंशब्रह्मस्वरूपं न विरुणद्धीति चेत्, किं
नाम पारमार्थिकं सहजमुक्तत्वं ?, प्रपञ्चमम्बन्धाभाव इति चेत्, सोयमभाव आत्मनो भिन्नोऽभिन्नो वा ?, आद्ये द्वैतापत्तेर्ब्र-
ह्मणोऽसिद्धिप्रसङ्गः । तदुक्तं वार्त्तिके—“अव्यावृत्ताननुगतं, वस्तु ब्रह्मेति भण्यते ॥ ब्रह्मार्थो दुर्लभोऽत्र स्याद्, द्वितीये सति
वस्तुनि ॥ १ ॥ ” इति ॥ अन्त्ये च भावाभावशबलैकरूपं ब्रह्म स्यात्, ब्रह्मभाव एव प्रपञ्चाभावस्तदभाव एव च ब्रह्मभाव
इत्येकतरस्य विनिगन्तुमशक्यत्वाच्छ्रुतेरप्यनुवृत्त्यंश इव व्यावृत्त्यंशेऽप्युपलम्भादिति स्याद्वादकक्षाप्रवेशः । किञ्च सहजमुक्त-
त्वे ब्रह्मणो मुमुक्षूपदेशानर्थक्यं, अब्रह्मणो हि नोपदेशो जडत्वादसत्त्वाच्च, ब्रह्मणस्तु मुक्तत्वं स्वतःसिद्धं, जीवस्याविद्यानिवृत्ति-
रपि भेदाभेदविकल्पासहत्वान्न फलमिति कस्य कः किमुपदिशेत् ? ॥ अथ परमार्थतो नास्त्येवोपदेशफलं—“ न निरोधो न
चोत्पत्तिर्न बाधो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त, इत्येषा परमार्थता ॥ १ ॥ ” इति श्रुतेः । प्रतीतितस्तु फलमस्त्येवा-
विद्यानिवृत्तिरात्मानात्मा वेत्यादिविकल्पेन कस्याप्यर्थस्याख्यातुमशक्यत्वेऽप्युपदेशफलस्य निर्विकल्पस्वरूपबोधस्याऽसम्प्रज्ञात-

वेदान्तदर्श-
नखण्डनप्र-
स्तावे प्रति-
बिम्बाभा-
सावच्छेद-
वादानां दृ-
ष्टिसृष्टिवाद-
स्य च ख-
ण्डनम् पार-
मार्थिकसह-
जमुक्तत्व-
स्य खण्ड-
नम् ॥
॥ २४ ॥

समाधिसिद्धस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादिति, तदपेक्षया नोपदेशवैफल्यमिति चेत्, न, अविशिष्टप्रतीतेः स्वतः पुरुषार्थत्वाभावे तद्विषयब्रह्मणश्चाजन्यत्वेनोपदेशवैफल्यानुद्धारात् । किं च निर्विकल्पचिदेकाकारवृत्तिविषयत्वमपि ब्रह्मणो विषयताया भिन्नाभिन्नत्वविचारे दुर्घटम् । ब्रह्माकारत्वमेव ब्रह्मविषयत्वमिति चेत्, तस्याकारस्य वृत्तितादात्म्ये ब्रह्मणि कः सम्बन्धः ?, ब्रह्मतादात्म्ये च वृत्तौ कः सम्बन्धः ? इति विचार्यताम् । विचारासहे निर्विकल्पकसम्बन्धे को विचार इति चेत्, अविचारितरमणीय-स्वेच्छामात्रशरणानां मुग्धानामयं पक्षः, न तु परीक्षाक्षमाणाम् । अथ तत्त्वतो ब्रह्मासम्बन्धेऽपि निर्विकल्पकवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वादेव ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति चेत्, न, प्रामाण्ये सत्यज्ञाननिवर्तकत्वमज्ञाननिवर्तकत्वे च सति प्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयात्, स्वविषयप्रमात्वेनैवाविद्यानिवर्तकत्वान्निर्विकल्पस्य (तत्त्वमसीति) महावाक्यार्थज्ञानस्यैवाबाधितविषयतया प्रमात्वेन तथात्वं, प्रत्यक्षादीनां तु बाधितविषयतया भ्रमत्वाद् व्यवहारसामर्थ्येन प्रामाण्याभिमानेऽपि न तथात्वमिति वेदान्तसिद्धान्तान्निर्विकल्पवृत्तिब्रह्मणोः सत्यसम्बन्धाभावे सर्वमेव विलूनशीर्णं स्यादिति मन्तव्यम् ॥ अथास्तु महावाक्यजनिर्विकल्पके ब्रह्मण औपरागिक एव सम्बन्धः, प्रामाण्यं च द्वैतानवगाहित्वेनैव, अत एव घटादिद्वैतज्ञानस्याप्यज्ञाते मन्मात्रांशेऽद्वैतेऽज्ञातज्ञापकतया प्रामाण्याभ्युपगमेऽपि द्वैतावगाहितयाऽप्रामाण्यादेव नाज्ञाननिवर्तकत्वमिति चेत्, तत्किं द्वैतानवगाह्यद्वैतज्ञानत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वं ?, ओमिति चेत्, सुषुप्तावतिप्रसङ्गः । महावाक्यजन्यतादृशज्ञानत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वमिति चेत्, न । स्ववासनामात्रशरणत्वात्, महावाक्यजन्यत्वनिवेशे द्वैतानवगाहित्वविशेषणवैयर्थ्यात्, विनापि विचारमापाततः सकृदाकर्णितमहावाक्यार्थज्ञानादज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गाच्च । वेदान्तजन्यनिर्विकल्पात्मकसाक्षात्कारस्य स्वतः प्रामाण्येऽपि वादिविप्रतिपत्तिजसंशयप्रतिबन्धे-

सङ्ग्रहमथ-
निरूपणे
वेदान्तमत-
खण्डने म-
हावाक्यप्र-
वृत्तेः ब्रह्म-
सम्बन्धस्य
प्रामाण्यस्य
च खण्ड-
नम् ॥

श्री
बनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ २५ ॥

नाज्ञाननिवर्तकत्वासामर्थ्याद्विचारोऽप्यपेक्ष्यत इति चेत् ?, तर्हि महावाक्यार्थज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकतावच्छेदककोटौ वादि-
विप्रतिपत्तिजसंशयाभावकूटो निवेशनीयः, उत विचारपूर्वकत्वं ?, आद्ये विप्रतिपत्त्यनुपस्थितावादित एवाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गः,
द्वितीये च विचाराणामननुगतत्वादननुगमः । अथ द्वैतज्ञानोपमर्दकयुक्तित्वेन विचाराणामनुगमः, अत एव “फलवत्सन्निधा-
वफलं तदङ्गम्” इतिन्यायाद्धमसिद्धा अपि भिन्नभिन्ना जीवेश्वरविभागादिप्रक्रियाः शास्त्रेणानूद्यन्ते, तदनुवादपूर्वं द्वैतोपमर्दक-
युक्त्यवतारेण प्रधानीभूतात्मतत्त्वमिद्विसम्भवादिति चेत्, न, तथापि द्वैतज्ञानोपमर्दकयुक्त्युपबृंहितत्वं सामानाधिकरण्य-
विशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेन द्वैताभावव्याप्यधर्मवत्ताज्ञानवैशिष्ट्यरूपं वाच्यम्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, तच्च निर्धर्मके ब्रह्मणि न सम्भ-
वतीत्यनुपपत्तेः, द्वैतज्ञानोपमर्दकयुक्त्युपबृंहितमहावाक्यार्थज्ञानत्वेन महावाक्यार्थज्ञानोपबृंहकतादृशयुक्तित्वेन वाऽज्ञाननिव-
र्तकत्वमितिविनिगमनाविरहाच्च । “तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” इति श्रुतिरेव विचारपूर्वक-
महावाक्यार्थज्ञात्मसाक्षात्कारस्य साक्षादज्ञाननिवर्तकत्वं विनिगमयतीति चेत्, तर्हि तामेव परिपृच्छ, कथं मायां मिथ्या-
त्वेन निवृत्तामपि ज्ञानेन निवर्तयामि ? कथं वा प्रपञ्चवैचित्र्ये प्रवर्तयामि ? कथं वा न जानामीति साक्षिप्रतीतिसिद्धाज्ञान-
शब्दवाच्यां तां ज्ञानस्य नित्यतया तदभावानुपपत्तेर्धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां च व्याघातापत्तेर्भावरूपामप्यनिर्वाच्यश-
ब्देनापह्नुषि ?, ज्ञानविरोधित्वेन भावत्वात् तात्त्विकरूपापेक्षया चाभावत्वादनर्वाच्यत्वं न्यायायातमिति चेत्, न, एवं
बुभयरूपताया एव न्यायायातत्वात्, विरोधस्य समष्टिव्यष्ट्यभिप्रायेणैकत्रैकत्वानेकत्वयोरिवापेक्षाभेदेनैव परिहारात्, व्याव-
हारिकातिरिक्तसमष्टिस्वीकारे च चरमत्वाभिमततत्त्वसमर्थन्तर्भावेन कल्पेषु यावत्सु समर्थन्तरस्वीकारापत्तावनवस्थादौ-

सङ्ग्रहनय-
निरूपणे
वेदान्तम-
तस्वण्डने
ब्रह्माकार-
वृत्तेरज्ञान-
निवर्तक-
त्वस्याज्ञा-
नानिर्वा-
च्यत्वस्य च
स्वण्डनम् ॥

॥ २५ ॥

स्थ्याद् व्यवहारस्यैवोच्छेदप्रसङ्गात्, इत्थं चैकशब्देनोभयधर्मोपरकतविवक्षायां निर्वर्च्यत्वमपि सप्तभङ्गीमहावाक्यस्थं सङ्गच्छते, सर्वथाऽनिर्वर्च्यत्वे तु शशविषाणप्रख्यत्वमिति किं न विचारयसि ? । तदिदमुक्तं प्रभुश्रीहेमसूरिभिः—

“माया सती चेद् द्वयतत्त्वसिद्धि—रथाऽसती हन्त कुतः प्रपञ्चः ॥ मायैव चेदर्थसहा च तर्किक, माता च वन्ध्या च भवेत्परेषाम् ॥ १३ ॥” इति, कथं च ज्ञानस्य निर्धर्मकत्वनित्यत्वाद्यभिप्रेति ? , मेदेनाऽमेदेन वा धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः, ज्ञानानित्यत्वपक्षे तद्व्य-
क्तिभेदध्वंसप्रागभावसमवायज्ञानत्वजात्याद्यभ्युपगमे गौरवादेकत्वाभ्युपगमे चातिलाघवात् घटज्ञानं पटज्ञानमित्युपाधिभेदपुर-
स्कारेणैव ज्ञानभेदप्रतीतेः, वस्तुतस्तु ज्ञानं ज्ञानमित्येकरूपावगमात्तदुत्पत्तिविनाशप्रतीत्योश्चावश्यकल्प्यविषयसम्बन्धविषयतया-
प्युपपत्तेः उपाधिपरामर्शमन्तरेण स्वत एव घटान्तराद् घटान्तरस्य भेदप्रतीतेस्तत्प्रतिबन्दिग्रहासम्भवादन्यथाऽऽकाशकालदिशा-
मपि नानात्वापत्तिरित्यादियुक्तेरिति चेत्, न, एकैकविलक्षणजात्यन्तरात्मकभेदाभेदसम्बन्धेन धर्मधर्मिभावोपपत्तेः, तद्व्य-
क्तिभेदादिकल्पनापेक्षया तदभावकल्पनपुरःसरमेकत्वापत्तेः सम्बन्धविनिर्माणेन ज्ञानं ज्ञानमित्यनुगतप्रतीत्यादिना तदैक्ये रूपं रूप-
मित्याद्यनुगतप्रतीत्यादिना रूपादेरप्यैक्यमिद्विप्रसङ्गात्तद्वेदस्यापि घटरूपं पटरूपमित्याद्युपाधिपुरस्कारेणैव प्रतीयमानत्वात् ।
किं चैवं सत्सदित्यनुगतप्रतीत्या सदद्वैतं सिध्यतु, न तु ज्ञानाद्वैतम् । “अथ सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म” इति श्रुत्या सदद्वैतं चिदान-
न्दब्रह्मैकरसमेव सिध्यतीति चेत्, तर्हि सत्त्वचित्तवानन्दत्वब्रह्मत्वरूपधर्मचतुष्टययोगाभिधर्मकत्वव्याघातः । सदाद्यात्मकमपि
निर्विकल्पकदृष्ट्यैकमेव स्यादिति चेत्, सर्वात्मकमपि तदेकरूपं किं न स्यात्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानादतीतानाग-

सप्तभङ्गीमहा-
निरूपणे वे-
दान्तस्व-
ण्डने अज्ञा-
नानिर्वा-
च्यत्वस्व-
ण्डने श्रीहे-
मसूरिसंवा-
दः ज्ञाना-
द्वैतस्य-
सण्डनञ्च ॥

संसर्गस्य युक्त्यसहत्वात्, न च देवदत्तव्यक्ताविवास्वण्डब्रह्मणि तात्पर्यसम्बन्धोऽपि पदानां सङ्गच्छते, तथाऽनधिगतेऽर्थे तात्पर्यानुपपत्तेः, तात्पर्यात्तथाधिगमे चान्योन्याश्रयः, प्रत्यक्षादखण्डानुभवस्त्वनुभवकलहग्रस्त इति न किञ्चिदेतत्, तस्मात्तत्त्वमसीतिवाक्यं केवलज्ञानादिपरिणतिविशिष्टपरमात्मरूपतत्पदार्थेन सह सम्यग्दर्शनादिपरिणतिविशिष्टान्तरात्मरूपत्वंपदार्थस्य भेदाभेदतात्पर्येण समावेयं सम्यग्दृष्टिभिः, इत्थमेव जीवात्मपरमात्मसमापत्तिमम्भवात्, 'पुरुष एवेदं सर्वम्,' इत्यादीनि च वेदान्तवाक्यानि पुरुषस्तुतिपराणि, जात्यादिमदत्यागहेतोरद्वैतभावनाफलानि द्रष्टव्यानि, अन्यथा "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं च" इत्यादिद्वैतप्रतिपादकश्रुतिसहस्रविरोधप्रसङ्गात् ॥ वेदवाक्यानि हि "कानिचिद्विधिपराणि, कानिचिदर्थवादपराणि, कानिचिच्चनुवादपराणि" । तत्र 'अत्राग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यादीनि विधिपराणि, अर्थवादस्तु स्तुतिनिन्दाभेदाद् द्विधा, तत्र 'एकया पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोतीत्यादिः' स्तुत्यर्थवादो, विधित्वे शेषाग्निहोत्राद्यनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेः ॥ "एष वः प्रथमो यज्ञो योऽग्निष्टोमः, योऽनेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते स गर्तमभ्यपतेत्," एष पशुमेधादीनां प्रथमकरणनिन्दार्थवादः ॥ "द्वादशमामाः संवत्सरः, अग्निरुष्णः, अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यादीनि वाक्यान्यनुवादप्रधानानि, लोकप्रसिद्धस्यैवार्थस्य तेष्वनुवादादिति, तस्मादद्वैतपराणि वेदवचनानि स्तुत्यर्थवादप्रधानानि द्रष्टव्यानीति महाभाष्यवृत्तौ व्यवस्थितम् ॥ अत एव विधिशेषत्वाद्देवान्तानां स्वार्थे न ग्रामाण्यमिति मीमांसका अपि सङ्गिरन्ते । न च विधिशेषत्वमेषामसिद्धं, अर्थवादाधिकरणन्यायेन तत्सिद्धेः, न च स्वतः प्रयोजनवदर्थप्रतिपादकानां 'वायुवै क्षेपिष्ठ' इत्येवमादीनां स्वाध्यायविधिग्रहणान्यथानुपपत्त्या प्रयोजनवदर्थपरत्वे कल्पनीये शब्दभावेनेतिकर्तव्यतां-

सङ्गच्छते-
निरूपणे
वेदान्तम-
तत्त्वण्डने
ब्रह्मणि ल-
क्षणायाः
खण्डने कै-
नमिद्वान्ते-
न तत्त्वम-
सीतिवा-
क्याणां, त-
द्वाक्यानां
सम्बन्ध-
यश्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ २७ ॥

असाकांक्षस्य विधेः सम्प्रदानभूतदेवतास्तुतिद्वारेण तदंशपूरकत्वात्, नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन तदुभयैकवाक्यतेति तत्र निर्णीत-
त्वात्, वेदान्तवाक्यानां च परमानन्दप्राप्तिरूपप्रयोजनवद् ब्रह्मार्थप्रतिपादकानां निराकाङ्क्षतया वैषम्येन न शेषत्वसम्भावनेति
वाच्यम् । कर्मविधीनां वेदान्तानां च विषयविप्रतिषेधेनान्यतरशेषत्वध्रौव्ये प्रत्यक्षादिबाधितविषयतया वेदान्तानामेव शेष-
त्वौचित्यात्, 'तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' इत्यादिश्रुतेः कर्मविधीनामेवान्तःकरणशुद्धिद्वारा विविदि-
षार्थतया शेषत्वमिति कश्चित्, तन्न, तत्र यज्ञपदेन 'यज्ञानां जपयज्ञोहम्' इति वचनाद्रायत्रीजपादेरेव निरवयस्य ग्रहणात्, हिंसा-
त्मकयागेषु मुमुक्षोरनधिकारात्, प्रतिपदोक्तफलत्यागेन विविदिषार्थतया सावद्यकर्मणोऽप्यधिकाराभ्युपगमे मुमुक्षोः 'इयेने-
नाभिचरन्यजेत' इत्यादिश्रुतेः इयेनयागादावप्यधिकारप्रसङ्गादित्यादि सांख्याचार्यैरेव निर्णीतमिति किमिति प्रसक्तानुप्रस-
क्त्या ? । विस्तरार्थिना वैतद्विषयेऽस्मत्कृतस्याद्वादकल्पलता द्रष्टव्या ॥ सङ्ग्रहनयविचारः सम्पूर्णः ॥

दर्शितेयं यथाशान्त्रं, सङ्ग्रहस्य नयस्य दिग् ॥ वेदान्तदृष्टा(राद्वा)न्तहेतु-र्यशोविजयवाचकैः ॥ २ ॥

व्यवहरणं व्यवहारः, व्यवहरतीति वा व्यवहारः, विशेषतोऽवह्रियते निराक्रियते सामान्यमनेनेति वा व्यवहारः,
अयमुपचारबहुलो लोकव्यवहारपरः—“वच्च विणिच्छित्थं, व्यवहारो सबद्वेषु ॥ चि” सूत्रम् । व्यवहारः सर्वद्रव्येषु विचार्य
विशेषानेव सत्त्वेन व्यवस्थापयतीत्येतदर्थः, इत्थं ह्यसौ विचारयति—ननु सदिति यदुच्यते तद् घटपटादिविशेषेभ्यः किम-
न्यन्नाम, वार्तामात्रप्रसिद्धं सामान्यमनुपलम्भान्नास्त्येव । ननु अनुपलम्भमात्रं नाभावग्राहकम्, आकाशादावतिप्रसङ्गात्,
किन्तु योग्यानुपलम्भस्तथा, योग्यत्वं च प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानं, तच्चात्र नास्त्येव, सामान्य-

सङ्ग्रहनय-
निरूपणे
वेदान्तम-
तस्वण्डने
वेदान्तानां
कर्मविध्य-
ज्ञत्वं सङ्ग्रह-
निरूपणस-
माप्तिः व्य-
वहारनय-
निरूपण-
प्रारम्भश्च ॥

॥ २७ ॥

ग्राहकद्रव्योपयोगाभावात्, तत्सत्त्वे च सामान्यानुपलम्भस्यैवासिद्धेरिति चेत्, न । जलाहरणव्रणपिण्डीप्रदानादिव्यवहारस्य घटनिम्बपत्रादिविशेषैरेव क्रियमाणस्य दर्शनेन सामान्यस्य व्यवहारानिर्वाहकत्वेन द्रव्योपयोगेन तद्वहेऽपि तस्य दोषजन्यज्ञानतया भ्रमत्वेन ततो वस्त्वसिद्धेः । एतेन यदुच्यते सङ्ग्रहवादिना “ यथा कटकशब्दार्थः, पृथक्त्वाहो न काञ्चनात् ॥ न हेम कटकात्तद्व-जगच्छब्दार्थताऽवरे ॥१॥” इति ॥ तदपास्तम् । अत्र हि न हेम कटकादिति-हेम कटकात् पृथक्त्वाहं नेति, नेत्यर्थः । स चायुक्तो, हेमसामान्यस्य यावत्कटकाङ्गदादिविशेषार्थक्यासिद्धेः, जाखादियावदवयवभिन्नवृक्षाद्यूर्ध्वतासामान्यस्येव यावद्व्यक्तिभिन्नतिर्यक्सामान्यानुपलब्धेः, यदोक्तसूत्रस्य अधिकश्चयो निश्चयो यथाधिको दाघो निदाघः, स च निश्चयोऽत्र सामान्यं, तदभावो विनिश्चयः, तत्तदर्थं व्यवहारनयो व्रजति सामान्याभावार्थं यतत इत्यर्थः । ननु सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषं गृह्यता व्यवहारेण सामान्यमपि सम्भूतसामग्रीकृतया ग्राह्यमेव, सूक्ष्मसूक्ष्मतरपर्यायनयत्यक्तस्यार्थस्य द्रव्यार्थिकविषयत्वात् । तदुक्तं सम्मतौ—“ पञ्चवणयवुकंतं, वत्थू दवट्टियस्स वत्तवं (वयणिजं) ॥ जावदविओवओगो, अपच्छिमवियप्पनिव्वयणो ॥१-८॥” इति अत्र न विद्येते पश्चिमे विकल्पनिर्वचने मविकल्पकधीव्यवहारलक्षणे यत्र स तथा सङ्ग्रहावसान इति यावत्, ततः परं विकल्पवचनाप्रवृत्तेः, ईदृशो यावद्द्रव्योपयोगः प्रवर्तते तावद्द्रव्यार्थिकस्य वचनीयं वस्तु, तच्च पर्यायनयेन वि विशेषेण, उद्घ्वं, क्रान्तमेव विषयीकृतमेव, पर्यायानाक्रान्तसत्तायां मानाभावादित्येकोऽर्थः ॥ यद्वा यद्वस्तु सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमादिबुद्धिना पर्यायनयेन स्थूलरूपं त्यजता व्युत्क्रान्तं गृहीत्वा मुक्तं किमिदं मृत्सामान्यं यद्वटादिविशेषान्यबुद्धिविषयीभवेदित्येवमाकारेण यावच्छुक्लरूपतमोऽन्त्यो विशेषस्तावत्तत्सर्वं द्रव्यार्थिकस्य वच-

व्यवहारन-
यनिरूपणे
सामान्यस्य
विशेषमि-
नस्यासत्त्वं
व्यवहारस्य
सामान्य-
ग्राहकत्वे
प्रश्नः तत्र
सम्मति-
संवादः ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ २८ ॥

नीयं । यतो यावदपश्चिमविकल्पनिर्वचनोऽन्त्यो विशेषस्तावद्रव्योपयोगः प्रवर्तत इति द्वितीयोऽर्थः ॥ अत एव द्रव्यपर्याय-
विषयताभ्यां तदितराविषयतया वा न शुद्धजातीयद्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकभावव्यवस्था, किन्तूपसर्जनीकृतान्यार्थप्रधानीकृत-
स्वार्थविषयतयानेकान्तानुप्रवेशादेव । तदुक्तं—“द्वद्विओत्ति तम्हा, णत्थि णओ णियमसुद्धजाईओ ॥ ण य पज्जवद्विओ-
णाम, कोइ भयणाइ उ विसेसो ॥१-९॥” भजनोपसर्जनप्रधानभावावगाहना, तथा(या) च कथं वस्तुगत्या सामान्यविषयस्य
व्यवहारस्य तदभावाऽर्थं यत्न इति चेत्, न हि सार्वजनीनो नयान्तरार्थप्रतिभासो नयान्तरेण बाध्यते, किन्तु तदप्रामाण्यं
विषयीक्रियत इति ज्ञानप्रामाण्यसंशयादर्थसंशय इव तदप्रामाण्यनिश्चयात्तदार्थाभावनिश्चय इति सामान्यनयाप्रामाण्यनिश्चय-
प्रयुक्ततदभावनिश्चयत्वमेव तदभावार्थयत्नपरत्वमिति न कोऽपि दोषः । तदिदमुक्तं महावादिना—“द्वद्वियवत्तवं, अव-
त्थु णियमेण होइ पज्जाए (पज्जवणयस्स) ॥ तह पज्जवत्थुमव-त्थुमेव द्वद्वियणयस्स ॥१-१०॥” अवस्त्वितरनयप्राधान्यो-
पस्थितिजनिततन्त्रयाप्रामाण्यनिश्चयकृताऽवस्तुत्वनिश्चयविषयः, तथा चैतदभ्युच्चयार्थमुक्तं—“उप्पज्जंति च(व)यंति अ, भावा
णियमेण पज्जवणयस्स ॥ द्वद्वियस्स सवं, सया अणुप्पणमविणट्ठं ॥१-११॥” नन्वेवं सङ्ग्रहव्यवहारयोरवधारणांशे द्वयो-
रपि मिथ्यात्वं स्यात् सामान्यविशेषान्यतराभाववद्विशेष्यकत्वाभाववत्यन्यतरस्मिंस्तदभाववद्विशेष्यकत्वावगाहित्वादिति चेत्,
स्यादेव, उत्पादस्थितिभङ्गाः समुदिता हि द्रव्यलक्षणं, न तु प्रत्येकम्, एकैकविनिर्मोकेण द्रव्याप्रतीतेरिति प्रत्येकलक्षणग्रा-
हिणौ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ मूलनयाविद् हि मिथ्यादृष्टी, न चास्ति तृतीयः कश्चिन्नय इति, द्वयोर्मूलनयोरेव यदि पर-
स्परात्यागरूपविशेषेण भज्यमानयोरेव सम्यक्त्वहेतुता, न तु निरपेक्षग्राहिणोः, तदा कैव प्रत्याशा निरपेक्षग्राहिणां मूलनया-

व्यवहारन-
यनिरूपणे
उक्तप्रश्ने
द्रव्यपर्या-
यनययोः-
शुद्धत्वव्य-
वस्थाविश्ले-
षे सम्मति-
संवादः प्र-
श्नप्रतिवि-
विधानश्च ॥

॥ २८ ॥

र्थप्रज्ञापनामात्रव्यापृतानां विशिष्टांशविगममात्रेण भेदभाजामुत्तरनयानां प्रामाण्ये इति । यद्वादी—“द्वं पञ्चविजुयं, द्ब-
विजुत्ता य पञ्चवा णत्थि ॥ उप्पायट्टिभंगा, हंदि दवियलक्खणं एयं ॥ १-१२ ॥ एए पुण संगहओ, पाडिकमलक्खणं दुवेहं पि ॥
तम्हा मिच्छदिट्ठी, पत्तेयं दोवि मूलणया ॥ १३ ॥ ण य तहओ अत्थि णओ, ण य सम्मत्तं ण तेसु पडिपुण्णं ॥ जेण दुवे एगंता,
विभज्जमाणा अणेगंतो ॥ १४ ॥ जह एए तह अण्णे, पत्तेअं दुण्णया णया सब्बे ॥ हंदि हु मूलणयाणं, पण्णवणे वावडा तेवि
॥ १५ ॥ सब्बणयस्समूहम्मि वि, णत्थि णओ उभयवायपण्णवओ ॥ मूलनयाणं(ण उ)आणं, पत्तेयविसेसियं विति ॥ १६ ॥”

नन्वेवं सर्वेऽपि नयवादा मिथ्या, स्वपक्षेणैव प्रतिहतत्वाच्चौरवाक्यवदित्यनुमानात्सर्वेषामेव नयानां मिथ्यादृष्टित्वे तत्समु-
दायेऽपि सम्यक्त्वं न स्यादिति चेत्, न, अन्योन्यनिश्चितत्वेन समुदाये सम्यक्त्वसम्भवात् । आह च—“तम्हा सब्बे वि
णया, मिच्छदिट्ठी सपक्खपडिवन्ना (बद्धा) ॥ अण्णुण्णणिस्सिया पुण, हवंति सम्मत्तसम्भवा ॥ १-२१ ॥” सम्यक्त्वस्य
यथावस्थितप्रत्ययस्य, भावयन्तीति भावाः, सन्तो भावाः सद्भावाः अवन्ध्यकारणानीत्यर्थः ॥ ज्ञानात्मकनयपक्षे सम्य-
क्त्वसद्भावाः सम्यक्त्वस्वभावा इति वार्थः । प्रत्येकं मिथ्यावधारणानामन्यनिश्चितसमुदायेऽपि कथं सम्यक्त्वं, स्वगोच-
रापरित्यागेन तत्रापि तेषां विषयान्तराप्रवृत्तेरिति चेत् ॥ अत्र सम्मतिवृत्तिकृतः ॥ प्रत्येकमप्यपेक्षितेतरांशस्वविषयग्राहक-
तयैव सन्तो नयास्तद्व्यतिरिक्तरूपतया त्वसन्त इति सतां सत्समुदाये सम्यक्त्वे न कश्चिदोषः । नन्वितरेतरविषयापरित्या-
गवृत्तीनां कथं ज्ञानानां समुदायः सम्भवति ? येन तत्र सम्यक्त्वमभ्युपगम्येत, अनुक्तोपालम्भ एषः । न ह्येकदानेकज्ञानोत्पाद-
तस्तेषां समुदायो विवक्षितः, अपि त्वपरित्यक्तेतररूपविषयाध्यवसाय एव समुदायः, अन्योन्यनिश्चिता इत्यनेनाप्ययमेवार्थः

व्यवहारन-
यनिरूपणे
प्रत्येकं सर्व-
मूलनयानां
मिथ्यादृ-
ष्टित्वे संवा-
दः, नयसमू-
हे सम्यक्त्वे
च सम्मति-
संवादः ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ २९ ॥

प्रतिपादितः । न हि द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाभ्यामत्यन्तपृथग्भूताभ्यामङ्गुलिद्वयसंयोगवदुभयवादोऽपरः प्रारब्ध इत्याहुः ॥
अत्रेदं मनाग्मीमांसासमहे-ननु विशिष्टैकाध्यवसायस्य समुदायार्थत्वे द्वित्वविशिष्टावग्रहादिजनितघटपटोभयसमूहालम्बनव-
त्सकलनयार्थसमूहावम्बनमेकं प्रमाणज्ञानं प्राप्नोति, तच्चायुक्तम्, क्रमिकनयवाक्यैः समूहालम्बनैकप्रमाणज्ञानजननायोगात्, सक-
लनयार्थवाचकस्य च वाक्यस्याप्येकस्य सप्तभङ्ग्या निपेत्स्यमानत्वात्, न च परेषामवयववाक्यार्थज्ञानजन्यन्यायवाक्यार्थज्ञानव-
दस्माकमपि क्रमिकनयवाक्यार्थज्ञानजन्यमहावाक्यार्थज्ञानरूपप्रमाणात्मकैकाध्यवसायोपपत्तिरिति वाच्यम् । न्यायवाक्यस्थलेऽ-
पि प्रतीत्यसमुत्पादनैकैकजनितखण्डवाक्यार्थज्ञानसमुदायस्यैव महावाक्यार्थज्ञानत्वेनास्माभिरभ्युपगमात्, शबलाध्यवसाया-
न्यथानुपपत्त्या परमतस्यायुक्तत्वात्, अन्यथाङ्गुलिद्वयसंयोगस्थानीयोभयवादारम्भप्रसङ्गाच्च । किं चेयं कल्पना रत्नावली-
दृष्टान्तेन नयप्रमाणात्मकैकचैतन्योपपादकसम्मतिवचनविरुद्धत्वादेवानुपादेया । एवं हि तत्—“ जहऽणोगलक्खणगुणा,
वेरुलियाई मणी विसंजुत्ता ॥ रयणावलिबवएसं, ण लहंति महग्घ(त्थ)मुल्लावि ॥१-२२॥ ” यथानेकप्रकारा विषघातहेतुत्वादीनि
लक्षणानि नीलत्वादयश्च गुणा येषां ते वैडूर्यादयो मणयः पृथग्भूता रत्नावलीव्यपदेशं न लभन्ते महार्थ-
मूल्या अपि ॥ “ तह णिययवायसुविणि-च्छिया वि अण्णुण्णपक्खणिरवेक्खा ॥ सम्महंसणसहं, सव्वे वि णया ण पाविति
॥१-२३॥ ” तथा प्रमाणावस्थायामितरसव्यपेक्षस्वविषयपरिच्छेदकाले वा स्वविषयपरिच्छेदकत्वेन सुविनिश्चिता अप्य-
न्योन्यनिरपेक्षाः प्रमाणमित्याख्यां सर्वेऽपि नया न प्राप्नुवन्ति, निजे वा (च इतर) निरपेक्षसामान्यादिवादे सुवि-
निश्चिता अपि हेतुप्रदर्शनकुशला अपि, अन्योन्यपक्षनिरपेक्षत्वात्सम्यग्दर्शनशब्दं सुनया इत्येवं रूपं, सर्वेऽपि सङ्ग्रहादयो

व्यवहारन-
यनिरूपणे
नयसमूह-
स्य सम्य-
क्त्वविचारे-
ग्रन्थकर्तुः
स्वाभिप्रा-
यप्रकटनं
तत्र रत्ना-
वलीदृष्टा-
न्तश्च ॥

॥ २९ ॥

नया न प्राप्नुवन्ति ॥ “जह पुण ते चेव मणी, जहागुणविसेसभागपडिबद्धा ॥ रयणावलित्ति भण्णइ, जहेंति पाडेक-
सण्णाओ ॥१-२४॥” यथा पुनस्त एव मणयो यथागुणविशेषपरिपाद्या प्रतिबद्धा रत्नावलीति भण्यन्ते, प्रत्ये-
काभिधानानि च त्यजन्ति रत्नानुविद्धतया रत्नावल्यास्तदनुविद्धतया च रत्नानां प्रतीतेः, रत्नीयसन्निवेशविशेषस्य
तद्विशिष्टरत्नानां वा रत्नावलीशब्दवाच्यत्वाद्विशिष्टानामविशिष्टवाचकशब्दावाच्यत्वाद्विशिष्टाविशिष्टयोः कथञ्चिद्भेदस्य प्राती-
तिकत्वात् ॥ “तह मवे णयवाया, जहाणुरूवविणिउत्तवत्तवा ॥ सम्महंसणमहं, लहंति ण विसेससण्णाओ ॥१-२५॥” तथा
सर्वे नयवादा यथानुरूपविनियुक्तवक्तव्याः, यथेति वीप्सार्थे, यद् यदनुरूपं तत्र तत्र विनियुक्तं वक्तव्यमुप-
चारात्तद्वाचकः शब्दो येषां ते तथा, सम्यग्दर्शनं प्रमाणमित्याख्यां लभन्ते, न विशेषसंज्ञाः पृथग्भूताभिधानानि,
अजहद्बृत्त्यैकोपयोगत्वविशिष्टमाकाङ्क्षकलनयवाक्यजनितनयज्ञानानां तादृशनयज्ञानीयाऽजहद्बृत्त्यैकोपयोगस्य वा प्रमा-
णशब्दवाच्यत्वाद्विशिष्टनयात्मकस्यापि प्रमाणचैतन्यस्य शुद्धनयशब्दवाच्यत्वात्, नन्ववग्रहादिचतुष्टयात्मकमतिज्ञानोपयोग-
वत्त्वाकाङ्क्षकलनयवाक्यजनितनयप्रमाणात्मकचैतन्यस्याध्यक्षमिद्वत्त्वात्तत्र रत्नावलीदृष्टान्तोपादानं व्यर्थमिति चेत्, न,
एकानेकात्मकोपयोगे स्वसंवेदनमिद्वेऽपि वादिविप्रतिपत्तिजमंशयनिरासेन निश्चयदाढ्यार्थं तदुपपादनात् ॥ तदाह—“लोइय
परिच्छयसुहो, णिच्छयवयणपडिवत्तिमग्गो य ॥ अह पण्णवणाविसओत्ति, तेण वीसत्थमुवणीओ ॥१-२६॥” लौकिकप-
रीक्षकाणां व्युत्पत्तिविकलतद्व्युक्तप्राणिनां, सुखः सुखप्रतिपत्त्युपायः, निश्चयवचनस्यैकानेकात्मकनिश्चयवाक्यस्य
प्रतिपत्तिमार्गः प्रामाण्यप्रदर्शकः, अथेन्यवधारणे, प्रज्ञापनाविषयः प्रकृतनिर्देशनवाक्यविषयो रत्नावलीदृष्टान्त इति,

व्यवहारन-
यनिरूपणे
नयसमूह-
सम्यक्त्व-
विचारे प्र-
न्थकर्तुः-
स्वाभिप्राय
प्रकटनं तत्र
सम्मत्युक्त-
रत्नावली-
दृष्टान्तस-
ङ्गमनश्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ३० ॥

तेन कारणेन, विश्वस्तं निःशङ्कं यथा ज्ञायते तथा, ज्ञापयितुं इति शेषः । उपनीत उपदर्शितः । न चावल्यवस्थातः प्रागुत्तरकाले च रत्नानां नियतोपलम्भात्प्रमाणावस्थायाश्च प्रागुत्तरकालं नयानां तदभावादुदाहरणवैषम्यमिति वाच्यम् । प्रमाणस्यैकानेकात्मकोपपत्तिमात्रार्थमावल्यवस्थोदाहरणोपादानात्, सर्वथासाम्ये दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तेः । रत्नादिकारणेष्ववल्यवस्थादिकार्यं सदेवेति सांख्यः, तेषामेवानेन रूपेण व्यवस्थितत्वात्तदव्यतिरिक्तं विकारमात्रं कार्यं परिणमत एवेति सांख्यविशेषः । न खलु कार्यं कारणे प्रागुत्पत्तेर्विद्यते, न वा कारणं कार्यरूपेण परिणमते, किन्तु तत्र पृथग्भूतमेव कार्यं सामग्रीत उत्पद्यते इति वैशेषिकादयः । न कार्यं कारणं वास्ति द्रव्यमात्रमेव तत्त्वमित्यपरे ॥ इति नानाविधाभिप्रायवदेकान्तवादिमते दृष्टान्तस्य साध्यसमत्यत आह—“इह रा समूहसिद्धो, परिणामकओव जो जहिं अत्थो ॥ ते तं वणतं तं चे—वत्ति नियमेण मिच्छत्तं ॥ १-२७ ॥” इतरथोक्तप्रकारानभ्युपगमे, समूहसिद्धो रत्नावल्यादिः, परिणामकृतो वा क्षीरादिषु दध्यादिर्यः, यत्रार्थः सर्वस्यैव परमाणुसमूहपरिणामोभयकृतत्वेऽपि विकल्पाभिधानं लौकिकव्यवहारापेक्षया, ते रत्नादयः, तदेवावल्यादिकमेव, तदध्यादिकं, न तदेव न क्षीरादिकमेवेति, नियमेन मिथ्यात्वं, सत्कार्यवादे कारणव्यापारवैफल्यप्रसङ्गात्, असत्कार्यवादे च क्षीरादिकमेव दध्यादित्वेन परिणतमिति व्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, सदसत्कार्याभ्युपगमे च तिर्यकप्रचयेनैवोर्ध्वताप्रचयेनापि सामूहिकव्यवहारक्षमकार्यसम्भवादात्मद्रव्यानुस्यूतनयप्रमाणात्मकचैतन्यमप्रत्यूहमिति भावः ॥ एतदेवाह—“निययवयणिज्जसच्चा, सबणया परवियालणे मोहा ॥ ते पुण ण दिट्ठसमओ, विभयइ सच्चे व अलिए वा ॥ १-२८ ॥” निजकवचनीये स्वांशे परिच्छेद्ये, सत्याः सम्यग्ज्ञानरूपाः, सर्व एव नयाः सङ्गहादयः, परविचालने

व्यवहारन-
यनिरूपणे
नयसमूह-
सम्यक्त्व-
विचारे ब्र-
न्थकर्तुः-
स्वाभिप्रा-
यप्रकटनं-
तत्र सा-
ङ्ख्यादिमत-
दर्शनम् ॥

॥ ३० ॥

परविषयोत्खनने, मुह्यन्तीति मोहा मिथ्याप्रत्ययाः, परविषयस्यापि सत्यत्वेनोन्मूलयितुं अशक्यत्वात्, तदभावे स्वविषयस्याप्यव्यवस्थितेः, तस्मात्तानेव नयान्, पुनः शब्दस्यावधारणार्थत्वाद्, दृष्टसमयो निर्णीतानेकान्ततत्त्वः, सत्यान्वाऽलीकान्वा न विभजते, अपि तु प्रमाणावस्थायां सापेक्षतया स्यादस्त्येव द्रव्यार्थत इत्यादिरीत्या नयविषयं विभजेत्यर्थः । तस्मान्नयप्रमाणात्मकमेकरूपमेवात्मस्वरूपं व्यवस्थितं, तत्र कथं विशिष्टैकाध्यवसायलक्षणसमुदायार्थत्वोपपत्तिरिति चेत्, सत्यम्, अपरित्यक्तेतररूपविषयाध्यवसाय एव समुदाय इत्यत्रैकत्वस्याविवक्षितत्वादपरित्यक्तेतररूपविषयत्वस्यैव समुदायार्थस्य नयप्रमाणसाधारणस्याभिप्रेतत्वात्सकलनयज्ञानं प्रमाणं, तदेकदेशग्राहका इतराप्रतिक्षेपिणो नयाः, तत्प्रतिक्षेपिणश्च दुर्नया इति त्रैविध्यव्यवस्थानात्, तथा च स्तुतिकारः (श्रीहेमचरिः) “सदेव सत्स्यान्सदिति त्रिधार्थो, मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणैः ॥ यथार्थदर्शी तु नयप्रमाण-पथेन दुर्नीतिपथं त्वमास्थ ॥२८॥” इति ॥ किमतिविस्तरेण ? ॥ ननु तथापि विसामान्यार्थयत्नो व्यवहारनयस्यानुपपन्नः, इतरार्थप्रतिक्षेपे नयत्वायोगादिति चेत्, सत्यं, दुर्नयावस्थायामेव तदुपपत्तः, अथवा परेषां प्रमाणानुग्राहकतर्कस्यैव विसामान्यार्थयत्नस्यात्र स्वार्थदाढ्यायैवापेक्षा, न त्वितरांशप्रतिक्षेपमुख्योद्देशेन, तादृशोद्देशस्यैव च दुर्नयत्वप्रयोजकत्वमिति न कश्चिदोष इत्यादि निर्णीतं नयरहस्यादावस्माभिः । अथवा ‘वच्चह’ इत्यादेर्लोकव्यवहारो विनिश्चयस्तदर्थं व्रजति व्यवहार इत्यर्थः, तथाहि ॥ निश्चयनयमतेन भ्रमरादेः पञ्चवर्णाद्विगन्धपञ्चरसाऽष्टस्पर्शवच्चे सत्यपि यत्र कृष्णवर्णादौ जनपदस्य निश्चयो भवति तमेवार्थं व्यवहारनयः स्थापयति, न तु मम्मतमप्यन्यं, तथैव लोकयात्रानिर्वाहात्, न चैवं भ्रमरो न श्वेत इत्याद्यध्यक्षशब्दयोरतस्मिन्स्तद्व्याहकत्वेन लौकिकप्रामाण्यमपि न स्यादिति शङ्कनीयम्, न श्वेत

व्यवहार-
नयनिरूपणे
प्रमाणनय-
दुर्नयस्वरू-
पनिष्टकृतं,
तत्र हेमच-
रिसंवादः ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ३१ ॥

इत्याद्यध्यक्षस्योद्भूततया श्वेताद्यभावविषयकत्वोपगमात्, तादृशशब्दस्थले च भावसत्यताग्राहकव्युत्पत्तिमहिम्ना श्वेतादि-
पदानामुद्भूतश्वेतादिपरत्वग्रहेण दोषाभावादिति दिग् ॥ अस्मान्नयादेकान्तनित्यचेतनाचेतनवस्तुद्वयप्रतिपादकं सांख्यदर्श-
नमुत्पन्नम्, । यद्वादी “जं कात्रिलं दरिसणं, एयं दव्वड्डियस्स वत्तवं” ति ॥ द्रव्यार्थिकपदमत्र व्यवहारलक्षणाशुद्धद्रव्यार्थि-
कपरं द्रष्टव्यम्, शुद्धद्रव्यार्थिकप्रकृतेः सङ्ग्रहनयरूपाया वेदान्तदर्शनोत्पत्तिमूलताया उक्तत्वात् ॥ तस्य चेयं प्रक्रिया—
“ महदादिकार्यग्रामजनकाशेषशक्तिप्रचितात् प्रधानादेव कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते, तच्च सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थालक्षणं,
ततः प्रथमं बुद्धिरुत्पद्यते, बुद्धेरहङ्कारः, अहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि, इन्द्रियाणि चैकादशोत्पद्यन्ते,
तत्र श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणलक्षणानि बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च, वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञानि कर्मेन्द्रियाणि च पञ्च, एकादशं
च मन इति, पञ्चम्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानि, शब्दादाकाशः, स्पर्शाद्वायुः, रूपात्तेजः, रसादापः, गन्धात्पृथिवीति,” तदुक्त-
मीश्वरकृष्णेन (सांख्यकारिका)—“ प्रकृतेर्महांस्ततोऽह-ङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ॥ तस्मादपि षोडशकात्, पञ्चभ्यः पञ्च
भूतानि ॥२२॥ ” अत्र च महानिति बुद्ध्यभिधानं, बुद्धिश्च घटः पट इत्याद्यध्यवसायलक्षणा, अहङ्कारस्त्वहं सुभगोऽहं
दर्शनीय इत्याद्याकारः, मनस्तु सङ्कल्पलक्षणं, यथा कस्यचिद्वटोर्ग्रामान्तरे भोजनमस्तीति शृण्वतः सङ्कल्पः स्यात् यास्यामि
किं तत्र दधि स्यादुतस्विदुग्धमिति, तदयं बुद्ध्यहङ्कारमनसां भेदो मन्तव्यः, महदादयः २३ प्रधानपुरुषौ चेति पञ्चविंशति-
स्तत्त्वानि, यज्ज्ञानमात्रादेव सर्वेषां मुक्तिः, न तु वर्णाश्रमोचिताचारस्याप्यपेक्षा । तदुक्तम्—“ पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो, यत्र
य(त)त्राश्रमे रतः ॥ जटी मुण्डी शिखी वापि, मुच्यते नात्र संशयः ॥१॥ इति ॥” महदादयश्च प्रधानात्प्रवर्तमाना न कारणाद-

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसा-
ङ्ख्यदर्शन-
प्रक्रियोप-
वर्णनम् ॥

॥ ३१ ॥

त्यन्तमेदिनो भवन्ति बौद्धाद्यभिमतता इव कार्यभेदाः, किन्तु त्रैगुण्यादिना प्रधानात्मान एव, तथाहि—यथा प्रधानं त्रिगुणात्मकं तथा बुद्ध्यहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियभूतात्मकं व्यक्तमपि त्रिगुणात्मकं, कृष्णादितन्न्वारब्धपटादेः कृष्णादित्वस्यैवोपलम्भेन कारणगुणानुरूपगुणस्यैव कार्यस्य सिद्धेः। किञ्च ‘इमे सत्त्वाद्यो गुणा इदं च महदादि व्यक्तम्’ इति न शक्यते विवेक्तुं, किन्तु ये गुणास्तद् व्यक्तं यद् व्यक्तं ते गुणा इत्यविवेक्येवोभयं, तथोभयमप्यविशेषतो विषयो भोग्यस्वभावत्वात्, सर्वपुरुषाणामविशेषेण भोग्यत्वात्, पण्यस्त्रीवद्, अचेतनं च सुखदुःखमोहावेदकत्वात्, प्रसवधर्मि च, यतः प्रधानं बुद्धिं मामान्यं च जनयति, माप्यहङ्कारं, सोऽपि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च, तन्मात्राणि च महाभूतानि जनयन्तीति तस्मात्रैगुण्यादिना तद्रूपा एव कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते। यथोक्तम्(सांख्यकारिका)—“त्रिगुणमविवेकिविषयः, सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ॥ व्यक्तं तथा प्रधानं, तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ ११ ॥ इति ।” अथ यदि तद्रूपा एव कार्यभेदाः कथं शास्त्रे व्यक्ताव्यक्तयोर्वैलक्षण्योपवर्णनं “हेतुमदनित्यमव्यापि, सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥ सावयवं परतन्त्रं, व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” ॥ १० ॥ इति क्रियमाणं शोभेत् ?। अत्र ह्ययमर्थः—हेतुमत्कारणवद् व्यक्तमेव, बुद्ध्यादीनामेव प्रधानादिहेतुमत्त्वात्, नत्वेवमव्यक्तं कुतश्चिन्, यतोऽनित्यम्, अन्यतो हेतुमत्त्वाऽमिद्वेरेतद्वेत्वभिधानमिति न पौनरुक्त्यम्, तथा प्रधानपुरुषौ यथा विभ्रुत्वेन व्याप्त्या वर्तते इति तौ व्यापिनौ, नैवं व्यक्तमिति तदव्यापि, यथा च संसारकाले बुद्ध्यहङ्कारेन्द्रियसंयुक्तं सूक्ष्मशरीराश्रितं व्यक्तं संसारि, नैवमव्यक्तं, तस्य विभ्रुत्वेन सक्रियत्वायोगात्, बुद्ध्यहङ्कारादिभेदेन चानेकविधं व्यक्तमुपलभ्यते, नाव्यक्तं, तस्यैकस्यैव सतस्रैलोक्यकारणत्वात्, आश्रितं च व्यक्तं यद् यत्रोत्पद्यते तस्य तदाश्रितत्वात्,

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसा-
ङ्ग्यदर्शन-
प्रक्रियोप-
वर्णनं तत्र
पराक्षेपश्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ३३ ॥

तानीति, ततस्तत्कारणमेकमेष्टव्यं, परिमितत्वेनोपलभ्यमानघटादेरिव मृदादि, तदेव प्रधानं १ ॥ तथा भेदानां समन्वयात्कारणजात्यनुवृत्तिदर्शनात्, यज्जातिसमन्वितं हि यदुपलभ्यते तत्तन्मयकारणसम्भूतं, यथा घटशरावादयो मृज्जात्यन्विता मृदात्मककारणसम्भूताः, सुखदुःखमोहादिजातिसमन्वितं चेदं व्यक्तमुपलभ्यते, प्रसादतापदैर्न्यादिकार्योपलब्धेः, तथाहि, प्रसादलाघवाभिष्वङ्गाद्धर्षप्रीतयः सत्त्वस्य कार्यं, सुखमिति च मत्त्वमेवोच्यते, तापशोषभेदस्तम्भोद्वेगा रजसः कार्यं, रजश्च दुःखं, दैन्यावरणसादनावध्वंसवीभत्तमगौरवाणि तमसः कार्यं, तमश्च मोहशब्देनोच्यते, एषां च महदादीनां सर्वेषां प्रसादतापदैर्न्यादिकार्यमुपलभ्यत इति सुखदुःखमोहानां त्रयाणामेते सन्निवेशविशेषा इत्यवसीयते, तेन सिद्धमेतेषां प्रसादादिकार्यतः सुखाद्यन्वितत्वं, तदन्वयाच्च तन्मयप्रकृतिगम्भूतत्वमिति प्रधानमिद्विः २ ॥ तथेह लोके यो यस्मिन्नर्थे प्रवर्तते स तत्र शक्तो यथा तन्तुवायः पटकरणे, अतो व्यक्तोन्पादनार्थं प्रवर्तमानं किञ्चित्कारणं शक्तिमदेष्टव्यं, तदेव प्रधानमिति शक्तितः प्रधानमिद्विः ३ ॥ तथेहलोके कार्यकारणयोर्विभागो दृष्टः, तद्यथा—मृत्पिण्डः कारणं घटः कार्यं, न च मृत्पिण्डाद्विभक्तः, तथाहि, घटो मधूदकपयसां धारणसमर्थो न मृत्पिण्डः, एवमिदं महदादिकार्यमपि विभक्तमुपलभ्यमानं प्रधानं कारणं साधयतीति ४ ॥ तथा वैश्वरूप्यं नाम त्रयो लोकाः, तद्विभागात्प्रधानमिद्विः, तथाहि, प्रलयकाले पञ्च भूतानि पञ्चसु तन्मात्रेष्वविभागं गच्छन्ति, तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहङ्कारे, अहङ्कारस्तु बुद्धौ, बुद्धिः प्रधान इति । अविभागोऽविवेको, यथा क्षीरावस्थायामन्यत्क्षीरमन्यद्दधीति विवेको न शक्योऽभिधातुं, तद्वत्प्रलयकाले 'इदं व्यक्तमिदमव्यक्तम्' इति विवेकोऽशक्यक्रिय इति मन्यामहेऽस्ति प्रधानं यत्र महदादिलिङ्गमविभागं गच्छतीति, सत्त्वरजस्तमोलक्षणसामान्यमेकमचेतनं द्रव्यमनेकं च चेतनं द्रव्य-

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसां-
ख्यदर्शन-
प्रक्रियोप-
वर्णनम् ॥

॥ ३३ ॥

मर्थोऽस्तीत्यशुद्धद्रव्यार्थिको व्यवहारनयः साङ्ख्यदर्शनरूपः प्रवृत्तः । सोऽयं मिथ्या, विचारामहत्वान् । तथाहि—प्रधानादेव महदादिकार्यभेदाः प्रवर्तन्त इति यदुक्तं, तत्र यदि महदादयः कार्यविशेषाः प्रधानस्वभावा एव, कथमेषां कार्यतया ततः प्रवृत्तिर्युक्ता, न हि यद् यतोऽव्यतिरिक्तं तत्तस्य कार्यं कारणं वेति व्यपदेशद्वन्द्वं युक्तं, कार्यकारणयोर्मिन्नलक्षणत्वात्, इत्थं च यदीश्वरकृष्णेनोच्यते—“ मूलप्रकृतिरविकृति-महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ॥ षोडशकश्च विकारो, न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥३॥ ” इति, तत्सर्वमिदमिन्द्रजालं, सर्वेषां परस्परमव्यतिरेकात्कार्यत्वकारणत्वान्यतरस्यैव प्रसङ्गात्, अन्यापेक्षत्वात्कार्यकारणभावस्यापेक्षणीयरूपान्तराभावान्पुरुषवदप्रकृतिविकृतिवत्प्रसङ्गाद्वा, अन्यथा पुरुषस्यापि प्रकृतिविकृतिव्यपदेशप्रसक्तेः, तत्सुष्टृपहस्यते कापिलाचार्योऽस्मन्कार्यवादिभिः । “ यदेव दधि तत्क्षीरं, यत्क्षीरं तद्दधीति च ॥ वदता विन्ध्यवासित्वं, ज्ञ्यापितं विन्ध्यवासिना ॥ १ ॥ ” इति । हेतुमत्त्वादिधमेयुक्तव्यक्तविपरीतमव्यक्तमित्येतदपि बालप्रलापानुकारि, न हि यद् यतोऽव्यतिरिक्तस्वभावं तत्ततो विपरीतं युक्तम्, भेदव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, सत्त्वरजस्तमसां चैतन्यानामपि च परस्परभेदाभ्युपगमस्य निमित्तमित्यापत्तेः, अभेदेऽपि परस्परवैपरीत्यमम्भवान्, अपि चान्यव्यतिरेकाभावादपि प्रधानादिभ्यो महदाद्युत्पत्तिक्रमोऽप्रामाणिकः । किञ्च नित्यस्य क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादप्यभावयुक्तः । अथ नास्माभिरपूर्वस्वभावोत्पत्त्या कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यते, यद्रूपभेदादसौ विरुध्येत, किन्तु प्रधानं महदादिरूपेण परिणतिमुपगच्छति सर्पः कुण्डलादिरूपेणेवेति प्रधानं महदादिकारणमिति व्यपदिश्यते, महदादयस्तु तत्परिणामरूपत्वात् कार्यव्यपदेशमामादयन्ति, न च परिणामोऽभेदेऽपि विरोधमनुभवति, एकवस्त्वधिष्ठानन्वात्तस्येति, असम्यगेतन्; परिणामा-

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसा-
ङ्ख्यदर्शन-
प्रक्रियाया
मिथ्यात्वं
व्यवस्था-
पनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ३४ ॥

सिद्धेः, तथा ह्यसौ पूर्वरूपप्रच्युतेस्तदप्रच्युतेवेति कल्पनाद्वयं, तत्र यद्यप्रच्युतेरिति पक्षः, तदाऽवस्थासाङ्कर्याद् वृद्धाद्यवस्थायामपि युवत्वाद्यवस्थोपलब्धिप्रसङ्गः, अथ प्रच्युतेरिति पक्षः, तदा पूर्वस्वभावान्तरं निरुद्धमपरं चोत्पन्नं स्थिरं किञ्चित् स्थितमिति न कस्यचित्परिणामः सिध्येत् । अपि च तस्यैवान्यथाभावः परिणामो भवद्विर्वर्ण्यते स च एकदेशेन सर्वात्मना वा ?, न तावदेकदेशेन, एकस्यैकदेशासम्भवात् । नापि सर्वात्मना, पूर्वपदार्थविनाशेन पदार्थान्तरोत्पादप्रसङ्गात्, अतो न नित्यैकान्ते तव तस्यैवान्यथात्वं युक्तम्, तस्य स्वभावान्तरोत्पादनिबन्धनत्वात् । व्यवस्थितस्य धर्मिणो धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरप्रादुर्भावलक्षणः परिणामोऽभ्युपगम्यते, न तु स्वभावान्यथात्वं, क्रमिकोभयधर्मेकस्वभावस्य वस्तुनोऽव्याहतत्वादिति चेत्, असदेतत्, यतः प्रच्यवमान उत्पद्यमानश्च धर्मो धर्मिणोऽर्थान्तरभूतोऽभ्युपगमन्तव्यः, अन्यथा धर्मिण्यवस्थिते तस्य तिरोभावाविर्भावासम्भवात् । तथाहि, यस्मिन्वर्तमाने यो व्यावर्तते स ततो भिन्नो, यथा घटेऽनुवर्तमाने ततो व्यावर्तमानः पटः, व्यावर्तते च धर्मिण्यनुवर्तमानेऽपि आविर्भावतिरोभावासङ्गी धर्मकलाप इति कथमसौ ततो न भिद्यत इति, ततो धर्मो तदवस्थ एवेति कथं परिणतो नाम ॥ न ह्यर्थान्तरभूतयोः कटपटयोरुत्पादविनाशाभ्यामचलितरूपस्य घटादेः परिणामो भवति, अतिप्रसङ्गात्, अन्यथा चैतन्यमपि परिणामि स्यात् । तत्सम्बद्धयोर्धर्मयोरुत्पादविनाशाभ्यां तस्य परिणामोऽभ्युपगम्यते, नान्यस्य, चैतन्यसम्बद्धस्तु न कोऽपि धर्म उत्पादविनाशयोगी, कूटस्थनित्यत्वश्रुतेस्तस्य निर्धर्मकत्वाभ्युपगमादिति नातिप्रसङ्ग इति चेत्, न, तथापि धर्मिभिन्नसम्बन्धाभ्युपगमे तस्यापि सम्बन्धान्तरगवेषणायामनिष्ठापातात्, तदभिन्नसम्बन्धाभ्युपगमे चार्थान्तरवादक्षतेः, न च व्यतिरिक्तधर्मान्तरोत्पादविनाशाभ्यां परिणामः सांख्यैर्व्यवस्थापितः, किन्तु यत्रा-

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसां-
ख्यदर्शन-
प्रक्रियाया
मिध्यात्व-
व्यवस्थाप-
नं, तदभि-
मतपरिणा-
मवादाऽपा-
करणम् ॥

॥ ३४ ॥

तमभूतैस्त्वभावानुवृत्तिरवस्थाभेदश्च तत्रैव तद्व्यवस्था कृता, न च धर्मिणः सकाशाद्धर्मयोर्व्यतिरेके सत्येकस्वभावानुवृत्ति-
 रस्ति, यतो धर्म्यैव तयोरेक आत्मा स च व्यतिरिक्त इति, न च निरुध्यमानोत्पद्यमानधर्मद्वयव्यतिरिक्तो धर्मी उपल-
 ब्धिलक्षणप्राप्तो दृग्गोचरमवतरति कस्यचिदिति तादृशोऽसद्व्यवहारविषयतैव । अथानर्थान्तरभूत इति पक्षः कक्षीक्रियते,
 तथाप्येकस्माद्धर्मिस्वरूपादव्यतिरिक्तत्वात्तिरोभावाविर्भाववतोर्धर्मयोरप्येकत्वं धर्मिस्वरूपवदिति केन रूपेण धर्मी परिणतः
 स्याद्धर्माभ्यां च धर्मिणोऽनन्यत्वात्तस्य निवृत्तिप्रादुर्भावौ स्यातामिति नैकस्य कस्यचित्परिणामित्वं सिद्ध्येत्, उभयजननैक-
 स्वभावत्वं च कथञ्चित् प्रागभावप्रध्वंसात्मकवस्तुसत्ताभ्युपगन्तव्याद्वादिमत एव शोभत इति न परिणामवशादपि सांख्यानां
 कार्यकारणव्यवहारः सङ्गच्छते ॥ यच्चासत्कार्यवादेऽसदकरणादित्यादिदूषणमभ्यधायि, तत्सत्कार्यवादेऽपि तुल्यं, तथाहि,
 सत्कार्यवादिनामपि शक्यमिदमित्थमभिधातुं “ न सदकरणादुपादा-नग्रहणात् सर्वमम्भवाभावात् ॥ शक्तस्य शक्यकरणात्,
 कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥१॥” इति, अत्र च न सत्कार्यमिति न्यवहितेन सम्बन्धो विधातव्यः, तत्र सदकरणादित्याद्यो हेतुः,
 यदि हि दुग्धादिषु दध्यादीनि कार्याणि रसवीर्यविपाकादिना विभक्तेन रूपेण सन्ति, मध्यावस्थावत्तदा तेषां किमपरं रूप-
 मुत्पाद्यमवशिष्यते यत्तर्जन्यं स्यात्, नहि विद्यमानमेव कारणायत्तोत्पत्तिकं भवति प्रकृतिचैतन्यरूपवत्, ततः सतः करणा-
 सम्भवान्न सत्कार्यमित्यर्थः, प्रयोगश्च-यत्सर्वात्मना कारणे सन्न तत्केनचिज्जन्यं यथा प्रकृतिश्चैतन्यं वा, तदेव वा मध्या-
 वस्थायां कार्यं, सच्च सर्वात्मना परमतेन क्षीरादौ दध्यादीति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः, न च हेतोरनैकान्तिकता, अनु-
 त्पाद्यातिशयस्यापि जन्यत्वे सर्वेषां जन्यत्वप्रसक्तेरनभिव्यक्तरूपेण सतोऽप्यभिव्यक्ताद्यतिशयोत्पादनद्वारा सामग्रीजन्य-

व्यवहारन-
 यनिरूपणे
 तत्प्रभवसा-
 ङ्ख्यदर्शन-
 प्रक्रियामि-
 ध्यात्वव्य-
 वस्थापने
 तदभिमत-
 सत्कार्यवा-
 दखण्ड-
 नम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ३५ ॥

त्वसम्भवात्, अभिव्यक्तादिरूपेण सविशेषणे च हेतावुपादीयमानेऽसिद्धता, न ह्यस्माभिरभिव्यक्तादिरूपेणाप्युत्पत्तेः प्राकार्यमिष्यते सत्, किं तर्हि शक्तिरूपेण, निर्विशेषणे तु तस्मिन्नुपादीयमानेऽनैकान्तिकता प्रतीयादिति वाऽभिव्यक्त्यादिलक्षणातिशयोत्पादनमुखेन सर्वस्य सर्वकार्यत्वप्रसङ्गस्य निरवकाशत्वादिति वाच्यम्, अभिव्यक्त्यादिलक्षणस्यातिशयस्यापि प्राक्सत्त्वे उक्तहेतावसिद्धतादूषणाभावात्, प्रागसत्त्वे तु सत्कार्यवादक्षतेः, तत् स्थितमेतत् सदकरणान्न सत्कार्यम् १ ॥ तथा सत्कार्यवादे साध्यस्याभावादुपादानग्रहणमप्यनुपपन्नं स्यात्, तत्साध्यफलवाञ्छयैव प्रेक्षावद्भिरुपादानपरिग्रहात् २ ॥ नियतादेव च क्षीरादेर्दध्यादीनामुद्भव इत्येतदप्यनुपपन्नं स्यात्, साध्यस्यासम्भवादेव, यतः सर्वस्मात्सम्भवाभाव एव नियताज्जन्मेत्युच्यते, तच्च सत्कार्यवादे दुर्वचं, सति सम्भवे सर्वस्माद्भावापत्तेरनिवारणात्, असति च सर्वस्मादिति वचनस्य नैरर्थक्यात् ३ ॥ तथा शक्तस्य शक्यकरणादित्येतदपि साध्याभावादेवायुक्तं, यदि हि किञ्चित्केनचिदभिनिवर्त्येत, तदा निर्वर्तकस्य शक्तिर्व्यवस्थाप्येत, निर्वर्त्यस्य च कारणं सिद्धिमध्यासीत नान्यथेति ४ ॥ कारणभावोऽपि भावानां साध्याभावादेव सत्कार्यवादे न युक्तः ५ ॥ न चैतदिष्टमिति न सत्कार्यं कारणावस्थायामिति प्रसङ्गविपर्ययः पञ्चस्वपि प्रसङ्गसाधनेषु योज्यः । अपि च सर्वमेव साधनं स्वविषये प्रवर्तमानं द्वयं विदधाति स्वप्रमेयार्थविषये उत्पद्यमानौ संशयविपर्यासौ वा निवर्तयति, स्वसाध्यविषयं वा निश्चयमुपजनयतीति, न चैतत्सत्कार्यवादे युक्त्या सङ्गच्छते, संशयविपर्यासयोश्चैतन्यस्वरूपत्वे नित्यत्वेन साधनव्यापारान्निवृत्त्ययोगात्, बुद्धिमनःस्वरूपत्वेपि तयोर्नित्यत्वेन तदुपादानद्वारात्, मनसो नित्यत्वेऽपि तद्वृत्तिरूपसंशयविपर्यासयोरनित्यत्वाभ्युपगमे वाऽनेकान्तप्रवेशात्, निश्चयोत्पत्तेरपि साधनादसम्भवात्, तस्याः

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसा-
ङ्ग्यदर्शन-
प्रक्रियामि-
थ्यात्वव्य-
वस्थापने
तदभिमत-
सत्कार्य-
वादखण्ड-
नम् ॥

॥ ३५ ॥

सर्वदावस्थितत्वात्, अन्यथा सत्कार्यप्रतिज्ञाहानेरिति साधनप्रयोगनैष्कल्यमेव सांख्यदर्शने । प्रागनभिव्यक्तो निश्चयः पश्चात्साधनेभ्योऽभिव्यक्तिमासादयतीत्यभिव्यक्त्यर्थं साधनप्रयोगसाफल्यमिति चेत्, न, स्वभावातिशयोक्तिलक्षणायास्तद्विषयज्ञानलक्षणायास्तदुपलम्भकावारकापगमलक्षणाया वाभिव्यक्तेः प्राक् सत्त्वेन साधनप्रयोगवैफल्यालुद्धारात्, असत्त्वे च सत्कार्यवादक्षतेः, एतेन 'अभिव्यक्त्यतिरिक्तस्यैव कार्यस्य प्राकारणे सत्त्वमित्यभिव्यञ्जकतया साधनप्रयोगस्य न वैफल्यं, दण्डादीनां च घटादौ न कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा, तद्व्यवहारश्च तत्र वासनाविशेषादेव, विलक्षणसंस्थानावच्छेदेन चक्षुःसंयोगादेरेव च घटाद्यभिव्यञ्जकत्वं, तदभावादेव न प्राग् घटाद्युपलम्भ' इत्युक्तृलृङ्गत्वसांख्यमननमपि निरस्तम्, चक्षुःसंयोगविशेषादेरपि प्राक्सत्त्वे घटाद्युपलम्भप्रसङ्गात्, असत्त्वे च प्रतिज्ञाहानेः । न च चक्षुःसंयोगादेरप्यभिव्यक्तत्वेव व्यञ्जकत्वोपगमान्नायं दोषः, अभिव्यक्तत्वं हि ज्ञातत्वं, न च चक्षुःसंयोगादेर्ज्ञातस्य व्यञ्जकत्वं, किन्तु स्वरूपमत इति यत्किञ्चिदेतत् । कालविशेषवैशिष्ट्यमेवाभिव्यक्तिरिति चेत्, सा तर्हि व्यञ्जकतावच्छेदिका मृद्द्रव्य एव कल्पनीया, चैत्रादिभेदेनानन्तचक्षुःसंयोगादौ तत्कल्पने गौरवान्, तथा च मृद्द्रव्येऽनभिव्यक्तद्रव्यात्मना घटसत्त्वमभिव्यक्तपर्यायात्मना च घटासत्त्वमिति स्याद्वाद एव विजयत इति सूक्ष्मदृशा निभालनीयम् ॥ अथ असत्कार्यवादिनः कारणतां प्रति नियताः शक्तयो न घटन्ते, कार्यात्मकानामवधीनामनिष्पत्तेः, न ह्यवधिमन्तरेणावधिमतः सद्भावः सम्भवतीति प्रतिनियतशक्ति-कुक्षिप्रतिष्ठत्वादेव कारणेषु कार्यसत्त्वमावश्यकम् ॥ तदुक्तम्—“अवधीनामनिष्पत्ते-नियतास्ते न शक्तयः ॥ सत्त्वे च नियमस्तासां, युक्तः सावधिको ननु ॥ १ ॥” इति चेत्, न, अवधीनामनिष्पत्तौ क्षीरस्य दध्युत्पादने शक्तिरिति व्यपदेशा-

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसा-
ङ्ग्यदर्शन-
प्रक्रियामि-
थ्यात्वव्य-
वस्थापने
तदभिमत-
सत्कार्यवाद
खण्डनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ३६ ॥

सम्भवेप्यनारोपितं सर्वोपाधिनिरपेक्षं प्रतिनियतकार्यजनकं यद्वस्तुस्वरूपं यदनन्तरं पूर्वमदृष्टं वस्तुवन्तरं प्रादुर्भवदृश्यते तत्प्र-
तिपेक्षस्य कर्तुमशक्यत्वात् । न च शब्दविकल्पानां यत्र व्यावृत्तिस्तत्र वस्तुस्वभावोऽपि व्यावर्तते, यतो व्यापकस्वभावः
कारणं वा व्यावर्तमानं स्वव्याप्यं स्वकार्यं वाऽऽदाय व्यावर्तते इति युक्तं, तयोस्ताभ्यां प्रतिबन्धात्, न च पयसो दक्षि
शक्तिरित्यादिव्यपदेशो विकल्पो वा भावानां व्यापकस्वभावः कारणं वा येनासौ निवर्तमानो वस्तुस्वभावं निवर्तयेत्,
व्यपदेशविकल्पा हि न वस्तुस्वभावायत्ताः, किन्तु यदृच्छाजन्मानः, एकत्रैव शब्दादौ नित्यानित्यादिरूपेण वादिनां नाना-
विकल्पप्रवृत्तेः । एवमपि यद्यवधिनिरूपितत्वं शक्तौ तदभेदपर्यवसितमिति तत्कुक्षिप्रविष्टत्वमवधीनां स्वीक्रियते, तदा घटा-
भावः पटाभाव इत्यादिव्यवहारानुरोधेन घटादीनामभावकुक्षिप्रविष्टत्वादभावे घटादिसत्त्वमपि प्रसज्येत, चैतन्यं जडभिन्न-
मित्याद्यनुरोधाच्चैतन्येपि च जडसत्त्वमासज्येत, तथा च महदासमञ्जस्यमितिदिग् ॥ किञ्च सत्कार्यवादे बन्धमोक्षाभावोऽपि
सांख्यानामासज्यते, प्रधानपुरुषयोः कैवल्योपलम्भलक्षणतत्त्वज्ञानोत्पत्तौ ह्यपवर्गस्तैरिष्यते, तत्त्वज्ञानं च सर्वदा व्यवस्थि-
तमेवेति सर्व एव देहिनोऽपावृताः स्युः, मिथ्याज्ञानवशाच्च तैर्बन्ध इष्यते, तस्य च सर्वदा व्यवस्थितत्वात्सर्वेषां बद्धत्वमिति
कुतो मोक्षः । नित्यमुक्त एवात्मा कण्ठगतचामीकरन्यायेनाप्राप्तिभ्रमादेव तदर्थं प्रवृत्तिरित्यपि दुर्वचनं, प्राप्तेः सत्त्वेऽप्रा-
प्तिभ्रमायोगात्, असत्त्वे चानुत्पत्तेः । यदपि भेदानामन्वयदर्शनात्प्रधानास्तित्वमुक्तं, तत्रापि हेतोरसिद्धत्वं पर्यायास्तिक-
नयानुसारिण उद्धावयन्ति, तथा हि, नहि शब्दादिलक्षणं व्यक्तं सुखाद्यन्वितं मिद्धं, सुखादीनां ज्ञानरूपत्वात्, शब्दादीनां
च तद्वृत्तिविकलत्वात्, न च सुखादीनां ज्ञानरूपत्वमसिद्धं, स्वसंवेदनरूपतया स्पष्टमनुभूयमानत्वात्तत्त्वसिद्धेः, तथाहि, स्पष्टेयं

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसा-
ङ्ग्यदर्शन-
प्रक्रियामि-
थ्यात्वव्य-
वस्थापने
तदमित-
सत्कार्य-
वादखण्ड-
नम् ॥

॥ ३६ ॥

सुखादीनां प्रीतिपरितापादिरूपेण शब्दादिविषयसन्निधाने प्रकाशान्तरनिरपेक्षा प्रकाशात्मिका स्वसंवित्तिः, यच्च प्रकाशान्तरनिरपेक्षं सातादिरूपतया स्वयं सिद्धिमवतरति तद् ज्ञानं, संवेदनं, चैतन्यं, सुखमित्यादिभिः पर्यायशब्दैरभिधीयते, न च सुखादीनामन्येन संवेदनेन वेदनादनुभूयमानता, तत्संवेदनस्यासातादिरूपताप्रमक्तेः, नहि योगजप्रत्यासत्त्याऽनुमानादिना वा परकीयसुखादिसंवेदने सातादिरूपता दृष्टा । भोगाख्यलौकिकमानससाक्षात्कारेणानुभवादनुभूयमानता सुखादेः, न तु स्वयंवेदनादनुभूतिरूपतेत्यपि वार्तं, चन्दनादिस्पर्शनसामग्रीकाले सुखादिमानसानुपपत्तेर्मानसमाम्याः सर्वतो दुर्बलत्वात्, तत्र भोगान्यत्वनिवेशे गौरवात्, भोगत्वावच्छिन्नं प्रति वैजात्येन सुखदुःखयोरेव हेतुत्वे भोगाख्यमानसे चन्दनादिभानानुपपत्तेः चन्दनादिभान एव विलक्षणे भोगत्वकल्पनौचिन्यात्, इदं चन्दनमिति बहिर्मुखाकारेण चन्दनादिभानेऽपि चन्दनीयं सुखमिदं जातमित्यन्तर्मुखाकारेण सुखस्यापि तत्क्षणमेवानुभवात्, अतिरिक्ततज्ज्ञानतत्साम्यादिकल्पने गौरवात् । एतेन 'मानसत्वावच्छिन्नं प्रति मानसान्यज्ञानमाम्याः प्रतिबन्धकतायां वैजात्येन सुखदुःखयोरुत्तेजकत्वमेवास्तु' इत्यपि निरस्तम् । तदुत्तेजकत्वकल्पनायामपि गौरवात्, वैजात्येन सुखदुःखयोर्वा तत्रोत्तेजकत्वं मनःसंयोगविशेषादेवेति विनिगमनाविरहाच्चेति नच्यबौद्धसिद्धान्तस्यैवोद्धतत्वात् । किञ्च शब्दादीनां सुखादिरूपत्वे भावनावशेन मद्याङ्गनादिषु कामुकादीनां, करभादीनां च कण्टकादिषु प्रतिनियताः प्रीत्यादयो न प्रादुर्भवेयुः, किन्तु प्रत्येकं चित्रा संवित्प्रसज्येत । अथ यद्यपि त्रयात्मकं वस्तु तथाप्यदृष्टादिसहकारिविज्ञात् किञ्चिदेव कस्यचिद्रूपमाभाति न सर्वं सर्वस्येति चेत्, न, तदाकारशून्यत्वादवस्त्वालम्बनप्रतीतिप्रसक्तेः, तथाहि, ज्याकारं तद्वस्त्वेकाकारं च संविदा संवेद्यत इति । न च यथा प्रत्यक्षेण

व्यवहारन-
य प्रभवमा-
ह्वयदर्शन-
प्रक्रियानि-
रासप्रसङ्गे
सुखादीनां-
ज्ञानरूपत्व-
प्रतिपादनं-
शब्दादीनां
सत्त्वादित्र-
यात्मकत्व-
खण्डनंच ॥

श्री
बनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ३७ ॥

गृहीतेऽपि सर्वात्मना वस्तुन्यभ्यासादिवशात्कचिदेव क्षणिकत्वादौ निश्चयोत्पत्तिर्न सर्वत्र, तद्वददृष्टादिवलादेकाकारा संविदु-
देप्यतीत्यभिधातुं क्षमं, क्षणिकादिविकल्पस्यापि परमार्थतो वस्तुविषयत्वानभ्युपगमात्, वस्तुनो विकल्पागोचरत्वात्पर-
म्परया वस्तुप्रतिबन्धात्तथाविधतत्प्राप्तिहेतुतया तु तस्य प्रामाण्यमिष्टम्, उक्तं च—“ लिङ्गलिङ्गिधियोरेवं, पारम्पर्येण
वस्तुनि ॥ प्रतिबन्धात्तदाभास-शून्ययोरप्यबन्धनम् ॥१॥ ” इति ॥ परैस्तु परमार्थत एव वस्तुविषयत्वमिष्टं प्रीत्यादिप्रतिपत्ती-
नां, अन्यथा सुखाद्यात्मनां शब्दादीनामनुभवात् सुखाद्यनुभवख्यातिरित्येतदभिधानमसङ्गतं स्यात्, सुखादिसंविदां च सवि-
कल्पकत्वान्न किञ्चिदनिश्चितं रूपमस्तीति सर्वात्मनाऽनुभवख्यातिप्रसक्तिः । यदि च त्रिगुणात्मकत्वं शब्दादीनां ततः
प्रीत्यादिप्रतिपत्तिप्रतिनियमाय पुरुषविशेषेऽदृष्टविशेषस्य तन्नियामकत्वं दुःखादिधीप्रतिबन्धकत्वं च कल्पनीयम्, तदा
दशाविशेषे प्रीतिधीस्थले परितापधीर्न स्यात्प्राक्तनाक्षयाऽपूर्वादृष्टोत्पत्तिसामभ्यभावादशाविशेषस्यैवोत्तेजकत्वे तु तस्यैव
मर्वत्र हेतुत्वसम्भवात्कालैककारणपरिशेषापत्तिरदृष्टे पुण्यपापरूपे साङ्कर्याज्जातिरूपविशेषासम्भवश्चेति यत्किञ्चिदेतत् ॥
यदपि प्रसादतापदैर्न्याद्युपलम्भात्सुखाद्यन्वितत्वं सिद्धं शब्दादीनामित्यभिहितं, तदप्यनैकान्तिकं, तथाहि, योगिनां प्रकृतिव्य-
तिरिक्तं पुरुषं भावयतां तमालम्ब्य प्रकर्षप्राप्तयोगानां प्रसादः प्रादुर्भवति प्रीतिश्च, अप्राप्तयोगानां तु द्रुततरमपश्यतामुद्वेग-
आविर्भवति, जडमतीनां च प्रकृत्यावरणं, न च परैः पुरुषस्त्रिगुणात्मकोऽमीष्ट इति । न च सङ्कल्पात्प्रीत्यादीनि प्रादुर्भ-
वन्ति न पुरुषादिति वाच्यम् । शब्दादिष्वप्यस्य समानत्वात्, तस्मात् समन्वयादित्यसिद्धो हेतुरनैकान्तिकश्च, प्रधानान्व-
यस्य कचिदप्यसिद्धेर्यदात्मकं कारणं तदात्मकं कार्यमित्यस्यापि दुर्वचत्वात्, व्यक्ताव्यक्तयोः स्वयमेव भेदप्रतिपादनात्,

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभाव-
साङ्ख्यदर्श-
नप्रक्रिया-
मिध्यात्व-
व्यवस्था-
ने शब्दा-
दीनां त्रिगु-
णात्मकत्व-
स्य स्वप्न-
नम् ॥

॥ ३७ ॥

विरुद्धश्च, अनित्यानेकरूपेण कार्येण तादृशस्यैव प्रधानस्य सिद्धेः । अनेनैव न्यायेनान्येऽपि हेतवो निरसनीयाः । न हि प्रधानारूपस्य हेतोरभावेन परिमाणादीनां विरोधः सिद्धः, तथाहि, यदि तावत्कारणमात्रस्यास्तित्वं साध्यते, तदा सिद्धसाध्यता, न ह्यस्माकं कारणमन्तरेण कार्यस्योत्पादोऽभीष्टो, न च कारणमात्रस्य प्रधानमिति नामकरणे किञ्चिदस्माकं हीयते ॥ अथ प्रेक्षावत्कारणमस्ति यद् व्यक्तं नियतपरिमाणमुत्पादयति शक्तितश्च प्रवर्तत इति, तदयुक्तं, अनैकान्तिकत्वात्, प्रेक्षावत्कारणं विनापि स्वहेतुसामर्थ्यात्प्रतिनियतपरिमाणादियुक्तस्योत्पत्त्याऽविरोधात् । न च प्रधानं प्रेक्षावत्कारणं युक्तम्, अचेतनत्वात्तस्य, शक्तितः प्रवृत्तेरित्यनेन च किमप्यतिरिक्तशक्तिमत्कारणं साध्यते, आहोस्विद् व्यतिरिक्तानेकशक्तिमम्बन्धितदेकत्वादिधर्मकलापाध्यामितं, नाद्यः, सिद्धसाधनात्कारणमात्रस्य ततः सिद्ध्यभ्युपगमात् ॥ द्वितीये हेतोरनैकान्तिकता, तथाभूतेन क्वचिदप्यन्यथासिद्धेः, न च विभिन्नशक्तियोगात्कस्यचित् क्वचित्प्रवृत्तिर्दृष्टा, स्वात्मभूतत्वाच्छक्तीनाम् ॥ कारणकार्यविभागोऽप्यभेदैकान्तेऽयुक्त एव ॥ पर्यायनये निरन्वयविनाशाच्च सर्वभावानां क्वचिदपि लयासिद्धेरविभागाद्वैश्वरूप्यस्येत्ययमपि हेतुरसिद्धः, लयो हि भवन् पूर्वस्वभावापगमे वा भवेदनपगमे वा, आद्ये निरन्वयनाशो, द्वितीये लयानुपपत्तिः, अविकलस्वरूपस्य लयोपगमेऽतिप्रसङ्गादिति दिग् ॥ यदपि “ प्रधानविकारबुद्धिव्यतिरिक्तं चैतन्यमात्मनो रूपं ते कल्पयन्ति, “चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्” इत्यागमात्, पुरुषश्च शुभाशुभकर्मफलस्य प्रधानोपनीतस्य भोक्ता, न तु कर्ता, सकलजगत्परिणतिरूपायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वोपगमादिति वदन्ति, प्रमाणयन्ति चात्र ‘यत् सङ्घातरूपं वस्तु तत्परार्थं,’ यथा श्रयनासनाभ्यङ्गादि, सङ्घातरूपाश्च चक्षुरादय इति स्वभावहेतुः, यश्चासौ परः स आत्मेति सामर्थ्यात्सिद्धमिति,” अत्र

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसा-
ङ्ग्यदर्शन-
प्रक्रियामि-
थ्यात्वव्य-
वस्थापने
साङ्ग्यामि-
मतात्मस्व-
रूपापाक-
रणम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ३८ ॥

‘चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्’ इत्यादिवदता चैतन्यं नित्यैकरूपं प्रतिज्ञातं, तच्चाध्यक्षविरुद्धं, रूपादिसंविदः स्फुटं संवित्या भिन्न-
स्वरूपावगमात्, एकरूपत्वे चात्मनोऽनेकविधार्थस्य भोक्तृत्वाभ्युपगमो विरुध्येत, अभोक्तृवस्थाव्यतिरिक्तत्वाद्भोक्तृ-
वस्थायाः, न च दिदृक्षायोगादविरोधो, दिदृक्षाशुश्रूषादीनामुत्पादे आत्मनोऽप्युत्पादप्रसङ्गात्, तदव्यतिरेकात्तासां, व्यतिरेके च
तस्य ता इति सम्बन्धानुपपत्तेः, उपकारस्य तन्निबन्धनस्याभावात्, भावे वा तत्रापि भेदाभेदविकल्पकृतदोषानुद्धारात् ।
किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यनियमान्कर्तृत्वाभावे भोक्तृत्वमपि तस्य न युक्तं, न ह्यकृतस्य कर्मणः फलं
कश्चिदुपभृङ्क्ते, अकृताभ्यागमप्रसङ्गात्, न च पुरुषस्य कर्माकर्तृत्वेऽपि प्रकृतिरस्याभिलषितमर्थमुपनयतीत्यसौ भोक्ता
भवति, यतो नासावप्यचेतना सती शुभाशुभकर्मणां कर्त्री युक्ता, येन कर्मफलं पुरुषस्य सम्पादयेत् । अथ यथा पङ्गव-
न्धयोः परस्परसम्बन्धात्प्रवृत्तिस्तथा महदादिलिङ्गं चेतनपुरुषसम्बन्धाच्चेतनावदिव धर्मादिकार्येष्वध्यवसायं करोतीत्यदोष
एवायम्, उक्तं च (सांख्यकारिका) “ पुरुषस्य दर्शनार्थं, कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ॥ पङ्गवन्धवदुभयोरपि, संयोगस्तत्कृतः
सर्गः ॥ २१ ॥ ” इति चेत्, न, सर्गस्योभयजत्वे संयोगादिवद् द्विष्टत्वेन नैमित्तिकद्रवत्वादिसंस्थानीयत्वेऽपि तं प्रति निमित्तत्वेनात्म-
नोऽप्रकृतिविकृतित्वमङ्गापत्तेः । किञ्च यदि प्रकृतिरकृतस्यापि कर्मणोऽतात्त्विकसंयोगेनापि फलमभिलषितमुपनयति, तदा
सर्वदा सर्वस्य पुंसोऽभिलषितार्थमिद्विः किमिति न स्यात् ? । न च तत्कारणस्य धर्मस्याभावान्न सा स्यादिति वाच्यम्,
धर्मधर्मस्यापि प्रकृतिकार्यतया तदुत्पादनद्वारोक्तप्रसङ्गानुद्धारात् ॥ किञ्च यद्यभिलषितं फलं प्रकृतिरुपनयति तदा नानिष्टं
प्रयच्छेत्, न हि कश्चिदनिष्टमभिलषति ॥ किञ्च उपनयतु नाम प्रकृतिः फलं, तथापि भोक्तृत्वं पुंसोऽयुक्तम्, अविका-

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसा-
ङ्ग्यदर्शन-
प्रक्रियाभि-
ध्यात्वव्य-
वस्थापने
साङ्ग्याभि-
मतात्मस्व-
रूपापाकर-
णम् ॥

॥ ३८ ॥

रित्वात्, न हि सुखदुःखादिवलादपरितापादिरूपविकारमनुपनीयमानस्य भोक्तृत्वमाकाशवत्सङ्गतम् ॥ अथ न विकारा-
पच्यात्मनो भोक्तृत्वमिष्टं, किं तर्हि बुद्ध्यध्यवसितस्यार्थस्य प्रतिबिम्बोदयन्यायेन सञ्चेतनात्, तथाहि, बुद्धिदर्पणसङ्क्रान्त-
मर्थप्रतिबिम्बकं द्वितीयदर्पणकल्पे पुंस्यध्यारोहति, तदेव भोक्तृत्वमस्य, न तु विकारापत्तिः, न च पुरुषे प्रतिबिम्बमात्र-
सङ्क्रान्तावपि स्वरूपं प्रच्युतिमेति, दर्पणवदविचलितस्वरूपत्वादिति चेत्, ननु प्रतिबिम्बसङ्क्रामाम्भवात्तदधिष्ठानत्वमेव
न स्वीक्रियते । किञ्चैवमात्मनि भ्रान्तभोक्तृत्वादिकल्पनापेक्षयाऽभ्रान्ततत्कल्पनायामेव लाघवाद्यौचित्यं किं न बुध्यसे ?,
पङ्गवन्धदृष्टान्तोऽप्यत्र तदा शोभेत, यदि वैषम्यं न स्यात्, अस्ति च तत्, तथाहि, अन्धो यद्यपि मार्गं नोपलभते तथापि
पङ्गोर्विवक्षामसौ वेत्ति चेतनावत्त्वात्, न चैवं प्रधानं पुरुषविवक्षामधिगच्छतीत्यभ्युपगम्यते, तथा मति भोक्तृत्वमपि तस्य
प्रसज्येत, करणज्ञस्य भोक्तृत्वाविरोधान्, न च बुद्धिव्यतिरिक्तं चैतन्यं प्रमाणमिदमिति कः परश्चिद्रूप आत्मा । यदपि
चिद्रूपाद् बुद्धेर्भेदप्रसाधनाय परैरनुमानमुपन्यस्यते, यद् यदुत्पत्तिमत्त्वनाशित्वादिधर्मयोगि तत्तदचेतनं, यथा रमादयः,
तथा च बुद्धिरिति स्वभावहेतुरिति, तत्रापि वक्तव्यं, किमिदं स्वतन्त्रमाधनमाहोस्वित्प्रमङ्गमाधनम्, आद्येऽन्यतरासिद्धौ
हेतुः, यथाविधमुत्पत्तिमत्त्वपूर्वोन्पादलक्षणं, नाशित्वं च निरन्वयविनाशात्मकं प्रसिद्धं बौद्धस्य, न तथाविधं साङ्ख्यस्य,
तयोरावेर्भावतिरोभावरूपत्वेन तेनाङ्गीकारात्, यथा च साङ्ख्यस्य तौ प्रसिद्धौ, न तथा बौद्धस्येति, न च शब्दमात्रसि-
द्धावनुगतहेतुमिद्धिः, तदिदमुक्तं—“ तस्यैव व्यभिचारादौ, शब्देऽप्यव्यभिचारिणि ॥ दोषवत्साधनं ज्ञेयं, वस्तुनो वस्तु-

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसा-
ङ्ग्यदर्शन-
प्रक्रियामि-
थ्यात्वव्य-
वस्थापने
तदभिमत-
त्वस्वरूपा-
पाकरणम् ॥

श्री
चनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ३९ ॥

सिद्धितः ॥ १ ॥ ” इति ॥ द्वितीये साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणादर्शनादनैकान्तिकता, न ह्यत्र प्रतिबन्धोऽस्ति चेतनस्यो-
त्पादनाशाम्यां न भवितव्यमिति । यदपि कल्पितं “ वत्सविवृद्धिनिमित्तं, क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरञ्जस्य ॥ पुरुषविमोक्षनि-
मित्तं, तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥ ” इति तदपि न सम्यग्, यतः क्षीरमपि न स्वातन्त्र्येण वत्सविवृद्धिं चेतस्याधाय
प्रवर्तते, किं तर्हि काचित्केभ्यः स्वहेतुभ्यः प्रतिनियतेभ्यः समुत्पत्तिमासादयति, तच्च लब्धात्मलाभं वत्सविवृद्धिनिमित्त-
तामुपयातीत्यचेतनमपि प्रवर्तत इति व्यपदिश्यते, न चैवं प्रधानस्य कादाचित्का प्रवृत्तिर्युक्ता, नित्यत्वात्, कादाचि-
त्कसहकारिसमवधानस्याप्यनागन्तुकस्वशक्तिनिमित्तत्वादेकमुक्तौ सर्वशक्तिप्रसङ्गात्, अन्यथैतद्वैषम्यनिर्वाहकप्रतिनियता-
त्मव्यापाराभ्युपगमप्रसङ्गात्, तत्तत्काले तत्तत्पुरुषस्य मोक्षसम्पादकतत्तत्सहकारिचक्रसमवधायकानन्तशक्तिमत्प्रधानाभ्युप-
गमे च तत्तत्क्षणोत्तरकार्ये तत्तत्क्षणस्यैव हेतुत्वावश्यकत्वात्कालैककारणपरिशेषादेव, किमन्तर्गडुना प्रधानेनेति द्वार्त्रि-
शिकाप्रकरणादावभिहितमस्माभिः ॥ यदपि परार्थाश्चक्षुरादय इत्युक्तं, तत्राप्याधेयातिशयो वा परः साध्यत्वेना-
भिप्रेतः १, यद्वाऽविकार्यनाधेयातिशयश्च २, आहोस्वित्सामान्येन चक्षुरादीनां पारार्थ्यमात्रं साध्यत्वेनाभिप्रेतम् ३ इति विकल्पत्र-
यम्, नाद्यः, सिद्धसाधनात्, अस्माभिरपि चक्षुरादीनां विज्ञानोपकारित्वेनाभ्युपगमात् ॥ न द्वितीयः, विरुद्धत्वात्, साध्यविप-
र्ययेण दृष्टान्तहेत्वोर्व्याप्तत्वेन प्रतीतेः ॥ अविकारिण्युपकारस्याशक्यक्रियत्वेन पारार्थ्यायोगाच्च न तृतीयो, यथाकथञ्चित्पारा-
र्थ्यस्य सर्वैरभ्युपगमात् । न च चित्तमपि साध्यधर्मित्वेनोपात्तमिति तदपरस्य परस्य साध्ये प्रवेशान्न सिद्धसाधनम्, अपरस्या-
विकारिण उपकार्यत्वासम्भवात्, चक्षुरूपालोकमनस्काराणामपरचक्षुरादिकदम्बकोपकारित्वस्यैव न्याय्यत्वाद्विज्ञातस्य चानेक-

व्यवहारन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवसा-
ङ्ग्यदर्शन-
प्रक्रियामि-
थ्यात्वव्य-
वस्थापने
पुरुषार्थप्र-
वृत्तेः स्वप्न-
नम् ॥

॥ ३९ ॥

कारणकृतोपकाराभ्यासितस्य संहतत्वं कल्पितमविरुद्धमेवेति न किञ्चिद्विचार्यमाणं साङ्ख्यदर्शने चारिमाणमञ्जतीति दिग् ॥
दर्शितेयं यथाशास्त्रं, व्यवहारनयस्य दिग् ॥ साङ्ख्यसिद्धान्तहेतुः श्री-यशोविजयवाचकैः ॥ १ ॥
ऋजु अवक्रं श्रुतं ज्ञानमस्य ऋजुश्रुतः । यद्वा ऋज्ववक्रं वस्तु सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः ॥ यद्भाष्यकृत्—“उज्जुं ऋजुं
सुयं ना-णमुज्जुसुयमस्स सोयमुज्जुसुओ ॥ सुत्तयइ वा जमुज्जुं, वत्थुं तेणुज्जुसुत्तोत्ति ॥ २२२२ ॥” व्या० ऋजुत्वं चैतदभ्युपगत-
वस्तुनोऽवर्तमानपरकीयनिषेधेन प्रत्युत्पन्नत्वं, अतीतमनागतं परकीयं च वस्त्वेतन्मते वक्रं, प्रयोजनाकर्तृत्वेन परधनवत्त-
स्यासत्त्वात्, स्वार्थक्रियाकारित्वस्यैव स्वसत्तालक्षणत्वात्, अत एव व्यवहारनयवादिनं प्रत्ययमेवं पर्यनुयुङ्क्ते, यदि
व्यवहारानुपयोगादनुपलम्भाच्च सङ्ग्रहनयसम्मतं सामान्यं त्वं नाभ्युपगच्छसि तदा तत एव हेतुद्वयाद् गतमेव्यन्परकीयं
च वस्तु माभ्युपगमः, नहि तैः कश्चिद्व्यवहारः क्रियते, उपलब्धिविषयीभूयते वा, वासनाविशेषजनितो व्यवहारस्तु
सामान्येऽप्यतिप्रसज्यत इति, तस्माद् यत्स्वकीयं साम्प्रतकालीनं च तद्वस्तु, लिङ्गसङ्ख्यादिभेदेऽपि तदस्तटीतटमित्यादौ,
गुरुगुरवः, आपो जलं, दाराः कलत्रमित्यादौ च विपरिणतनानापर्यायशब्दवाच्यं निक्षेपचतुष्टयाक्रान्तमप्येकमेव स्वीकुरुते
ऋजुसूत्रनयः, न तु शब्दनयवद्भावरूपैकनिक्षेपाक्रान्तलिङ्गसङ्ख्याभिन्नपर्यायशब्दावाच्यं च । तदाह भाष्यकृत्—“तम्हा
णिययं संपइ-कालीणं लिङ्गवयणभिन्नं ॥ नामादिभेयविहियं, पडिवजइ वत्थुमुज्जुसुओत्ति ॥ २२२६ ॥ व्या० अस्मान्नयात्पर-
पर्यायासंस्पर्शिन्येकपर्याये वचनं विच्छिन्दद्दौद्धर्शनं प्रवृत्तम्, तथा च तदनुसारिणः पठन्ति “पलालं न दहत्यग्नि-र्दह्यते
न गिरिः क्वचित् ॥ नासंयतः प्रव्रजति, भव्यजीवो न सिद्ध्यति ॥ १ ॥” पलालपर्यायस्याग्निसद्भावपर्यायादत्यन्तभिन्न-

व्यवहारन-
यनिरूपण
समाप्तिः,
ऋजुसूत्रन-
यनिरूपणं,
तत्प्रभव-
नौद्धर्मतोप-
दर्शनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ४० ॥

त्वात्, यः पलालो नासौ दह्यते, यश्च भस्मभावमनुभवति नासौ पलालपर्यायमनुभवति, एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । न चैवं व्यवहारबाधः, सर्वत्र नये क्वचिदंशे तद्भावात् । ननु क्षणक्षयसिद्धावेवं युक्तं, तत्रैव च प्रमाणं न पश्यामः, तथाहि—न तावदध्यक्षं क्षणक्षयितामवगच्छन् प्रतीयते, परैरभ्युपगम्यते वा, यतः परैरन्त्यक्षणदर्शिनामेव प्रत्यक्षतः क्षणिकताया निश्चयतः प्रकल्प्यते भ्रान्तिकरणसद्भावाच्च प्राक्, उक्तं च “क्वचित्तदपरिज्ञानं, सदृशापरसम्भवात् ॥ भ्रान्तेरपश्यतो भेदं, मायागोलकभेदवत् ॥ १ ॥” इति । नाप्यनुमानात्तन्निश्चयः, क्षणिकत्वाभ्युपगमे तदङ्गपक्षधर्मत्वादेरेव निश्चेतुमशक्यत्वात्, सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहोपायाभावाच्च, विकल्पस्याप्रमाणत्वेन तदग्राहकत्वात्, निर्विकल्पेन च तत्संस्पर्शस्यापि कर्तुमशक्यत्वात्, न चान्यद् बौद्धानां प्रमाणमस्ति, प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षाच्च भावानां स्वर्यप्रतिपत्तिः क्षणिकत्वबाधिका, न च प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणं, “तत्रापूर्वार्थविज्ञानं, निश्चितं बाधवर्जितम् ॥ अदुष्टकारणारब्धं, प्रमाणं लोकसम्मतम् ॥ १ ॥” इति प्रमाणलक्षणयोगात्, न च स्मृतिपूर्वकत्वात्स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानुसन्धानस्य प्रत्यक्षत्वमयुक्तमिति वाच्यम्, सत्सम्प्रयोगजत्वेन स्मरणपश्चाद्भाविनोऽप्यक्षजप्रत्ययस्य लोकप्रत्यक्षत्वेन प्रसिद्धत्वात्, उक्तं च ॥ “न हि स्मरणतो यत्प्राक्, तत्प्रत्यक्षमितीदृशम् ॥ वचनं राजकीयं वा, लौकिकं वापि विद्यते ॥ १ ॥ न चापि स्मरणात्पश्चाद्विन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥ वार्यते केनचिन्नापि, तत्तदानीं प्रदुष्यति ॥ २ ॥ तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धात्, प्रागूर्ध्वं वापि यत्स्मृतेः ॥ विज्ञानं जायते, सर्वं प्रत्यक्षमिति गम्यताम् ॥ ३ ॥” इति ॥ अनेकदेशकालावस्थासमन्वितं सामान्यं द्रव्यादिकं च वस्त्वस्याः प्रमेयमित्यपूर्वप्रमेयस्वभावः ॥ उक्तं च “इदानीन्तनमस्तित्वं, न हि पूर्वधिया गतम् ॥” इति । न च पूर्वापरकालसम्बन्धिद्रव्यस्यैकत्वात्कालस्य चातीन्द्रि-

क्रजुसूत्रन-
यनिरूपणे
तत्प्रभव-
बौद्धमतोप-
दर्शने स्थै-
र्यवादिनः-
प्रश्नः, तत्र
प्रत्यभिज्ञा-
प्रामाण्य-
व्यवस्था-
पनम् ॥

॥ ४० ॥

यत्वान्न प्रमेयातिरेक इति वाच्यम् । तथापि प्रत्यभिज्ञातार्थे सन्देहाभावेन तत्प्रामाण्यसिद्धेः, विषयातिरेकस्येव सन्देहापाकरण-
स्याऽपि प्रामाण्यनिबन्धत्वात्, न च सविकल्पमेव प्रत्यभिज्ञानं, अविकल्पस्यापि तस्य दर्शनात् प्रथमप्रत्ययाभिन्नविषयाकाराऽब्रु-
व्यद्वैतार्थग्राह्यविकल्पस्यैकत्वप्रत्यभिज्ञानत्वात्, यथा ह्यर्थसंसर्गानुसारिणोऽनुभवादुपजातानीलविकल्पात्रीलानुभवः सौगतैर्व्य-
वस्थाप्यते तथा पूर्वदृष्टं पश्यामीत्युल्लेखवतोऽनुसन्धानविकल्पादब्रुव्यद्वैतशब्दाद्यनुभवः किं न व्यवस्थाप्येत, अक्षव्यापारानन्तर-
त्वस्योभयत्राविशेषात्पूर्वदृष्टताज्ञानस्य पूर्वदर्शनं विनाऽसम्भवात्तद्विना पौर्वापर्येऽक्षजप्रत्ययप्रवृत्तेरभावान्न प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्य-
मिति चेत्, न, पूर्वदृष्टमित्युल्लेखमन्तरेणापि पौर्वापर्ये दृगवतारात्, अन्यथाऽब्रुव्यद्वैतनिश्चयानुपपत्तेः, ततो निर्विकल्पकस्य सवि-
कल्पकस्य वा स्थैर्यग्राहिणः प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणाबाधितत्वात् क्षणक्षयस्य नाभ्युपगमार्हत्वम् ॥ किञ्च विनाशस्य सहेतुकत्वा-
त्तद्वैतभावादेव क्षयिणामपि भावानां कियत्कालं स्थैर्यमनाबाधम् । न च विनाशस्य सहेतुकत्वमसिद्धं, दण्डेन घटो भग्नः,
अग्निना काष्ठं दग्धमित्याद्यनुभवस्य सार्वजनीनत्वात् । न चावस्तुत्वादिनाशस्य न कार्यत्वं, यथा हि नोपलम्भव्यावृत्तिरेवानु-
पलम्भः परेषां, किं तु विवक्षितोपलम्भादन्यः पर्युदासवृत्त्योपलम्भ एव, तथा नाशोऽपि भावान्तरविनिर्मुक्तो भाव एवेति
तस्य कार्यत्वाविरोधात् ॥ उक्तं च—“ भावान्तरविनिर्मुक्तो, भावोऽत्रानुपलम्भवत् ॥ अभावः सम्मतस्तस्य, हेतोः किं
न समुद्भवः ? ॥ १ ॥ ” इति ॥ अत्रोच्यते—यदुक्तं क्षणक्षयसिद्धौ नाध्यक्षं प्रवर्तत इति, तदयुक्तम्, पूर्वापरक्षणसम-
न्वयस्याध्यक्षाविषयत्वे मध्यमक्षणसत्त्वमेव गृह्यता प्रत्यक्षेण कालान्तरस्थितिर्विपर्यासलक्षणभेदपरिच्छेदात् । न च काला-
न्तरसमन्वयमधिगन्तुमक्षममध्यक्षं न तदुद्भासयतीति सन्देह एव तत्र युक्तो नासत्त्वमिति वाच्यम् । कालान्तरस्थायि-

क्रान्तिरुप-
यनिरूपणे
तत्प्रभव-
बौद्धमतो-
पदर्शने त-
त्त्वण्डना-
त्मकपरप्र-
श्नस्य प्रवि-
विधानम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ४१ ॥

त्वस्य कदाचिदप्यनवगतौ सन्देहाभावात्, सदृशापरापरक्षणोत्पत्तिदोषादन्त्यक्षणादर्शिनां क्षणिकत्वनिश्चयो विकल्पात्मको
नेष्यते, निर्विकल्पकं तु क्षणिकतायां सदैव प्रमाणभावमाविर्भति, क्षणिकत्वप्रकारकाध्यवसायजनकतया समनन्तरप्रत्यय-
स्येव तत्प्रयोजकतया पूर्वपूर्वतरक्षणज्ञानानामपि प्रामाण्याव्याघातात्, स्वविषयविषयकत्वस्योभयत्राविशेषात्, व्यवहार-
साधनाय विप्रतिपत्तिनिरासाय च तत्रानुमानमाद्रियत एव । क्षणिकत्वपक्षेऽप्यनुमानसामग्रीसम्पत्तौ पक्षधर्मत्वादिना निश्चि-
तस्य हेतोः स्वसाध्यप्रतिबिम्बजननक्षमत्वात्सविकल्पकत्वेऽपि तस्य परम्परया वस्तुप्रतिबन्धेन प्रामाण्यात् । अनुमानं च
क्षणिकतायां 'यत्सत्तत्क्षणिकमेव' 'सन्ति च द्वादशायतनानीति' । ननु क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षेणानिश्चयात्कथं हेतुसाध्योस्ता-
दात्म्याविनाभावग्रहः, न च कृतका विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वात्तद्भावनियता यतो भावा इत्यनुमानसिद्धं तत्तादात्म्यम्, निर्हे-
तुकत्वेऽपि नाशस्य यदैव घटादयो नाशमनुभवन्तः प्रतीयन्ते तदैव तेषामसौ निर्हेतुकः स्यान्नान्यदेति कथं क्षणविशरारुता
कृतकत्वेऽपि भावानाम्, एकक्षणस्थायित्वस्वभावेनोत्पत्तेर्भावानां प्रागपि विनाशसङ्गतिरिति चेत्, न, अनेकक्षणस्थायित्व-
स्वभावेन स्वहेतुभ्य उत्पत्तेरप्युक्तौ बाधकाभावात्, न च यदि क्वचित्कदाचिद्विनाशो भवेत्तदा तत्कालद्रव्यापेक्षत्वादन्या-
नपेक्षत्वहानिः, विनाशहेत्वनपेक्षत्वेनान्यानपेक्षताया अहानेः, अन्यथा द्वितीयेऽपि क्षणे विनाशो न स्यात्तत्कालाद्यपेक्षत्वात्,
न च क्रमयौगपद्याभ्यां सामर्थ्यलक्षणं सत्त्वं व्याप्तं क्रमाक्रमनिवृत्तौ च नित्यात्सत्त्वं निवर्तमानं क्षणिकेष्वेवावतिष्ठत
इत्यपि वक्तुं युक्तम्, क्षणिकत्वे क्रमाक्रमप्रतिपत्तेरेवासम्भवात्, पूर्वोत्तरकालभाव्यन्यतरप्रतिपत्तृभ्यां तदितरासंस्पर्शात्,
यो हि पूर्ववस्तुप्रतीत्यनन्तरमपरस्य ग्राहकः स क्रमग्राही भवेत्, तथा चाक्षणिकत्वं बलादापतति, बौद्धस्य च काल एव ना-

ऋजुसूत्रन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवबौ-
द्धमतोपद-
र्शने क्षणक्ष-
यमसहभा-
नस्य पर-
स्य प्रश्नः ॥

॥ ४१ ॥

स्तीति कथं तस्य क्रमग्रहः, भिन्नकालवस्तुग्रहाभावे चानेकवस्तुरूप एव क्रमः, स च नित्यस्यापि क्रमिककार्यकर्तृत्वे न विरुध्यते, कालाभावेन तत्सङ्करदोषाभावात्, अत्र केचित्प्रतिविदधति, प्रत्यक्षसिद्धे एव क्रमयौगपद्ये, तथाहि, सहभावो भावानां यौगपद्यं, क्रमस्तु पूर्वापरभावः, स च क्रमिणामभिन्न एकप्रतिभासश्च तत्प्रतिभासः ॥ अथैकप्रतिभासानन्तरमप-
रस्य प्रतिभासः क्रमप्रतिभासो न त्वेकस्यैवातिप्रसङ्गात्, एवमेतन्, किन्तु यदैकप्रतिभासो जातोऽपरश्च जायते तदा प्राक्तने यौगपद्यप्रतिभासप्रमक्तिगनन्तर्याभावात्. तस्मात् क्रमिणोः पूर्वापरज्ञानाभ्यां ग्रहणे तदभिन्नः क्रमोऽपि गृहीत एव, केवलं पूर्वानुभूतपदार्थाहितसंस्कारप्रबोधादिदमस्मादनन्तरमुत्पन्नमित्यादिविकल्पप्रादुर्भावे क्रमो गृहीत इति व्यवस्थाप्यते, क्रमि-
णोर्ग्रहेऽपि कथञ्चिदानुपूर्व्या विकल्पानुपपत्तौ क्रमग्रहव्यवस्थापनायोगात्, अत एव क्रमिणामेकग्रहेऽपि न क्रमग्रहो व्यव-
स्थाप्यते, अपि च कथं कालाभ्युपगमवादिनोऽपि क्रमग्रहः, सर्वकार्याणामेककालत्वात्, न च भिन्नभिन्नकालोपाधिक्र-
मात्कार्यक्रमो युक्तः, कालस्याभिन्नत्वेनाभ्युपगमात्तद्योगात्तदुपाधीनां क्रमानुपपत्तेः, कालोपाध्यन्तरक्रमापेक्षतत्क्रमाभ्यु-
पगमे चानवस्थानात्, स्वरूपेण तत्क्रमाभ्युपगमे च बहूनामसहायानां कार्याणामेव स्वरूपतः क्रमः किं न भवेत्? अस्माकं तु लोकसिद्धकालतत्क्रमाभ्युपगमान्न दोषः, तस्माद् घटादिः पदार्थोऽर्थक्रियाकारी क्रमाक्रमान्तरां प्रत्यक्षसिद्धः,
तस्यैककार्यकरणं प्रति यत्सामर्थ्यं तत्तदैव, न पूर्वं न पश्चात्, तत्कार्याभावात्, सामर्थ्यं तु ततोऽव्यतिरिक्तमेव, उत्तर-
कार्योत्पत्तावप्येवं द्रष्टव्यमिति सामर्थ्यभेदेन पदार्थभेदात्कथं न क्षणिकत्वं, यथा च दृष्टेषु घटादिषु क्षणिकत्वव्याप्तमर्थ-
क्रियाकारित्वरूपं सत्त्वं सिद्धं, तथाऽदृष्टेष्वपि सिद्ध्यत्यविशेषादिति सर्वोपसंहारेण व्याप्तिमवगत्य यत्र यत्र सत्त्वं निश्ची-

क्रजुध्वन-
यनिरूपणे
तत्प्रभवबौ-
द्धमतोपद-
र्शने परप्र-
श्नप्रतिवि-
धानेन क्ष-
णिकत्वानु-
मानद्वी-
करणम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ४२ ॥

यते तत्र तत्र क्षणिकत्वानुमानं प्रवर्तयन्ति विद्वांसः, हेतुसाध्ययोस्तादात्म्यप्रतिबन्धनिश्चयादिति स्थितम् ॥ न च सत्त्वे सत्य-
प्यक्षणिकत्वस्यैव माम्राज्यात् (ज्यम्) ॥ अथ प्रथमक्षणे जन्मैव न स्थितिः, द्वितीये स्थितिरेव न जन्म, एवमपि क्षणिकत्वं
प्रसक्तं जन्मजन्मिनोः स्थितिस्थितिमतोश्चाभेदादिति । परे तु सत्त्वलक्षणस्य हेतोस्तादात्म्यरूपः प्रतिबन्धो विपर्यये बाध-
कप्रमाणनिबन्धन इत्येवं वर्णयन्ति । यत्र क्रमयौगपद्यायोगो न तत्रार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणं सत्त्वमित्यक्षणिक्त्वाद् व्यावर्तमानस्य
क्षणिकत्वस्य क्षणिकेष्वेवावस्थानात् । अथ कथमर्थक्रियासामर्थ्यनिवृत्तिः क्रमयौगपद्यनिवृत्तिनिमित्तेति चेत्, तयोस्तद्व्यापक-
त्वात् । अथात्रापि यदि व्याप्यव्यापकभावो बाधकान्तरनिबन्धनस्तदा तत्रापि बाधकान्तरान्वेषणायामनवस्थेति चेत्, न,
क्रमयौगपद्याभ्यां सामर्थ्यस्य व्याप्तेः प्रकारान्तरासम्भवतो निश्चयेनानवस्थाभावान्, प्रकारान्तरासम्भवश्च प्रत्यक्षेणैव
निश्चीयते, क्रमेण यौगपद्येन वा घटादीनां स्वकार्यमुत्पादयतामध्यक्षेणावलम्बने इतररूपविवेकभानात्तदनन्तरं क्रमभावि
तत्कार्यं नाक्रम इति विकल्पद्वयप्रवृत्तिः, नीलाद्यनुभवोत्तरमनीलादिव्यवच्छेदविकल्पोदयात्तस्याऽनीलादिव्यवच्छेदावगाहित्व-
वत् क्रमप्रतीतावक्रमव्यवच्छेदविकल्पोदयात्तस्याक्रमव्यवच्छेदावगाहित्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् ॥ अथ कथं क्रमयौगपद्यायो-
गोऽक्षणिकेषु भावेषु, उच्यते, न तावदक्षणिक्ताः क्रमेणार्थक्रियाकारिणः, कारकस्वभावस्य प्रागेव सन्निधानात्प्रथमक्षणे एव
द्वितीयादिक्षणभाविसकलकार्यकरणप्रसक्तेः ॥ न च सहकारिक्रमात्कार्यक्रम इति वक्तव्यं, यतः सहकारिणः किं विशेषाऽऽ-
धायकत्वेन तथा व्यपदिश्यन्ते, आहोस्विदेकार्थप्रतिनियताश्चक्षुरादय इवाक्षेपकारिणः स्वविज्ञानेन ? । नाद्यः, तज्जनितविशेष-
स्यार्थान्तरत्वात्तेनाकारकस्वभावाप्रच्यावनात्, नापि द्वितीयः, नित्यानामेककार्यप्रतिनियमलक्षणसहकारित्वसम्भवेपि प्राक्प-

क्रजुसूत्रन-
य प्रभवबौ-
द्धमतोपद-
र्शने परप्र-
श्नस्य प्रति-
विधाने म-
तान्तरोपद-
र्शनं, स्थिरे
क्रमयौगप-
द्यायोगव्य-
वस्थाप-
नम् ॥

॥ ४२ ॥

आत्पृथग्भावसम्भवात् सहैव कुर्वन्तीति सहकारित्वनियमस्यानुक्तिसम्भवात्, साहित्येऽपि प्राक्तनाकारकस्वभावानिवृत्तेः,
 प्रागेव कारकस्वभावत्वे च न कदाचित्त्क्रियाविरतिरिति कुत एकार्थक्रियाप्रतिनियमस्वरूपमक्षणिकानां सहकारित्वम् ? ॥
 कार्यस्य सामग्रीजन्यतया तस्याश्चापरापरप्रत्यययोगरूपतया प्रत्येकं तत्क्रियास्वभावत्वेऽप्यनुत्पत्तिरिति चेत्, व्याहतमेतत्,
 समुदितस्य कार्यजननस्वभावत्वे केवलस्य तज्जनननस्वभावत्वासिद्धेः ॥ किञ्च प्रत्येकातिरिक्तसमुदाये प्रमाणाभावात्
 प्रत्येकमनुत्पादकत्वे समुदायस्याप्यनुत्पादकत्वम् ॥ अथ प्रत्येकं कारणानां स्वरूपयोग्यतैव, फलोपहितकारणतायां त्वेकै-
 कस्य कारणस्येतरकारणसाहित्यमप्यवच्छेदकमिति न दोष इति चेत्, इतरकारणसाहित्यमपि यद्येकैककारणस्य कार्योपधान-
 स्वभावानुप्रविष्टं, तदानुपनमन्त्यपि तानि गलेपादिकया गृहीत्वा प्रतिक्षणं कार्यं कुर्यात् ॥ अथ कारणे हेत्वन्तरोपनिपा-
 तेन कार्यजननस्वभाव उत्पद्यत इति केवलस्य न जनकत्वं, न च सहकारिसहितामहितावस्थयोरस्य स्वभावभेदः, प्रत्ययान्त-
 रापेक्षस्वकार्यजननस्वभावतायाः सर्वदा भावादिति चेत्, न, प्रत्ययान्तरसत्त्वेऽपि ह्यस्य स्वरूपेणैव कार्यकारिता, तच्च प्राग-
 प्यस्ति, प्रत्ययान्तरापेक्षायाश्च ततो लभ्यस्यात्मातिशयस्याभावादसम्भव इति केवल एव कार्यं किं न कुर्यात्, अकुर्वन्
 केवलः सहितावस्थायां च कुर्वन् कथं न भिन्नस्वभावो भवेत्, तन्नाऽक्षणिकस्य क्रमेणार्थक्रिया सम्भवतीति न क्रमयोगः ।
 यौगपद्यमपि तस्यासङ्गतं, द्वितीयादिक्षणेऽपि तावत् एव कार्यकलापस्योदयप्रसङ्गाद्देतोस्तज्जननस्वभावस्याप्रच्युतेः, सन्निहि-
 तसकलकारणानां चानुदयोऽयुक्तः, प्रथमक्षणेऽपि तद्भावापत्तेरिति क्रमयौगपद्यायोगादक्षणिकानामर्थक्रियासामर्थ्यविरहल-
 क्षणमसत्त्वमायातमिति सत्त्वलक्षणः स्वभावहेतुः क्षणिकतायां बाधकप्रमाणबलान्निश्चिततादात्म्यः कथं न गमकः । अथाक्ष-

अनुजन-
 यनिरूपणे
 तदुत्थसौ-
 गतमतोपद-
 र्शनेऽ-
 षणिकस्यार्थ-
 क्रियाकारि-
 त्वस्वप्न-
 नम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ४३ ॥

णिकानामिव क्षणक्षयिणामप्यर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणं सत्त्वमनुपपन्नमेव, क्रमायोगस्य तत्रापि तदवस्थत्वात्, यौगपद्यस्य च प्रत्यक्षेणैव बाधात्, न च विशिष्टहेतुक्रमादेव कार्यक्रमस्तेष्वेकत्वाभिमानश्च सादृश्यादिति वाच्यम्, प्रतिक्षणोदयं वि-
भ्राणेषु हेतुषु परस्परतो विशेषाधानस्यैव दुर्वचत्वात्, प्रत्ययजनितविशेषस्य स्वोत्पत्तेः प्राक् पश्चाद्वाऽसम्भवात्, प्राक्तेषामे-
वासत्त्वात्, पश्चादप्युपहितानुपहितक्षणाविवेकेन तन्स्वरूपस्य तस्याकार्यत्वात्, अतिरिक्तस्य च सम्बन्धाभावादिति न
सहकारिभिरुपकारः, ततो निर्विशेषाणां क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारित्वलक्षणं न सत्त्वम् ॥ तदुक्तम्—“ कः शोभेत-
वदन्नेवं, यदि न स्यादहीकता ॥ अज्ञता वा यतः सर्वं, क्षणिकेष्वपि तत्समम् ॥ १ ॥ विशेषहेतवस्तेषां, प्रत्यया न कथ-
ञ्चन ॥ नित्यानामिव युज्यन्ते, क्षणानामविवेकतः ॥ २ ॥ क्रमेण युगपच्चैव, यतस्तेऽर्थक्रियाकृतः ॥ न भवन्ति ततस्तेषां,
व्यर्थः क्षणिकताश्रमः ॥ ३ ॥ ” इति, तदयं सत्ताहेतुरसाधारणानैकान्तिक इति चेत्, असदेतत्, सहकारिजनितस्य कार-
णगतविशेषस्यासम्भवेन निर्विशेषत्वेऽपि ‘ सामग्र्याः कार्यजनकत्वमिति ’ प्रवादात् समग्राणां प्रत्येकमितरेतरसहकारिणां
स्वस्वविशिष्टक्षणान्तरारम्भकत्वात्तदनन्तरमपि तथैव तदारम्भसम्भवात्सविशेषत्वाभ्युपगमे बाधकाभावात् । असमर्थात् समर्थ-
क्षणोत्पत्तौ सहकारिसमवधानप्रयोज्यो विशेषो न स्यात्तथा च प्रागपि स्यादिति चेत्, न, असमर्थक्षणे समर्थक्षणकुर्वद्रूपत्वा-
रूप्यो यो विशेषस्तत्र सहकारिसमवधाननियतताया एव तत्प्रयोज्याया अभ्युपगमे दोषाभावात् । युक्तं चैतत्, कारणस्यैव
कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वे लाघवात्, त्वया तु स्वेतरकारणविशिष्टकारणत्वेन कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वं स्वीकर्तव्यमिति गौरवम् । तस्मा-
त्क्षणिकानामेवार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणं सत्त्वं सम्भवतीति नासाधारणानैकान्तिकता । अथ क्षणिकक्षित्याद्यनेककारणजनितं कार्यमेकं

ऋजुसूत्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतोप-
दर्शने क्षणि-
कस्यार्थक्रि-
याकारित्वे
पराक्षेपस्य
प्रतिविधा-
नम् ॥

॥ ४३ ॥

न स्यात्, अनेककारणजनितस्यैकत्वासिद्धेरिति चेत्, एकमेकं करोतीति कुतोऽवगतं, तद्भावे तद्भावादिति चेत्, समानमेतदनेकत्र, तथा ह्येकमङ्कुरादिकार्यमङ्गीकृत्य विशिष्टक्षणान्तरोत्पादनलक्षणेनातिशयाधानेन क्षित्यादीनां प्रवृत्तिः, तत्र स्वहेतुपरिणामोपात्तधर्माणस्तदवस्थां प्राप्तास्तस्यैवैकस्य जनने समर्था नान्यस्येति नापरं तज्जनयन्ति, न वा नैकोद्भूतं तदनेकमासज्यते, यतो न कारणमेव कार्यं भवतीत्येतदस्माभिरभ्युपेयते, येनानेकपरिणतेरनेकरूपत्वात्कार्यस्याप्यनेकत्वं प्राप्यते, किन्तु केषुचित् सत्स्वपूर्वमेव किञ्चित्प्रादुर्भवति, तद्भावे एव भावात्तत्कार्यमुच्यते इति नानेकताप्रसङ्गः । यदि तु तेषु सर्वेषु अभिन्नं रूपं किञ्चिजनकं स्यात्तदा तदेकतरस्थितावपि कार्यजननं स्यात्, न स्याद्वाऽन्यसन्निधावपि । सामग्रीमाश्रित्य कारणमेदात्कार्यमेदः स्यादिति चेत्, अयमस्माकमभ्युपगम एव । स्थिरपक्षेऽपि हि सामग्रीत्वमेकं दुर्वचं, इतरकारणविशिष्टापरकारणस्य सामग्रीत्वेऽननुगमाद्वैशिष्ट्यस्यापि तत्सम्बन्धरूपस्याननुगतत्वादिति कल्पितैकत्वानामेव सकलकारणानां सामग्रीत्वं वाच्यं, तद्वदस्थिरपक्षेऽप्येकक्षणोत्पन्नानां कुर्वद्रूपत्वजात्यैकीकृत्य कल्पितानां कारणानां यदि सामग्रीत्वं कल्प्यते तदा को वा सामग्रीमेद इति । एतेन 'क्षणिकानामेव हेतुत्वे तत्क्षणोत्पन्नानामुदासीनानामपि हेतुत्वं स्याद्' इति निरस्तम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सादृश्यानुसारेणैव कार्यकारणभावव्यवहारात्तन्निश्चयानुसारेणैव तच्छक्त्यनुभवकल्पनात् प्रतिनियतहेतुहेतुमद्भावेत्यैव प्रामाणिकत्वात् । अथासतोऽजनकत्वाच्च क्षणविश्वरारोः कार्यप्रसव इति चेत्, न, अनभ्युपगमात्कार्यकाले सत्त्वस्य कारणतायामप्रयोजकत्वात्, कुर्वद्रूपत्वस्यैव तथात्वात्, तथाप्यविनष्टाद् द्वितीयक्षणव्यापारसमावेशवर्तिनः कार्यप्रसवाभ्युपगमे क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्ग इति चेत्, न, द्वितीयक्षणप्रतीक्षान्यतिरेकेणापि स्वमहिम्ना कार्यकरणप्रवृत्त्यभ्युपगमात्, अन्यथा द्वितीयक्षणमाविन्यापारज-

ऋजुसूत्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौग-
तमतोपद-
र्शने क्षणि-
कस्यार्थ-
क्रियाकारि-
त्वे पराक्षे-
पस्य प्रति-
विधानम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
शङ्करम् ॥
॥ ४४ ॥

ननेऽप्यपरव्यापारसमावेशव्यतिरेकेणाप्रवृत्तेः, तत्रापि चापरव्यापारसमावेशकल्पनायामनवस्थानात्, अपरव्यपारनिरपेक्षाणा-
मेवैकव्यापारनिर्बर्तकत्वाभ्युपगमे किमपराद्धं कार्येण, येनाद्यव्यापारं विनैव न तज्जन्यत इति, न च व्यापारमन्तरेणार्थक्रिया नोपप-
त्तिमती, व्यापारेणैव व्यभिचारादिति भावनीयम् ॥ अथानष्टात्कारणादुपजायमाने कार्ये कार्यकारणयोः सहभावप्रसक्तिः, नष्टाच्च
कारणात्कार्योत्पत्त्यभ्युपगमे तृतीयक्षणे तत्प्रसङ्गः, तथा हि प्रथमे क्षणे कारणसत्ता, द्वितीये तद्विनाशः, तृतीये च कार्योत्पत्तिरि-
ति चेत्, न, यथैव कारणविनाशस्तत्सत्तापूर्वको न नष्टाद्भवति तथा तत्समानकालं कार्यमप्यनष्टात्कारणाद्भवत्यतीति दोषाभा-
वात् । एवं विनाशोऽपि हेतुमान् स्यादिति चेत्, न, नीरूपत्वेन तत्र हेतुव्यापाराभावात्तदुपन्यासस्यात्र व्यवधायककालासम्भव-
प्रदर्शनार्थत्वात्, ततो द्वितीयक्षणे कारणं नष्टं कार्यं चोपजायत इति कुतस्तयोः सहभावप्रसक्तिः । तदुक्तम्—“अनष्टाजा-
यते कार्यं, हेतुश्चान्योऽपि तत्क्षणम् ॥ क्षणिकत्वात्स्वभावेन, तेन नास्ति सहस्थितिः ॥ १ ॥” इति ॥ अत्र चाविद्धकर्णोद्यो-
तकरादिभिर्यदुक्तं “यदि तुलान्तकयोर्नमनोन्नमनवत्कार्योत्पत्तिकाल एव कारणविनाशस्तदा कार्यकारणभावो न भवेत्,
यतः कारणस्य विनाशः कारणोत्पाद एव ‘उत्पाद एव विनाश’ इति वचनात्, एवं च कारणेन सह कार्यमुत्पन्नमिति प्राप्तं,
यदि च स एव नाशः प्रथमेऽपि क्षणे न सत्ता भावस्य स्यात्, तदैव विनाशात्, भावस्यैव विनाशत्वे सर्वदा भावस्य सत्त्वम-
सत्त्वं वा स्यात्, अन्यथा क्षणोत्तरं तन्नाशाभ्युपमस्याप्रामाणिकत्वप्राप्तेः । अथ कारणोत्पादात्कारणविनाशो भिन्नस्तदा
कुतः स्वभावत्वमनित्यत्वस्य न भवेत्, उत्पादनाशयोस्तादात्म्यप्रतिबन्ध एव तस्य वक्तुं शक्यत्वात्, व्यतिरिक्ते च
नाशे समुत्पन्ने न भावस्य निवृत्तिरिति कथं क्षणिकत्वमिति” तन्निरस्तम् । यतो द्विविधो विनाशः सांव्यवहार्यस्तास्वि-

अनुसूत्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौग-
तमतोपद-
र्शने क्षणि-
कस्यार्थक्रि-
यकारित्वे
अविद्धक-
र्णोद्योतक-
प्रतिबिम्बा-
नम् ॥

॥ ४४ ॥

कम्, आक्षेपो भावनिवृत्तिरूप एव, द्वितीयश्च भावः, तत्र कारणनिवृत्तिरूपोऽभावो लोकप्रतीत एव नायं भावस्वभाव इष्यते, नापि कारणोत्पादादभिन्नो मिन्नो वा, नीरूपत्वात्, मेदामेदप्रतिषेध एव केवलमस्य क्रियते, तदुक्तम्—“ भावे श्वेव विकल्पः स्या—द्विधेर्बस्त्वनुरोधतः॥ ” इति। तेन ‘व्यतिरिक्ते नाशे जाते क्षणरूपस्य भावस्यानिवृत्तिः,’ इत्यपास्तं, यतश्च द्वितीय-क्षणोत्पत्तिकाल एव प्रथमक्षणनिवृत्तिस्तेनैकक्षणस्थायी भावो विनाशश्चन्देनोच्यते, अयं च भावरूपत्वात्तात्त्विकः साधन-स्वभाव एव विनाशः कार्योत्पत्तिकाले च निवर्तत इति कार्यभिन्नकालभावी ॥ न च सर्वकालमस्य सद्भावः, भावस्यासत्त्वात् । यद्वा ‘विनाशोऽस्य स विनाशी’ इति व्युत्पत्तेरविनाशिव्यावृत्तो भाव एव नाश उच्यत इति । यदपि च प्रत्यभिज्ञायाः क्षणिकत्वानुमानबाधकत्वमुक्तं, तदप्यसत्, अनिश्रितप्रामाण्याया अस्या बाधकत्वानुपपत्तेः, न च क्षणिकत्वानुमानप्रा-माण्याऽस्या अप्रामाण्यनिश्चयोऽस्या अप्रामाण्ये च क्षणिकत्वानुमानप्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयदोषोपनिपातः, यतो न क्षणि-कत्वानुमानप्रामाण्यं प्रत्यभिज्ञाऽप्रामाण्याधीनं, अपि तु विपर्ययबाधकप्रमाणाऽऽहितस्वसाध्यप्रतिबन्धनिश्चयाधीनमिति । किञ्चायमित्युल्लेखवद्वर्तमानकालकार्यजनकं स्वभावं वस्तुनः परामृशति, स एवेत्युल्लेखवच्च प्राक्तनं तदजनकं स्वभावमिति विरुद्धोभयस्वभाववावगाहित्वात्कथं प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणम्, अपि च क्षणविशरारुषु भावेषु सदृशापरापरोत्पत्त्यादिविप्रलम्भ-हेतोरुपजायमानं तदुष्टकारणारब्धत्वादेवाप्रमाणम् । अपि च लूनपुनरुदितकेशादिष्वेकत्वाभावेऽप्यस्य प्रवर्तमानस्य दर्शना-त्कुतः स्वविषयव्यवस्थापकत्वम् । किञ्च सत्सम्प्रयोगजत्वमपि प्रत्यभिज्ञानस्यासिद्धं, बहिरवस्थिततदेतत्कालसंस्पृश्यै-कार्येन्द्रियसम्प्रयोगासिद्धेः । यदप्येतत् प्रत्यभिज्ञानं देशादिभिन्नसामान्यालम्बनमित्युक्तं, तदप्यसङ्गतम्, सामान्यादेरपि

सज्जुल्लव-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतोप-
दर्शने क्ष-
णिकत्वबा-
धकतया
परोक्तस्य
प्रत्यभिज्ञा-
नप्रमाण-
स्य खण्ड-
नम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ४५ ॥

मिन्नस्य तद्विषयस्याभावात् । भावेऽपि भूयः प्रमाणगोचरीकृते तत्र प्रवर्तमानस्य प्रत्यभिज्ञानस्यानधिगतार्थाधिगन्तृत्वा-
योगात् । मिन्नामिन्नालम्बनत्वेऽपि च प्रत्यभिज्ञानस्य न प्रामाण्यं, अपूर्वप्रमेयाभावात्, न हि देशादयस्तत्र प्रत्यभिज्ञा-
यन्ते, प्रागदर्शनात्तेषां, पूर्वोपलब्धे तु सामान्यादौ न प्रमेयाधिक्यम् । न च पूर्वप्रसिद्धमेवाग्न्यादिसामान्यं देशादिविशिष्ट-
तयाधिगच्छतोऽनुमानस्य यथा न प्रामाण्यव्यावृत्तिस्तथा प्रागुपलब्धमेव सामान्यादि देशादिविशिष्टतया प्रतिपद्यमान-
स्यापूर्वप्रमेयसङ्गतेर्न प्रामाण्यक्षतिरिति वक्तव्यम्, द्वितीयप्रत्यक्षत एव तत्सिद्धेः प्रत्यभिज्ञानस्यापूर्वप्रमेयायोगात्, न हि
सोऽयमित्युल्लेखद्वयाक्रान्तं प्रत्यभिज्ञानविषयद्वयं प्रत्यक्षद्वयगोचरादतिरिक्तमिति । न च यथा वस्तुस्वरूपग्राहिणाऽध्यक्षेण
तदव्यतिरिक्ते क्षणक्षयेऽधिगतेऽपि तन्निश्चिन्वानाऽनुमितिः समारोपव्यवच्छेदकतयैव प्रमाणं, तथा प्रत्यभिज्ञा दर्शनद्वयगृ-
हीतेऽप्यर्थे समारोपव्यवच्छेदकत्वादेव प्रमाणमिति वाच्यम्, दर्शनद्वयेनैव समारोपव्यवच्छेदसिद्धेः समारोपव्यवच्छेदवि-
षया चेयं कुतः प्रत्यक्षतां स्वातन्त्र्येण प्रमाणतां वाऽऽस्कन्देत् । यदपि 'प्रमेयातिरेकाभावेऽपि सन्देहापाकरणात्प्रमाणं
प्रत्यभिज्ञा' इत्यभ्यधायि, तदप्यापातरमणीयं, स्मृतेरपि किमिदं मया दृष्टमुत नेति संशयव्यवच्छेदेन दृष्टमेवेत्युपजायमानायाः
प्रमाणताप्रसक्तेः ॥ अपि चालोचनाज्ञानानन्तरं सविकल्पकप्रत्यक्षाभ्युपगमात्कालान्तरादिभावोऽपि तत एव निश्चित इति
कुतः सन्देहो यदपाकरणाय प्रत्यभिज्ञादरो युज्यते, न हि निश्चितमनिश्चितं नाम, तस्मात्प्रमेयाधिक्यमेव प्रामाण्यनिबन्धनं,
न तु संशयापाकरणमपि तथावक्तुं युक्तम् ॥ यत्तु—“इदानीन्तनमस्तित्वं, न हि पूर्वधिगा गतम् ॥” इत्युक्तं, तद् युक्तमेव,
इदानीन्तनास्तित्वस्य प्राकालीनास्तित्वतो मेदात्, अन्यथा प्राक्तनविकल्पबुद्ध्या वस्त्वव्यतिरेकीदानीन्तनास्तित्वस्य कथम-

ऋजुसूत्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतोप-
दर्शने क्ष-
णिकत्व-
बाधकतया
परोक्तस्य
प्रत्यभिज्ञा-
नप्रमाण-
स्य स्तुष्टि-
नम् ॥

॥ ४५ ॥

ग्रहणम् । यैस्तु निर्विकल्पकं प्रत्यभिज्ञाज्ञानं प्रमाणतयाभ्युपगतं, तेषां तदुत्तरकालभाविसविकल्पकादयो घटादिविषयाः प्रमेयातिरेकाभावात्कथं प्रमाणतामश्नुवीरन्, न हि निर्विकल्पकसविकल्पकयोरन्तराले सन्देहसम्भवोऽपि येन तदपाकरणेनापि प्रामाण्यं व्यवतिष्ठेत । किञ्च पूर्वापरसंवेदनाधिगतभावैकत्वग्राहकं प्रत्यभिज्ञानं कथमध्यक्षस्वरूपं, प्रथमसंवेदोऽसत्यास्तत्र ग्रहणासम्भवात्, अन्यथा भाविममयादिग्रहणस्यापि प्रसङ्गात्, भाविकालाद्यग्रेऽपि तत्सम्बन्धिरूपग्रहाभ्युपगमे आद्यमृद्दर्शनवेलायामेव त्रैकाल्यस्पर्शस्थायसकुशूलादिसकलव्यक्तिग्रहणप्रसङ्गात् । यदेवोत्तरकालं परामृश्यते तदेव भाविज्ञानविषयीभावस्तु प्रागवगम्यत इति नियमकल्पनान्न दोष इति चेत्, न, तच्च यदि दृश्यमानस्य पूर्वदेशादिपरिगतत्वं तदा पूर्वदेशाद्यमन्निधाने तत्प्रतिभासाम्भवात्, प्रातिभासिकमन्निधानाभ्युपगमेऽपि तद्वर्तमानतापत्तेः, नहि तद्दर्शनप्रतिभासमन्तरेणान्या वर्तमानता नीलादीनामपि, तथापि पूर्वरूपत्वाप्रच्यवे वर्तमानव्यवहारोच्छेदप्रसक्तेः ॥ यदि च दृष्टैव दृश्यमानस्य तच्च, तदापि तस्याः साम्प्रतिकदर्शने प्रतिभानाभ्युपगमे वर्तमानतापत्तेः पूर्वापरदृगवगतैकत्वक्षतेः । पूर्वदृशि तद्भानाभ्युपगमे च तस्याः प्रच्युतौ तद्ग्राह्यताया अपि प्रच्युतत्वात् ॥ न च पूर्वदृष्टताऽप्रतिपत्तावपि पूर्वदृष्टरूपप्रतीतेर्न दोषो, विशेषणाप्रतीतौ विशिष्टाप्रतीतेः, न हि नीलताऽप्रतिपत्तौ नीलोऽर्थोऽधिगतो भवति, यदि च प्राग्दर्शनगोचरोऽर्थो वर्तमानदृशि तत्स्वाभाव्यादेव प्रतिभाति, तदा पूर्वदृग्गोचरसकलपदार्थप्रतिभासनप्रसङ्गः । अथाभेदस्य नियामकत्वम्, न, नीलादेर्भिन्नस्यापि वर्तमानदर्शने प्रतिभासनात्, पूर्वदृष्टस्य वर्तमानदृशि सन्निधानेन प्रतिभासनान्नाऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, न, अप्रतिभासेन सन्निधौ सर्वत्रातिप्रसङ्गात्, प्रतिभासेन च सन्निधावितरेतराश्रयात् । एतेन 'पूर्वदृष्टस्याप्रच्युतेर्वर्तमानदृशि भा-

ऋजुसूत्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतो-
पदर्शने क्ष-
णिकत्वबा-
धकतया
परोक्तस्य
प्रत्यभिज्ञा-
नप्रमाण-
स्य स्वप्न-
नम् ॥

गी
अनेकान्त-
व्यवस्था-
श्रवणम् ॥
॥ ४६ ॥

नम्' इत्यपास्तं, तदप्रच्युतौ प्रमाणाभावात्, तदवगाहिदर्शनस्यैव तत्र प्रमाणत्वेऽन्योन्याभयात्, पूर्वदृष्टस्याप्रच्युतौ प्रवर्तमानं दर्शनं प्रमाणं सिद्ध्यति, तत्प्रामाण्यसिद्धौ च पूर्वदृष्टस्याप्रच्युतिरिति । न च परिस्फुटप्रतिभासबलादेवेयं वर्तमानदृक्प्रमाणं, कामशोकाद्युपप्लुतविशददृशोऽपि प्रमाणताप्रसक्तेः । न च विसंवादात्साऽप्रमाणमियं तु विपर्ययात्प्रमाणं, यतः संवाददृशोऽपि पूर्वदृष्टार्थग्राहित्वेन प्रामाण्यं वाच्यं न संवादान्तरेण, अनिष्ठापातात्, पूर्वदृष्टार्थग्राहित्वं च दुर्निरूपं, पूर्वोत्तरज्ञानयोरेकरूपपरिच्छेदे एकतरपरिशेषात्, ज्ञानद्वयावभासिरूपस्य चोभयाप्रतिभासेऽप्रतिभासात्, अन्यथा सकलातीतज्ञानावभासिरूपप्रतिभासप्रसक्तेः ॥ किञ्च यः स इत्याकारयोरन्योन्यानुप्रवेशेन भाने परोक्षापरोक्षरूपमेकं ज्ञानं स्यात्, अन्योन्याननुप्रवेशेन च भाने प्रतिभासद्वयं परस्परविविक्तमायातमिति प्रतिभासस्याऽपि भेद एव ध्रुवः । न चाब्रुह्मद्रूपतया प्रतिभासात्प्रतिभासस्यैकत्वमेव, यतो विद्युदादिष्वपि पूर्वरूपाप्रतिभासनं यदि ब्रुह्मद्रूपत्वमङ्गीक्रियते, तर्हि पूर्वदृष्टाप्रतिभासनं वर्तमानदृशः स्तम्भादावस्तीति कथं न ब्रुह्मद्रूप एवायं प्रतिभासः स्तम्भादिभेदं विधातुं प्रगल्भताम् । अथ ग्राह्यस्याविरतमुपलब्धिरब्रुह्मद्रूपता, विद्युदादौ त्ववभासस्य विरतिरित्यब्रुह्मद्रूपता न युक्तेति चेत्, न, अविरतोपलब्धिरपि किं तस्याहोस्विदन्यस्येति वक्तव्यम्, यद्यन्यस्य कथमेकत्वम्, अथ तस्यैव, सा न सिद्धा, न हि पूर्वदृष्टस्य पुनरुपलब्धिरित्यद्याऽपि सिद्धम् । यदपि पूर्वदृष्टं पश्यामीति व्यवसायबलाभिर्विकल्पकं दर्शनं पूर्वापरैकत्वग्राहीत्यभ्युपगम्यते, तदप्ययुक्तं, व्यवसायमात्रानुसारेण ग्राहकदर्शनाव्यवस्थापनात्, प्रतिभासानुसारेणैव व्यवसायव्यवस्थापनात्, अन्यथाऽश्वविकल्पनसमये गोदर्शनाभ्युपगमानुपपत्तेः । प्रतिभासश्च निरस्तपूर्वापरभावो वर्तमानाऽऽरूढ एव परिस्फुटः । न च पूर्वापरदर्शनप्रतिभासस्वरूपद्वयव्यतिरिक्तं नीलादि यदुभयत्रैकं भासेतेत्य-

अनुसूत्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतोप-
दर्शने श्व-
णिकत्ववा-
कतया परो-
क्तस्य प्रत्य-
भिज्ञानप्र-
माणस्य
खण्डनम् ॥

॥ ४६ ॥

प्रतिभासमाने नित्यत्वसाधने न कापि क्षतिः, प्रतिभासस्यैवानित्यत्वसाधनान्नाध्यवसायवशादध्यक्षग्रहणव्यवस्थेत्येके । अपरे तु मन्यन्ते यद्यपि नीलाध्यवसायान्नीलदर्शनस्य तद्वाहकत्वं व्यवस्थाप्यते तथापि लूनपुनर्जातकेशादिषु पूर्वदृष्टं पश्यामीत्यध्यवसायाद् व्यभिचारेण न तस्य तद्रूपार्थग्राह्यनुभवव्यवस्थापकत्वम्, न च विच्छेदाभिज्ञैस्तत्र मेदग्रहणान्माभूदभेदग्राहितानुभवस्य, अत्र तु नैवमिति वैषम्यमिति वाच्यम्, अवगतविच्छेदानामपि प्रमातॄणां समानवर्णसंस्थानप्रमाणेषु केशादिषु तदन्येषामिव प्रत्यक्षेण भेदनिश्चयाभावात्, आनुमानिकभेदनिश्चयस्य चात्रापि साम्यात् । न च विकल्पवशादनुभवस्य विषयव्यवस्था सङ्गच्छते, अन्यथापि विकल्पसम्भवात् शङ्काऽनिवृत्तेः । न च बाधकप्रमाणभावाच्छङ्काभावः, बाधकप्रमाणस्य विपर्ययोपस्थापन एव सामर्थ्यात्, शङ्कायाः कोटिद्वयोपस्थितिविशेषादर्शनमूलत्वात्, तन्नैकत्वाध्यवसायिविकल्पबलान्निर्विकल्पप्रत्यभिज्ञाकल्पनं युक्तिमतम् ॥ यद्यपि कैश्चिदुच्यते निर्विकल्पकं ज्ञानमेकत्वग्राहि, तदनन्तरमाविसविकल्पकं च प्रमाणमिति, तदपि प्रतिविहितमेव, निर्विकल्पकेनैकत्वापरिच्छेदात्, स्वरूपप्रतिभासस्य निर्विकल्पकलक्षणत्वात्, स्वरूपस्य च सन्निहितस्यैव भानात्, असन्निहिते च स्मृतेरेव प्रवृत्तेः, विस्मृतस्य प्राग्दृष्टस्याप्यप्रत्यभिज्ञानात्, स्मृतिविकलेन्द्रियजप्रतिभासस्य च निर्विकल्पकत्वात् । सविकल्पकप्रत्यभिज्ञानमपि भ्रान्तमेव, असद्भूततत्ताविषयत्वात्, तस्याः सद्भूतत्वे प्रथमदर्शनेऽपि भानप्रसङ्गात् । न च स्मृतिसहिताया दृशस्तत्त्वे व्यापारादयमदोषः, अविषये स्मृतिसाहित्यस्याप्यप्रयोजकत्वात्, अन्यथोत्पलचाक्षुषं गन्धस्मृतिसहायं गन्धमपि गृहीयात् । यद्येवं कथमक्षव्यापारानन्तरं प्रत्यभिज्ञोदय इति चेत्, पुरो व्यवस्थितदर्शने पूर्वदृष्टे स्मृतेरुदयात्, दूरव्यवस्थितचन्दनाद्यर्थदर्शनाद् गन्धस्मृतेः सुरभि

श्रुतुष्वन्य-
निरूपणे
तदुत्पत्तौ-
गतमतो-
पदर्शने क्ष-
णिकत्वबा-
धकतया प-
रोक्तस्य प्र-
त्यभिज्ञान-
प्रमाणस्य
खण्डनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ४७ ॥

चन्दनमिति प्रतिपत्तिवत् । लोचनाविषयत्वाद्गन्धस्य तद्विशिष्टचन्दनप्रतिपत्तिस्तद्गतद्रूपदर्शनाल्लिङ्गप्रभवेति चेत्, प्रकृतेऽपि वर्तमानदर्शनात्पूर्वकालाद्यनुस्मरणात्तद्विशिष्टपुरोव्यवस्थितार्थप्रतिपत्तिरानुमानिकीति तुल्यम् । किञ्च सोऽयमिति पूर्वदृष्टार्थस्मृतिवर्तमानदृशोर्भेदाग्रहादेव व्यवहारोऽन्यथा परोक्षापरोक्षाकारौकज्ञानविरोधात्, 'स इत्युल्लेखे' स्मृतेरेव 'अयमित्युल्लेखे' च दर्शनस्यैव हेतुत्वात् । न च तत्तैवेदन्ता, संस्कारजन्यतज्ज्ञाने च स इत्यभिलापः, प्रात्यक्षिकतज्ज्ञाने चायमित्युभयहेतुसमाजात्सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाकारोपपत्तिरिति भवानन्दादिकृतसमाधानमपि युक्तम्, सोऽयमित्याकारयोः परस्परानुप्रवेशप्रसङ्गात्, तथा च कदाचित्स इत्येवोल्लिख्येत, कदाचिच्चायमित्येव, न तु सोऽयमिति नियतोल्लेखः स्यात् । प्रत्यभिज्ञाया उभयाकारावगाहित्वनियमादुभयोल्लेखनियम इति चेत्, तर्हि विषयविशेषं विना धीव्यवहारविशेषाभ्युपगमे साकारज्ञानवादप्रसङ्ग इति यत्किञ्चिदेतत् । एतेन 'स एवायमिति व्यवहारैकत्वादेकत्वम्' इत्यपास्तं, यतो व्यवहारो ज्ञानं, अभिधानं, प्रवृत्तिर्वा, यदि ज्ञानं, तर्हि तन्निर्विकल्पकं, स्मृतिः, कल्पना वा, यदि निर्विकल्पकं, तत्पूर्वापरकालभाविभिन्नमेवैककालमपि पूर्वापरार्थप्रतिभासभेदाद्भिन्नम्, अथ स्मृतिः, साऽपि दर्शनाद्भिन्ना कथं तदेकत्वं साधयेत् ? । न चोभयदर्शनविषयविषयकत्वात्तदर्थैकत्वमेव स्मृत्या साध्यत इत्यभिप्रेतं, मिथोऽननुप्रविष्टाकारभेदावगाहिन्यास्तस्यास्तदसाधकत्वात् । न च कल्पनाप्येकास्ति, स इत्ययमिति च कल्पनाभेदाद् ॥ अभिधानमपि स इत्ययमिति च भिन्नं भिन्नार्थं च प्रतिभाति, एकार्थत्वे पर्यायताप्रसक्तेः । तत्तैदन्ताख्याखण्डोपाधिरूपशक्यतावच्छेदकभेदाद्द्रव्यघटपदयोरिव न पर्यायत्वमिति चेत्, न, अन्यूनानतिरिक्ततयैकार्थवृत्तित्वेन पर्यायत्वाप्रच्यवात्, अन्यथा कम्बुग्रीवादिमद्-घटपदयोरपि

ऋजुसूत्रन-
यनिरूपणे-
तदुत्थसौ-
गतमतोप-
दर्शने क्षणि-
त्वबाधकत-
या परोक्ष-
स्य प्रत्य-
भिज्ञानप्र-
माणस्य ख-
ण्डनम् ॥

॥ ४७ ॥

पर्यायत्वानापत्तेः ॥ प्रवृत्तिस्तु क्रियारूपत्वात्पूर्वापरभाविनी भिन्नैवेति कुतो व्यवहारैकत्वादप्येकत्वम् ॥ तेन निर्विकल्प-
कस्य सविकल्पकस्य वा प्रत्यभिज्ञानस्य प्रामाण्यासिद्धेर्न प्रत्यक्षविरोधमनुभवन्ति क्षणिकवादिनः । यच्च विनाशस्य सहे-
तुकत्वात्तद्वैतभावादेव कियत्कालं स्थैर्यमित्युक्तं, तदप्यमत्, विनाशस्य सहेतुकताया एवामिद्वेः, तथा हि इन्धनादीना-
मग्निसंयोगावस्थायां त्रितयमुपलभ्यते तदेवेन्धनादि, कश्चिद्विकारोऽङ्गारादिः, तुच्छरूपश्चाभावः कल्पनाज्ञानप्रतिभासी,
तत्राग्न्यादीनां क व्यापार इति वक्तव्यं, न तावदिन्धनादिजन्मनि, स्वहेतुत एव तेषामुत्पत्तेः, नाप्यङ्गारादौ, विवादा-
भावात्, किन्त्वग्न्यादिभ्योऽङ्गाराद्युत्पत्ताविन्धनादेरनिवृत्तत्वात्तथैवोपलब्ध्यादिप्रसङ्गः, न चाङ्गारादिभ्यः काष्ठादेर्नाशा-
न्नायं दोषः, ततो वस्तुरूपापरध्वंसोपगमेऽपि काष्ठादेस्तदवस्थत्वात् ॥ काष्ठनाशोपलब्धेः काष्ठोपलब्धिप्रतिबन्धकत्वात्तदनुप-
लब्धिरिति चेत्, न, अतिरिक्तकाष्ठनाशस्यैवानुपलब्धेः, नदिदमुच्यते—‘दृष्टावदयं घटोऽत्र निपतन् दृष्टस्तथा
मुद्गरो, दृष्टा कर्परसंहतिः परमतोऽभावो न दृष्टोऽपरः ॥ तेनाऽभाव इति श्रुतिः क निहिता किं वाऽत्र तत्कारणं, स्वाधीना
कलशस्य केवलमियं दृष्टा कपालावली ॥१॥’ इति ॥ अथ काष्ठादेरङ्गारादिकमेव ध्वंसो नापर इति ततो नोपलब्ध्यादि-
प्रसङ्ग इति चेत्, काष्ठादेरङ्गारादिकमेव ध्वंसो नापर इत्यत्र किं निबन्धनं, तस्मिन्मति तन्निवृत्तिरिति चेत्, न, तुच्छस्व-
भावनिवृत्त्यनङ्गीकरणेऽङ्गारादिभावेऽङ्गारादिभावात्काष्ठादेरङ्गारादिकमेव ध्वंस इति वाक्यार्थः स्यात्, स च स्वात्मनि
क्रियाविरोधादसङ्गतः । अव्यक्तस्वात्मरूपविकारान्तरं ध्वंस इत्यप्यनुद्धोष्यं, बुद्ध्यादीनामात्मरूपविकारापत्तौ प्रमाणाभा-
वात्, प्रदीपादेश्चाव्यक्तरूपस्य विकारस्य कार्यविशेषादर्शनेनासिद्धेः । तन्न भावान्तरं प्रध्वंसाभावः, भावान्तरस्य च प्रध्वं-

ऋजुप्रव-
यनिरूपणे
तदुत्थसहे-
गतमतोपद-
र्शने विना-
शसहेतुक-
त्वतःपरस्य
स्थैर्यसाव-
नस्य खण्ड-
नम् ॥

श्री
अनेकान्त-
ध्ववस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ४८ ॥

सत्त्वे तद्विनाशाद् घटाद्युन्मज्जनप्रसङ्गः, घटप्रागंभावतत्प्रध्वंसानाधारकालस्य घटाधारत्वव्याप्यत्वात्, न च कपालादे-
र्भावरूपतैव ध्वस्ता नाभावात्मकतेति नायं दोषः, धर्मिप्रच्यवे धर्मप्रच्यवान्निराश्रयधर्मावस्थानायोगात् । कपालादिकार्य-
परम्परायामेव घटध्वंसत्वस्वीकारान्न दोष इति चेत्, न, एवं सति घटध्वंसत्वस्य व्यासज्ज्यवृत्तित्वे यावदाश्रयभानं
विनाऽभानप्रसङ्गात्, प्रत्येकं वृत्तित्वे च नानात्वेनाननुगमप्रसङ्गात्, तन्नानात्वस्य प्रतीतिबाधितत्वाच्च । एतेन 'कपालादि-
रूपस्य घटध्वंसस्याप्यस्तु ध्वंसः, न चैवं घटोन्मज्जनप्रसङ्गः, घटध्वंसध्वंसादिपरम्परानाधारकालत्वस्य घटाधारत्वव्याप्य-
त्वाद्' इत्यप्यपास्तं, गौरवात्, घटध्वंसो ध्वस्त इत्यादिप्रतीत्यभावाच्च, तन्न कपालादिरूपं भावान्तरं घटादेर्ध्वंसः, नवा तत्र
कारकव्यापारसम्भवः, क्रियाप्रतिषेधमात्रप्राप्तेः, अकारकस्य च हेतुमत्त्वाभ्युपगमो विरोधाघातत्वादेव न श्रद्धेयः, हेतुमत्त्वे
वाऽभावस्य कार्यत्वादभावरूपताप्रच्युतिः, 'भवनधर्मा हि भावः' अङ्कुरादेरपि भावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं नापरमुपलभ्यते,
तच्चेदभावेऽस्ति कथं न भाव इति ? । अर्थक्रियासामर्थ्यं भावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तच्चाभावे नास्तीति चेत्, न, सर्वसामर्थ्य-
विकलस्य प्रतीतिविषयत्वायोगात्, प्रतीतिजनकत्वे सर्वसामर्थ्यायोगासिद्धेः । अथ यथा घटपटादीनां भेदः प्रतिनियतज्ञा-
नविषयतया, तथा भावाभावयोः कार्यत्वाविशेषेऽपि सदसत्प्रतीतिविषयतया भेदः सेत्स्यतीति चेत्, न, असत्प्रत्ययवि-
षयतया अश्वशृङ्गादिवत्कार्यताया अप्यस्य दूरोत्सारणात् । अथ स्वहेतुभावे भावादस्य कार्यता, कथं न सत्प्रत्ययविषयता,
यो हि भवतीति प्रतीयते स सन्नित्यपि प्रतीयते, न ह्यस्ति-भवति-सद्भाव इत्यादिशब्दानां कश्चिदर्थभेदो विद्वद्भिरिष्यते ।
अभावात्मकतयैवासौ भवतीत्यदोष इति चेत्, न, व्याहतत्वात्, न भवतीति ह्यभाव उच्यते स कथं भवतीति ? । स्वभा-

ऋजुध्वन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतोप-
दर्शने परा-
भिमत्तना-
शस्य खण्ड-
नम् ॥

॥ ४८ ॥

हिणि ज्ञाने प्रतिनियतेन रूपेणाप्रतिभासनादभाव इत्येतदपि न वक्तव्यम्, अत्यन्तपरोक्षचक्षुरादीनामप्यभावत्वापत्तेः । किञ्च यद्यभावरूपो विनाशो हेतुमांस्तदा हेतुमेदात्तद्भेदप्रसङ्गो, न चायमनुभूयतेऽग्न्यभिधातादिहेतुमेदेऽपि घटनाश्वमेदाननुभवात्, तस्मादहेतुरेवायं निःस्वभावस्तुच्छोऽभ्युपगन्तव्यः, अग्निसंयोगादयस्तु काष्ठादिष्वङ्गारादिकमेव जनयन्ति काष्ठादयश्च स्वरसत एव निरुध्यन्त इत्यनवद्यम्, लोकश्चाकिञ्चिद्रूपतामेव नाशस्य प्रतिपद्यते, तच्चमपि चाऽसतोऽकिञ्चिद्रूपतैव, यतोऽवैपरीत्यं तच्चमुच्यते, न चैतद्विपरीतं यदकिञ्चिद्रूपो ध्वंस इति । किञ्च स्वभावतो भावानां नश्वरत्वेऽपरव्यापारवैफल्यात्, अनश्वरत्वे च सत्स्वभावस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वाद्भ्यर्थो नाशहेतुः । अथ स्वहेतुभिर्नियतकालस्वभावः पदार्थो जनित इति नोत्पादानन्तरमेव विनष्टमुत्सहत इति चेत्, तर्हि तस्मिन्नेव स्वभावे व्यवस्थितः कथमन्तेऽपि विनश्येत्, तथा चान्तेऽन्ते तावत्तावत्कालस्थायिस्वभावानपगमे सदा स्थास्नुरेव स्यात् । तत्स्वभावापरावृत्तावकिञ्चित्करैर्मुद्गरादिभिस्तन्नाशयोगात् ॥ न च भवतामप्यकिञ्चित्करमपि मुद्गरादिकमपेक्ष्य कथं प्रवाहो निवर्तत इति वाच्यम्, यतो न विश्वरारुक्षणव्यावृत्तोऽपरः प्रवाहो विद्यते, यो निवर्तमानोऽकिञ्चित्करं मुद्गरादिकमपेक्षत इति प्रतिजानीमहे, किन्तु परस्परविविक्ताः पूर्वापरक्षणा एव प्रवाहः, ते च स्वरसत एव निरुध्यन्त इति न कचिदकिञ्चित्करापेक्षा निवृत्तिः, केवलं मुद्गरादिना रहिता सामग्र्यविभक्तं कार्यं सम्पादयति, तत्सन्निधाने तु विभक्तं कार्यान्तरं जनयतीति विशेषो, नतु मुद्गरादयः कारणसामर्थ्यं खण्डयन्तीति, अतो यदुक्तं—“स्वभावोऽपि स तस्येत्यं, येनापेक्ष्य निवर्तते ॥ विरोधिर्न यथान्येषां, प्रवाहो मुद्गरादिकम् ॥१॥ इति,” तदपि प्रतिक्षिप्तं द्रष्टव्यम् ॥ अथायं विकल्पः सर्वगतत्वादसारः, तथा व्युत्पादेऽप्येवं शक्यत एव वक्तुं स्वभा-

कञ्जुसन्न-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतोपद-
र्शने परा-
भिमतना-
शस्य स्व-
ण्डनम् ॥

भी
बनेकान्त-
व्यवस्था-
श्रकरणम् ॥
॥ ४९ ॥

वतो ह्युत्पत्तिस्वभावस्य न किञ्चिदुत्पत्तिहेतुभिः, तत्स्वभावतयैव समुत्पादात्, अनुत्पत्तिस्वभावस्य तु व्यर्था उत्पत्ति-
हेतवः, तद्भावान्यथात्वस्य कर्तुमशक्यत्वात्, मैवं, यतो यद्यभूत्वा भवनलक्षणोत्पत्तिस्वभावहेतोरकिञ्चित्करत्वं, तदा इष्टाप-
त्तिरेव । अथोत्पत्तौ स्वभाव आभिमुख्यलक्षणो यस्य सन्निरहितकारणकलापानन्तरभाविनस्तस्य व्यर्थत्वमभिधातुमभिप्रेतं,
तदसन्निरहिततथाभूतकारणवशात्तथा व्यपदेशहेतोर्व्यर्थता युक्ताऽनुत्पत्तिस्वभावहेतुवैफल्यं चाभीष्टमेव, न ह्युत्पत्तिहेतवोऽ-
भावान् भावीकुर्वन्ति । नन्वेवं कथमुत्पद्यतेऽसदितीष्यते, कारणानन्तरं यः सद्भावः स प्रागसन्नित्ययमत्रार्थो, न पुनरभावो
भावत्वमापद्यत इति, हन्त यद्येवं तर्हि तु को भावस्य विनाश उत्पादोऽपि तथैवास्तु भावधर्मत्वाविशेषात्, नैवं, यतो न नाम
विनाशोऽन्य एव कश्चिदुदयापवर्गिणो भावात्, भावश्च स्वहेतोरेव तथाभूत उत्पन्नो न कश्चिद्वर्मोऽस्यानिमित्तः, केवलं तमस्य
स्वभावं पश्यन्नपि मन्दबुद्धिर्न विवेचयति, दर्शनपाटवाभावात्, यदा तु विसदृशः कपालादिक्षणः प्रत्ययान्तरोपनिपातादुत्पद्यते,
तदा भ्रान्तिकारणविगमात्प्रत्यक्षनिबन्धनः क्षणक्षयनिश्चय उत्पद्यते, अनुमानतस्तु विदुषः प्रागपि भवत्येव, यथा विषयरूपदर्श-
नेऽप्यतत्कारिपदार्थसाधर्म्यविप्रलब्धौ न कारणशक्तिं निश्चिनोति प्राक्, पश्चाच्च विकारदर्शनात्तन्निश्चयो, न च शक्तिशक्तिम-
तोर्भेद इति, उक्तं च सौगतैः “जातस्य च स्वभावस्य विनश्वरत्वेऽन्यानपेक्षणमात्रेण निर्हेतुको नाश उच्यते” इति ॥ स्थितमेतत्
प्रत्यक्षतोऽनुमानतश्च सर्वभावानां क्षणिकत्वमिति ॥ एतच्च द्रव्यार्थिकनिःक्षेपविचारे सम्मतावेव यथा दूषितं तथैव किञ्चित्सं-
क्षिप्य विविच्य लिख्यते, तत्र क्षणक्षयित्वे यदध्यक्षं प्रमाणमुक्तं, तदसत्, स्थिरस्थूररूपाणामेव घटादीनां प्रतिभासात्, न
चान्यादृग्भूतार्थप्रतिभासोऽन्यादृग्भूतार्थव्यवस्थापकोऽतिप्रसङ्गात् ॥ न च सदृशापरापरोत्पत्तिदोषादत्र यथानुभवं न विकल्पो-

ऋजुसूत्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतोप-
दर्शनस्य
समाप्तिः त-
त्त्वण्डनार-
म्भश्च ॥

॥ ४९ ॥

त्यत्तिः, नीलादिष्वप्येवमनाश्वासप्रसङ्गात्, यथाहि परमार्थतोऽसदृशा अपि सदृशविकल्पोत्पादकदर्शनहेतवो भावाः सदृशव्य-
 वहारभाजस्तथा स्वयमनीलादिस्वभावा अपि नीलादिविकल्पोत्पादकदर्शननिमित्ततया नीलादिव्यवहारभावत्वं प्रपत्स्यन्त इति
 शङ्कापिशाचीप्रचारस्य दुर्निवारत्वात् । निश्चयानुरूपेणैव च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम्, अन्यथा दानहिंसाविरतिचेतसामपि स्वर्गप्रापण-
 शक्तेरध्यक्षत एवावगतेर्न तत्र विप्रतिपत्तिरिति तद्व्युदामार्थमनुमानप्रवर्तनं शास्त्रविरचनं वा सौगतानां वैयर्थ्यमनुभवेत् ।
 निश्चयश्च संहृतसकलविकल्पावस्थायामश्वविकल्पनसमय एव च प्रणिधानानन्तरं पुरोव्यवस्थितस्य गवादेः स्थिरस्थूरूप-
 स्यैवेति कथं क्षणिकत्वेऽध्यक्षं प्रमाणम् । नाप्यनुमानात्तन्निश्चयः, तत्राध्यक्षाऽप्रवृत्तावनुमानस्याप्यनवतारात्, तथाह्यध्यक्षाधि-
 गतमविनाभावमाश्रित्य पक्षधर्मतावगमबलादनुमानमुदयमासादयतीति, अध्यक्षानवगते तु विषये स्वर्गादाविवाध्यवसायफल-
 स्यानुमानस्य प्रवृत्तिरेव सौगतैरभ्युपगता, तथा च तदाचार्यः ॥ “अदृष्टेऽर्थे विकल्पनमात्रम्” इति, किञ्च स्थायितावगाहिप्र-
 त्यभिज्ञाबाधितत्वादेव क्षणिकत्वे नानुमानं प्रमाणं साधीयः । न च लूनपुनर्जातकेशादिष्वेकत्वप्रत्यभिज्ञोदयान्नासावेकत्वे प्रमा-
 णम्, एवं सति कामलोपहतदृशां धवलमानमाविभ्राणेषु पीतदर्शनमुदेतीति वास्तवपीतेष्वपि तन्न प्रमाणतामासादयेत्, दोष-
 गुणप्रभवत्वविशेषस्तूभयोः समानः । लूनपुनर्जातनखकेशादिषु भेदाभेदाध्यवसायादुभयतैवास्तु, स्तम्भादिषु तु विशददर्श-
 नावभासिषु क्षणक्षयविकला स्थायिता प्रतिभातीति तेषां स्थिररूपतैवास्त्वित्यन्ये । न च परिच्छिद्यमानस्य वस्तुनः पूर्व-
 कालतापि प्रत्यभिज्ञया निश्चेयेत्यवस्तुधर्मग्राहकत्वाच्चदप्रामाण्यं, पूर्वकालीनस्य पूर्वकालीनत्वेन ग्रहेऽवस्तुधर्मग्राहकत्वाभावात् ।
 न च सन्निहितविषयबलादुत्पत्त्याऽविचारकेणाध्यक्षेण पूर्वकालसम्बन्धित्वं परामर्शुमशक्यम्, असन्निहितस्याप्यतीतकालत्वस्य

ऋजुसूत्रन-
 यनिरूपणे
 तदुत्थसौ-
 गतमतस्व-
 ण्डने क्षणि-
 कत्वानुमा-
 नबाधक-
 प्रत्यभिज्ञा-
 प्रामाण्य-
 स्थापनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ५० ॥

सन्निहितविषयप्रत्यासत्तिमहिम्नाऽध्यक्षेण निश्चयाविरोधात्, यथान्त्यसङ्ख्येयग्रहणकाले शतमिति प्रतीतिः क्रमगृहीतानपि संख्येयान्निश्चिन्वाना न विरुध्यते । न चैषाऽनिन्द्रियजा, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । नाप्यनर्थजा, सन्निहिता-
न्त्यसङ्ख्येयजन्यत्वात् । न चैकावभासिनी, एकप्रतिपत्तिसमये शतमित्यप्रतीतिः, अन्यथा प्रथमव्यक्तिप्रतिभाससमय एव तत्प्रसङ्गात् । न वाऽप्रमाणं, बाधकाभावात्, घटाद्यध्यक्षेण तुल्यत्वादिति । न चात्र सङ्ख्येयानां विद्यमानता प्रत्यभि-
ज्ञायां पूर्वकालतायास्त्वविद्यमानतेत्यस्ति विशेषः । पूर्वावगतयत्किञ्चित्सङ्ख्येयविगमेऽपि शतप्रतीतिः । न च वर्तमानकालाव-
च्छिन्नस्यावर्तमानकालावच्छिन्नेन सह समावेशानुपपत्तेस्तत्तेदन्ताविशिष्टैकत्वग्राहिणः प्रत्यभिज्ञानस्याप्रामाण्यमिति वा-
च्यम्, छत्रकुण्डलाद्यवच्छिन्नस्य देवदत्तादेरिव परस्परविरुद्धकालावच्छिन्नस्याप्येकत्वाविरोधेन तदप्रामाण्यासिद्धेः । न च
देवदत्तादेः सहभाव्यनेकविशेषणावच्छिन्नत्वादेकत्वमविरुद्धं, तदभावनियतभावलक्षणस्य विरोधस्य सहसम्भविनामभावात्,
प्रकृते तु प्रागुक्तविरोधशालिविशेषणद्वयविशिष्टस्य नैकत्वं न्याय्यमिति वाच्यम्, एकप्रतिभासबलादेवैकत्वसिद्धेः, अन्यथा
नीलसंवेदनस्यापि स्थूलाकारावभासिनो विरुद्धदिक्सम्बन्धात्प्रतिपरमाणु भेदप्रसक्तेः तदवयवानामपि दिक्षुषट्कयोगाद्भेदा-
पत्तितोऽनवस्थाप्रसक्तेः प्रतिभासविरतिलक्षणा शून्यता स्यादिति सर्वव्यवहारविलोपः । अथवा तदेवेदमिति ज्ञानस्यानि-
न्द्रियजस्यालिङ्गजस्यापि बाधरहितत्वेन प्रामाण्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथैवंजातीयस्य कस्यापि प्रामाण्यानभ्युप-
गमेऽक्षजस्य सन्निहितार्थमात्रग्राहित्वेन लिङ्गजस्य चानवस्थाप्रसक्तितः सकलपदार्थाक्षेपेण प्रतिबन्धग्राहकत्वायोगादनुमा-
नप्रवृत्तेरभाव इति कुतस्तदेकप्रमाणकक्षणिकत्वादिधर्मसिद्धिः सौगतानाम्, न हि ते नैयायिकादय इव सामान्यप्रत्यासत्ति

क्रजुषत्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतस्व-
ण्डने क्षणि-
कत्वानुमा-
नबाधकप्र-
त्यभिज्ञा-
प्रामाण्य-
स्थापनम् ॥

॥ ५० ॥

सर्वाक्षेपेण प्रतिबन्धग्राहिकामभ्युपगच्छन्ति । यैरपि सामान्यप्रत्यासत्तिरभ्युपेया, तेषामपि ज्ञातस्य सामान्यस्य सामान्य-
ज्ञानस्य वा प्रत्यासत्तित्वे बहिर्वत्सामान्यप्रत्यासत्त्या कथञ्चिद् यावद्बहिर्भानसम्भवेऽपि बहिर्मत्त्वादेर्बहिसंयोगादिरूपस्य सा-
मान्यत्वाभावेन तत्प्रत्यासत्त्या यावद्बहिर्भानादियानुपपत्तिः । न च तत्राऽपि स्वाश्रयादिसम्बन्धेन बहिर्वत्वादिकमेव प्रत्या-
सत्तिः, न चैवं समवायेन बहिर्वत्त्वप्रकारकज्ञानादपि बहिर्मतां प्रत्यक्षापत्तिः, परम्पराम्बन्धेन बहिर्वत्त्वप्रकारकज्ञानस्यैव तद्वेतु-
त्वात्, न चैवं बहिर्मदितिज्ञानानन्तरं तन्न स्यात्, प्रकारीभूतस्य बह्वेः संसर्गतयापि भाने बाधकाभावात्, अत एव 'विशे-
षणविधया जनकज्ञाने प्रकारीभूतस्यैव संसर्गत्वे जन्यज्ञानेऽपि तथात्वमितरथा तूभयत्रैव प्रकारतानाक्रान्तमेव संसर्गत्वमिति,
सर्वत्र बहिर्वत्त्वेनैव बहिर्मतां भानं स्यादिति ' कुचोद्यमपास्तमिति वाच्यं, तथाप्यभाववदादिप्रत्यक्षस्थले सामान्यप्रत्यासत्ति-
ताया वक्तुमशक्यत्वात्, तत्राप्यभावत्वादेरखण्डोपाधेः सामान्यत्वस्वीकारे च तेनैव जात्युच्छेदादितस्तस्यैव जलाञ्जलिः ।
किञ्च परम्पराम्बन्धेन बहिर्वत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि साक्षात्सम्बन्धेन बहिर्मत्त्वादिप्रकारकज्ञानादपि यावद्बहिर्भानादियानु-
पपत्तिः सार्वजनीनत्वाद्बहिर्मत्त्वादेरपि सामान्यत्वं ध्रुवम्, साक्षात्सम्बन्धेन बहिर्मत्त्वप्रकारके परम्पराम्बन्धेन बहिर्वत्त्व-
प्रकारकत्वमावश्यकमिति चेत्, तर्हि जातिप्रकारके जातित्वप्रकारकत्वमावश्यकमिति जातिमदादिप्रत्यक्षे जातित्वादेः प्रत्या-
सत्तित्वं स्यात्, तच्चायुक्तमिति, बहिर्मत्त्वादेर्जातिमत्त्वादेश्च सामान्यत्वे ध्रुवे च बहिर्मदादेरेव जातिमदादेरेव च सामान्यत्वक-
ल्पने लाघवं, सखण्डाखण्डसम्भिन्नैकस्वभावस्य वस्तुनः प्रामाणिकत्वात्, तथा च धूमादेर्धूमसामान्यत्वेन ज्ञाने यावद्भूमज्ञा-
नमनक्षजमलिङ्गं सर्वोपसंहारेण प्रतिबन्धग्राहकमूहप्रमाणाख्यमवश्यमभ्युपेयमिति किमप्रकृतेन ॥ विवेचितमिदमन्यत्र ।

ऋजुध्वज-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतख-
ण्डने प्रस-
ङ्गाद्व्याप्ति-
ग्राहकत-
या न्या-
याभिमत-
याः सामा-
न्यप्रत्यास-
त्तेः खण्डन-
मूहप्रमाण-
स्य तत्त्वज्ञः॥

श्री
बनेकान्त-
व्यवस्था-
करणम् ॥
॥ ५१ ॥

यच्च 'नित्यात्क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणा सत्ता निवर्तमाना क्षणिकेष्वेवावतिष्ठत' इत्याद्युक्तं, तदसत्, क्रमेण कार्यजननेऽपि जनकत्वाजनकत्वस्वभावभेदस्य वस्तुभेदामाधकत्वेन तन्नित्यत्वाप्रच्यवात्, यतः क्रमोपेतकार्योपलम्भाद्वेतो-
र्जनकाजनकत्वस्वभावभेदं कल्पनाऽध्यवस्यति, न च तत्प्रदर्शितस्वभावभेदाद्वा भिद्यन्ते, अन्यथा कल्पना भावानामेकत्व-
मप्यध्यवस्यतीति नित्यतापि तेषां भवेत्, यदि चोदितानुदितप्रयोजनापेक्षः कल्पनारोपितोऽपि जनकाजनकत्वस्वभावभेदो
भावानामभ्युपगन्तव्यस्तदा स्वपरोत्पाद्यकार्यापेक्षया क्षणेऽपि कल्पनारोपितो जनकाजनकत्वस्वभावभेदः स्यादभेदप्रतिभासेन
कल्पनाबाधस्तूभयत्र तुल्यः, नानाकार्यजनकैकत्वस्वभावस्यानुभवसिद्धस्य वस्तुनः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ॥

किञ्च यदि नाम क्रमयौगपद्याभ्यां नित्यादर्थक्रिया व्यावृत्ता तथापि न ततः क्षणक्षयसिद्धिः, अक्षणिकेभ्य इव क्षणिकेभ्यो-
ऽप्यस्या व्यावृत्तत्वात्, यतः क्षणिका अपि कार्यं केवला एकमुत्पादयन्ति उताऽनेकं, समुदिता अपि तदेकमनेकं वा, न
तावदेकमुत्पादयन्ति, अदर्शनात्, अनभ्युपगमाच्च, एकस्मादेवाग्नेरिन्धनविकारधूमभस्माद्यनेककार्यदर्शनात्, "न वै किञ्चि-
देकं जनकम्" इत्यभ्युपगमाच्च, नाप्येकमनेकोत्पादकं, सामग्र्या एव जनकत्वाभ्युपगमात्, अनेकस्मात्कार्योत्पत्त्युपलब्धेश्च,
नाप्यनेकमेकोत्पादकम्, अनेकस्मादुपजायमानस्य कार्यस्य नानात्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्, इष्यते च सौत्रान्तिकवैभाषि-
काभ्यां सञ्चितेभ्यः परमाणुभ्यः सञ्चितानामेव तेषामुत्पत्तिः, सञ्चितपरमाणुव्यतिरेकेण भिन्नस्य वस्तुनोऽनभ्युपगमात्,
संवृत्त्यैकस्य घटादेश्चाजन्यत्वात्, ज्ञानमपि विषयालोकमनस्कारादिसामग्रीप्रभवं नैकं युक्तं, नापि तदेकरूपमभ्युपगम्यते,
अन्तरहङ्कारास्पदसुखादिरूपस्य बहिश्च तद्विपरीतस्य ग्राह्यग्राहकाकारोभयरूपस्य तस्य संवेदनात् । अथायमनयोर्भेदाव-

क्रजुसूत्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतस्व-
ण्डने अर्थ-
क्रियासाम-
र्थ्यस्य नि-
त्याव्यावृ-
त्त्या क्षणि-
केऽवस्था-
स्यनस्वण्ड-
नम् ॥

॥ ५१ ॥

भासो भिन्नयोरिव, न पुनर्भिन्नयोरेव, तदुक्तम् “ ग्राह्यग्राहकसंविच्छिन्नमेदवानिव लक्ष्यत ” इति ॥ नैतदेवं, बाह्यार्थवाद-
 त्यागप्रसक्तेः । न च ग्राह्यग्राहकाकारयोः सांभृतत्वं, ग्राहकाकारस्य बोधरूपतया समनन्तरप्रत्ययजनितत्वेन ग्राह्याका-
 रस्य च विषयार्पितत्वेन कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायितयाऽसांभृतत्वात् । न च निराकारमभिन्नस्वभावमेकसामग्रीजन्यं
 ज्ञानं सम्भवति, परमते निराकारस्य विषयाग्राहिन्वात्, तस्मान्नैकमनेकजन्यमिति स्थितम् ॥ नापि पूर्वसामग्रीत उत्तरा
 सामग्री प्रभवतीति बौद्धसिद्धान्तमनुरुध्याऽनेकमनेकमुत्पादयतीति वक्तुं युक्तं, रूपज्ञानादीनां ज्ञानरूपादिजन्यत्वेन ज्ञान-
 रूपादित्वापत्तेः । न चावान्तरकारणविशेषात्कार्यविशेषः, तथाहि चक्षूरूपालोकमनस्कारादिषु विज्ञानादिकार्योत्पादकेषु
 मनस्कारो विज्ञानमुपादानत्वेन जनयति, शेषकार्याणि सहकारित्वेन, एवं रूपादिकमपि रूपादिकमुपादानत्वेन, शेषाणि
 सहकारित्वेनेत्यवान्तरसामग्रीभेदेन तज्जनमनां स्वभावभेद इति वाच्यं, मनस्कारादीनां ज्ञानादौ येन रूपेण जनकत्वं तेनैव
 चक्षुरादिजनकत्वे चक्षुरादीनां ज्ञानादित्वापत्तेः, कार्ये सकलस्वगतविशेषाधायकत्वस्योपादानलक्षणत्वात्, रूपान्तरेण च
 मनस्कारादीनां चक्षुरादिजनकत्वे कथं न स्वभावभेदः ॥ उपादानसहकारिशक्तिभेदेऽपि स्वसंविद्येकत्वेनावभासनात्मन-
 स्कारस्यैकत्वमिति चेत्, नन्वेवमक्षणिकस्यापि तदतत्कालभाविकार्यजनकत्वस्वभावभेदेऽपि प्रत्यक्षेणैकत्वेन प्रतिभासनात्कथं
 नैकत्वम् । उपादानत्वसहकारित्वे जनकत्वविशेषरूपे कार्यभेदेन जनकत्वाजनकत्वरूपे वा न विरुद्धे इति चेत्, तदतत्कार्य-
 जनकत्वेऽपि तथा न विरोत्स्येते इति तुल्यम् । अन्त्यावस्थायां सर्वेषां प्रत्येकमभिमतकार्यजनकत्वमन्यसन्निधिस्तु स्वहे-
 तुप्रत्ययसामर्थ्योपनीतावर्जनीयसन्निधिर्नोपालम्भमर्हतीत्येकैकस्यैवोत्पादकत्वं युक्तमित्यपि नापेक्षलं वचः, अन्वयिद्रव्या-

अजुस्रन-
 यनिरूपणे
 तदुत्थसौ-
 गतमतस्व-
 ण्डने तन्म-
 ते क्षणिक-
 स्यैकस्या-
 नेकस्य चै-
 कानेकका-
 र्यजनक-
 त्वासम्भ-
 वदर्शनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ५२ ॥

भावे मनस्कारस्यैवान्त्यक्षणस्थस्य चक्षुर्विज्ञानं प्रत्युपादानत्वं न रूपादेरित्यत्र विनिगमकाभावात्, व्यावहारिकान्वय-
व्यतिरेकदर्शनस्य मनस्कारादाविव रूपादावपि तुल्यत्वात् । एतेन 'कुर्वद्रूपत्वेनैव हेतुत्वं कारणत्वेनैव च कार्योत्पत्ति-
व्याप्यत्वम्' इत्यपास्तं, कुर्वद्रूपत्वस्य जातिरूपस्यानभ्युपगमात्, अतद्व्यावृत्तिरूपस्य चेकैकक्षणग्रहणविनिर्मोकाभ्यां विनि-
गमनाविरहात्, कुर्वद्रूपत्वस्य कार्यैकगम्यतया कार्योत्पत्तेः प्रागिष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, जातिप्रतिनियतकार्य-
कारणभावाभावेऽवह्वेरपि धूमसम्भावनया प्रसिद्धानुमानस्याप्युच्छेदापत्तेः, तस्मात्क्षणिकेभ्योऽप्यर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणं सत्त्वं
निवर्तमानं श्रावणत्ववदसाधारणानैकान्तिकतामास्कन्ददसाधकम् । किञ्चार्थक्रियालक्षणं यत्सत्त्वं हेतुरुच्यते, तत्र किमर्थ-
क्रियातः सत्त्वं भावानामुत सत्त्वादर्थक्रिया, आद्ये प्रागसत्त्वप्रसङ्गः, अन्त्ये च स्वरूपसत्त्वमायातम् । किञ्चार्थक्रियाया भावानां
सत्त्वनियामकत्वे तस्या अपि सत्त्वनियामिकयाऽपरार्थक्रियाया भवितव्यं, तस्या अप्यपरयेत्यनवस्थानात् स्वरूपसत्त्वमेव
भावानामवश्यमभ्युपेयं, तच्च न क्षणिकत्वव्याप्यमिति नानुमानात् क्षणिकत्वसिद्धिः । यदपि 'निर्हेतुको ध्वंसः पदार्थोदया-
नन्तरभावीति तेषां क्षणिकत्वमुच्यते,' तदप्यसत्, निर्हेतुकस्याऽपि ध्वंसस्य मुद्गरादिव्यापारानन्तरमुपलब्धेस्तदैव तत्सद्भा-
वाभ्युपगमस्य युक्तत्वात् । न च मुद्गरादिव्यापारानन्तरमस्य दर्शनात् प्रागपि सद्भावकल्पनं, प्रागदर्शनादग्रेऽप्यभावस्य
सुवचत्वात् । कारणान्तरमनपेक्षमाणो ध्वंसो भावसत्तामात्रानुबन्धीति प्रतिक्षणध्वंससिद्धिरिति चेत्, न, सत्तायां क्षणिक-
त्वासिद्धौ क्षणिकसत्तानुबन्धित्वस्य नाशे वक्तुमशक्यत्वात्, अनेकक्षणस्थितिकसत्तानुबन्धित्वोक्तौ चानेकक्षणस्थितिक-
सत्तानुभवानन्तरमेव भावेन नष्टव्यमिति ॥ किञ्च निर्हेतुकत्वे ध्वंसस्य प्रथमक्षण एव तद्भावप्रसक्तिः स्यान्नोदयानन्तरं, न हि

ऋजुसूत्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतस्व-
ण्डने तद-
भिमतकुर्व-
द्रूपत्वार्थ-
क्रियासाम-
र्थ्यलक्षण-
सत्त्वादेःस्व-
ण्डनम् ॥

॥ ५२ ॥

निर्हेतुकस्य काचित्कत्वं कादाचित्कत्वं वा युक्तं, व्याधातात् । न च भावहेतुरेव तत्प्रच्युतिहेतुरतिरिक्तहेत्वभावाच्च निर्हेतुकत्वं पदार्थाभावे च कृतस्तत्प्रच्युतिरिति प्रथमक्षण एव न च्वंस इति वाच्यं, भावप्रभववेलायां तत्प्रच्युतेरनुत्पत्तौ भावहेतुरेव तद्वेतुरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्, भावोत्पादनद्वारा भावहेतुस्तद्वेतुर्भावोऽपि वा तद्वेतुः प्रतियोगितद्वेत्वितरहेत्वनपेक्षत्वमेव निर्हेतुकत्वमिति तु यादृच्छिकपरिभाषामात्रं, मुद्गरादिव्यापारानन्तरमेव तत्र तद्वेतुकत्वस्य प्रमाणतो व्यवस्थितेः, अन्यत्राऽपि कार्यकारणभावेऽन्वयव्यतिरेकयोरेव नियामकत्वात् । किञ्च परैरपि मुद्गरादीनां विरोधित्वं व्यवस्थापयद्भिः 'गलेपादुका' न्यायेन नाशकारणत्वमवश्यमभ्युपेयं, तथाहि न ते कणभुगादय इव कार्यकारणभावात् पृथग्विरोधाख्यं सम्बन्धमभ्युपेयं (पयन्ति), किन्तु घटक्षणो मुद्गरादिकं विनाशकारणत्वेन प्रसिद्धमपेक्ष्य समानक्षणान्तरोत्पादनेऽसमर्थं क्षणान्तरमुत्पादयति, तदपि तदपेक्षमपरमसमर्थक्षणान्तरं तदप्युत्तरं तदपेक्षमसमर्थतमं यावद्वटसन्ततेर्निवृत्तिः, एवमन्यत्रापि विरोधित्वं प्रतिपादयन्ति, तथा चासमर्थक्षणान्तरजनकस्य क्षणस्य मुद्गरादेः कश्चित्तामर्थ्यविधातोभ्युपगन्तव्य एव, अन्यथा समर्थक्षणान्तरजननस्वभावात्ततो मुद्गरादिसन्निधानेऽप्यसमर्थक्षणानारम्भप्रसङ्गात् ॥ न च स्वहेतुतोऽसमर्थजननस्वभावस्य तस्योत्पत्तेर्नायं दोषः, प्रथमक्षण एव सन्तत्युच्छेदप्रसक्तेः ॥ मुद्गरादिसन्निधानसहभाविनः स्वहेतुत एवासमर्थक्षण उत्पद्यत इति चेत्, न, मुद्गरादिना प्राक्तनशक्त्यनाशने तत्सन्निधिवैयर्थ्यात् ॥ न चाकिञ्चित्करस्यापि मुद्गरादेः स्वहेतुसन्निधिवलायातत्वात्तत्समवहितत्वस्य घटक्षणेऽसमर्थक्षणान्तरजननकाले नोपालम्भविषयतेति वाच्यं, एवं सत्युदासीनसमवधानस्याप्रयोजकत्वेन केवलस्यैव घटक्षणस्य विलक्षणक्षणान्तरोत्पादकत्वप्रसङ्गात् । किञ्चैवं विलक्षणसन्तत्युत्पादे प्राक्तनसन्तानोच्छेदे वा मुद्गरा-

शब्दस्य न-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतस्व-
ण्डने विना-
शनिर्हेतुक-
त्वतः क्षणि-
कत्वव्यव-
स्थापनस्य
स्वण्डनम् ॥

श्री
बनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ५३ ॥

देरन्वयस्य व्यतिरेकान्यथासिद्धेस्तद्व्यापारानन्तरमपि घटादेरनुपलब्धिर्न भवेत् । तदा तस्य न स्वरूपप्रच्युतिरुत्पद्यते किन्तु तस्यैकक्षणावस्थायित्वेन तदाऽभवनमिति नोपालम्भ इति चेत्, न, यतः स्वरूपादप्रच्युतस्य नाभवनं नाम किञ्चित्, अन्यथा तस्य सत्त्वान्तरमभ्युपगतं स्यात् । अथ स एव न भवति नतु तस्यापरसत्त्वं, ननु तदेवेदं पुनारूपाभवनमभिधीयते, तत्र च तदेवोत्तरं, तस्माद्विनाशहेतुव्यापारानन्तरं पदार्थस्यासद्व्यवहारं विदधता तद्व्यतिरिक्तानन्तरग्रहणमभ्युपगन्तव्यं, न तु तदग्रहणमात्रं, अन्यथा तस्याभावानिश्चयात्कल्पादिव्यवहितस्यापि सद्व्यवहारनिषेध एव स्यान्नासद्व्यवहारप्रवृत्तिः । न चार्थान्तरनाशानभ्युपगमे शत्रुमित्रक्षयजन्यसुखदुःखाद्यनुभवोऽपि सङ्गच्छते, न चाभावस्य भवितृत्वे भावरूपता, भवितृत्वाविशेषेऽपि घटपटयोरिव विलक्षणप्रत्ययविषयत्वेन भावाभावयोर्भेदसिद्धेः । अथ कपालोत्पत्तिकाले घटविनाशानभ्युपगमे स्वभावत एवाविनश्चरस्य घटस्य परतोऽपि नाशसम्भवात् कपालोत्पत्तिप्राक्क्षणपर्यन्तस्थायित्वस्वभावकल्पने तस्य नाशकमभिधावप्यनुवृत्तेः कौटस्थ्यप्रसङ्गात्तद्वाधे क्षणिकत्वमेव युक्तमिति चेत्, न, एकक्षणस्थायित्वस्वभावस्येवानेकक्षणस्थायित्वस्वभावस्यापि विवक्षितकालान्तरमनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकाभावात्, अन्यथैकैकक्षणस्थायित्वस्वभावानुवृत्त्यापि परस्य कल्पान्तरस्थायितापत्तेर्वज्रलेपत्वात् । विनाशहेतुपक्षनिक्षिप्तश्च विकल्पो भावोत्पत्तावपि समानः, तथाहि उत्पत्तिहेतुः स्वभावत एवोत्पित्सुं भावमुत्पादयति, उतानुत्पित्सुं, प्रथमे विफलता तद्वेतोः, द्वितीये तु वियत्कुसुमादेरप्युत्पादनप्रसङ्गः । स्वहेतुमन्निधेरेवोत्पित्सोरुत्पादनाभ्युपगमे विनाशहेतुमन्निधाने विनश्चरस्वभावं तद्वेतुर्विनाशयतीत्यपि तुल्यन्यायात्किं नाभ्युपगम्यते, स्वयमेव विनश्चरस्य विनाशहेतुकृतोपकाराभावेन तज्जन्यनाशव्यपदेशाभावो हि स्वयमेवोत्पित्सोरुत्पत्तिहेतु-

ऋजुप्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतस्व-
ण्डने उत्प-
त्तिप्रतिब-
न्द्या वि-
नाशस्य स-
हेतुकत्व-
व्यवस्था-
पनम् ॥

॥ ५३ ॥

कृतोपकारामावेन तज्जन्योत्पत्तिव्यदेशाभावतुल्ययोगक्षेमः । स्वकारणादुत्पत्तिरात्मलाभो यस्य स स्वोत्पत्तिधर्मा तं यदि स्वहेतुर्नोत्पादयेत्तदा विरुद्धमभिधानं स्यादिन्यपि विनाशकारणाद्विनाश आत्मप्रच्युतिलक्षणो धर्मो यस्य तं यदि विनाश-हेतुर्न विनाशयेत्तदा विरुद्धमभिधानमित्यनेन समानम्, येषां च न घटनिवृत्तिः कपालस्वरूपादन्या, तेषां कथं न कपाल-हेतुर्घटध्वंसहेतुर्भवेत् । अथ कथं कपाललक्षणस्य वस्त्वन्तरस्य प्रादुर्भावे घटो विनष्ट इति व्यपदिश्यते, मुद्रादिहेतुसन्नि-धिमहिम्ना घटस्यैव कपालभावात् । कथं घटो विनष्टः स एवान्यथा भवतीति चेत्, नन्वसत् कथं भवतीति समानम् । अथ प्राग्घटादिकमसत्सद्भवत्युत्पत्तिममय इत्यविरुद्धं, ननु प्राग्घटः सन् विनाशहेतुसन्निधौ कपालीभवतीत्यविरुद्धमेव । कथं तस्यैव तदन्यत्वमिति चेत्, यथा संवेदनस्य नीलाद्याकाशभेदः तथा स्वरूपेणानेकमनेकं भवन्न विरोत्स्यते । इत्थं च निवृत्तिः कारणस्य कार्यात्मना परिणतिरेवाभिधीयते, तथा च घटप्रच्युतेः कपालस्वरूपत्वे कुतः क्षणिकत्वमिति संक्षेपः ॥

अयं चर्जुसूत्रनयः पर्यायनयतरोर्मूलं, शब्दादीनामेतच्छास्त्रारूपत्वात्, नदुक्तं सम्मतौ—“मूलनिर्माणं पञ्चव-यस्स उज्जुसुअवयणविच्छेदो ॥ तस्स उ सहाईया, साहपमाहा सुहुममेया ॥१-५॥” अस्यार्थः—मूलनिर्माणं मूलाधारः, पर्यायनयस्य ऋजुसूत्रवचनविच्छेदो लक्षणया प्रतिक्षणविवेचनेन विच्छिद्यमानवचनफलीभूतः ऋजुसूत्राख्यो नयबोधः, तस्य ऋजुसूत्रतरोः, तुरवधारणार्थः, तेन तस्यैव न द्रव्यार्थिकम्प्य, शब्दादयः शब्दप्राधान्येनार्थोपसर्जनत्वेन प्रतीतिजनकाः शब्दसमभिरूढैवम्भूताख्यास्त्रयो नयाः, शाम्नाप्रशान्वा इव स्थूलसूक्ष्मतरदर्शित्वात् सूक्ष्मो भेदो येषां ते तथा, यथा हि तरोः स्थूलाः शाखाः सूक्ष्मास्तत्प्रशाखा अतिसूक्ष्मसूक्ष्मतरास्तत्प्रतिशाखाः, एवं ऋजुसूत्रतरोः स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतराश्चाप्रशाखा-त्वञ्च ॥

ऋजुसूत्रन-
यनिरूपणे
तदुत्थसौ-
गतमतस्व-
ण्डनसमा-
प्तिः, ऋजु-
सूत्रस्य प-
र्यायनयत-
रुमूलत्वं ।
शब्दादि-
नयानां त-
च्छास्त्राप्र-
शास्त्रारूप-
त्वञ्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ५४ ॥

प्रतिशास्त्रारूपा अशुद्धशुद्धशुद्धतराः शब्दसमभिरूढैवम्भूताख्यास्यो नया द्रष्टव्याः ॥ तथा हि ऋजुसूत्राभ्युपगतं क्षणमात्राव-
स्थितिवस्तु लिङ्गादिभेदाद्भिन्नं शब्दो वृक्षाच्छास्त्रामिव सूक्ष्ममभिमन्यते, समभिरूढः शब्दाभिमतं वस्तु सञ्ज्ञाभेदादपि
भिद्यमानं शास्त्रातः प्रशास्त्रामिव सूक्ष्मतरमव्यवस्यति, तदेव समभिरूढाभिमतं वस्तु एवम्भूतः क्रियाभेदाद्भिन्नं प्रशास्त्रातः
प्रतिशास्त्रामिव सूक्ष्मतममधिगच्छतीति ॥ एतच्च ऋजुसूत्रपदव्युत्पत्तिनिमित्तं प्रत्युत्पन्नग्राहित्वं पर्यायनयत्वमात्रपर्यवसन्नम-
भिप्रेत्य द्रष्टव्यम् ॥ यद्वा विशेषणभेदाप्रयुक्तऋजुसूत्रविषयप्रतियोगिकभेदानाधारप्रतीतिविषयकत्वमिह शब्दादीनामृ-
जुसूत्रभेदत्वं परिभाष्यते, न ह्येवं व्यवहारस्य सङ्ग्रहभेदत्वं प्रसज्यते, विशेषणभेदाप्रयुक्तसामान्यलक्षणसङ्ग्रहविषयप्रतियो-
गिकभेदाधारविशेषविषयत्वात्तस्य । शब्दभिन्नत्वे सति प्रत्युत्पन्नग्राहित्वं लक्षणमभिप्रेत्य तु न शब्दादीनामृजुसूत्रभे-
दत्वं, अन्यथा नयविभाजकोपाधिव्याप्यविभाजकोपाधिमत्त्वेन नयप्रभेदत्वापत्तेः—“ सत्त मूलणया पणत्ता ” इति सूत्र-
व्याकोपप्रसङ्गात्, न चान्यथाऽपि नयविभाजकोपाधिरूपद्रव्यार्थिकत्वपर्यायार्थिकत्वव्याप्यसङ्ग्रहत्वऋजुसूत्रत्वादिकमादाय
सङ्ग्रहसूत्रादीनां नयप्रभेदत्वं दुर्निवारं, द्रव्यार्थिकत्वपर्यायार्थिकत्वयोः प्रकृतविभागप्रयोजकविभाजकोपाधित्वाभावेन तद-
दोषादिति स्मर्तव्यं, अत एव नव नया द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिको नैगमः सङ्ग्रहो व्यवहारः ऋजुसूत्रः शब्दः समभिरूढः
एवम्भूतैश्चत्येकविभागकरणलम्पटदिकपटकपटमपास्तमापभ्रांशिकप्रबन्धेऽस्माभिः । एवं हि द्रव्यार्थिकत्वपर्यायार्थिक-
त्वाभ्यां सामान्यतो नयविभागं कृत्वा सङ्ग्रहसूत्रादीनां द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकभेदानामेवानुपदस्युपदर्शनेन विभक्तविभागः
कृतः स्यात्, नत्वेकविभागः, सङ्ग्रहसूत्राद्यन्तर्भावशीलयोर्द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोः पृथग्विभागस्य कर्तुमशक्यत्वात्,

ऋजुसूत्रत-
रोःशास्त्रा-
प्रशास्त्राप्र-
तिशास्त्रारू-
पाःशब्दस-
मभिरूढैव-
म्भूताःनय-
स्यनवधा-
विभजनं-
दिक्पटस्य
स्वण्डितम्॥

॥ ५४ ॥

अन्यथाऽर्पितानर्पितभेदद्वयाधिक्येनैकादशधापि किं न नयविभागो देवानांप्रियस्याभिमतः स्यात् ? , न च पञ्च नया इत्येक आदेशः सप्तेत्यन्य इतिवत्सप्त नया इत्येकः आदेशो नवेत्यन्य इत्यस्मदभिप्रेतमिति साम्प्रतं, भिन्नविषयाणां शब्दादीनां त्रयाणां शब्दत्वेनैक्यं स्वातन्त्र्यं चाभिप्रेत्य पञ्चसप्तादेशभेदद्वयसम्भवेऽपि प्रकृते विषयभेदाभावेन तदसम्भवात्, न च सप्तधा नवधा च तत्त्वविभागवन्नयविभागोऽपि तथा नानुपपन्न इति वक्तुं युक्तं, तत्र केवलनिःश्रेयसोपयोग्यम्युदयसंवलिततदुपयोगिवोधलक्षणप्रयोजनभेदेन विभागद्वैविध्यसम्भवेऽपि प्रकृते प्रयोजनभेदाभावेनानुयोगद्वारस्थानाङ्गत्वात्तत्त्वार्थमहाशास्त्राद्यभिहितं सप्तधानयविभागमुल्लङ्घ्य नवधा तत्करणस्य सूत्राशाननाकलङ्कितत्वादिति दिग् ॥ अयं च सर्वोऽपि ऋजुसूत्रवचनविस्तारो बाह्यार्थाभ्युपगमपरो द्रष्टव्यः । यद्वा ऋजु बाह्यापेक्षया ग्राहकसंवित्तिभेदविकलमविभागं बुद्धिस्वरूपमकुटिलं, सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः शुद्धपर्यायास्तिको, यद्वा सर्वधर्मविरहशून्यतेत्यभ्युपगमपरः शुद्धतरपर्यायास्तिकावलम्बी ऋजुसूत्रो व्यवस्थितः, अथवा सौत्रान्तिकवैभाषिकौ बाह्यार्थमाश्रितौ यथाक्रममृजुसूत्रशब्दौ, वैभाषिकेण नित्यानित्यशब्दवाच्यस्य पुद्गलस्याभ्युपगमाच्छब्दनये तस्यानुप्रवेशः ॥ बाह्यार्थप्रतिक्षेपेण विज्ञानमात्राभ्युपगमपरः समभिरूढो योगाचारः । एकानेकधर्मविकलतया विज्ञानमात्रस्याप्यभाव इत्येवमभ्युपगमपर एवम्भूतो माध्यमिक इति सम्मतिवृत्तौ व्यवस्थितम्, तत्पूर्वपक्षसमाधानादिकमपि तत एवावसेयं, विस्तरभयान्नेह विलिख्यते, नवीनतर्कस्पृहयालुभिश्चात्रार्थे मत्कृतस्याद्वादकल्पलता परिशीलनीया ॥ ऋजुसूत्रनयविचारः सम्पूर्णः ॥

“ दर्शितेयं यथाशास्त्र-मृजुसूत्रनयस्य दिक् ॥ बौद्धसिद्धान्तहेतुः श्री-यशोविजयवाचकैः ॥ १ ॥ ”

ऋजुसूत्रन-
यप्रसङ्गे
दिगम्बरकु-
तनयविभा-
गनिरसनं,
सम्मतिसं-
वादेन सौ-
त्रान्तिका-
दीनां नय-
सम्भवतार
ऋजुसूत्रो-
पसंहारश्च ॥

श्री
वनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ५५ ॥

‘शप आक्रोशे’ शपनमाह्वानमिति शब्दः, शपत्याह्वयतीति वा शब्दः, शप्यते वाऽऽहूयते वस्त्वनेनेति शब्दः । तस्य शब्दस्य यो वाच्योऽर्थस्तत्प्रधानत्वाच्च योऽपि शब्दः, उपचारात्, यथा कृतकत्वादित्यादिकः पञ्चम्यन्तशब्दोऽपि हेतुः । अर्थरूपं हि कृतकत्वमनित्यत्वगमकत्वान्मुख्यतया हेतुरुच्यते, उपचारात्तु तद्वाचकः शब्दः, तद्वदिहापि द्रष्टव्यं । उक्तं च महाभाष्य कृता । “सवणं सपइ स तेणं, व सप्पए वन्थु जं तओ सद्दो ॥ तस्मत्थपरिग्गहओ, नओ वि सद्दोत्ति हेउ व ॥ २२२७ ॥” शब्दवाच्या-
र्थपरिग्रहप्राधान्यं ॥ “इच्छइ विसेसियतरं, पच्चुप्पन्नो नओ सद्दो” ॥ २१८४ ॥ त्ति निर्युक्तिदलं, तत्र भाष्यं—“ तं चिय रिउ-
सुत्तमयं, पच्चुप्पन्नं विसेसियतरं सो ॥ इच्छइ भावघडं चिय, जं न उ नामादिए तिन्नि ॥ २२२८ ॥ ” तदेव ऋजुसूत्र-
नयमनं ऋजुसूत्रनयाभ्युपगतं प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं वस्त्वच्छत्यसौ शब्दनयः, कीदृशं विशेषिततरं, कुत इदं ज्ञायते,
यद् यस्मात् पृथुबुध्नोदराद्याकारकलितं मृन्मयं जलाहरणादिक्रियाक्षमं प्रसिद्धघटरूपं भावघटमेवेच्छत्यसौ, न तु शेषा-
न्नामस्थापनाद्रव्यरूपांस्त्रीन् घटानिति, शब्दार्थप्रधानो ह्येष नयः, शब्दार्थश्च प्रकृते ‘घट चेष्टायाम्’ इति धात्वर्थलक्षणो भाव-
घट एव युज्यते, न नामादिष्विति निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगमपरादृजुसूत्रादिशेषिततरं वस्त्वच्छत्यसौ, एकस्यैव भावघटस्यानेनो-
पगमात् ॥ नामादिघटनिराकरणे प्रमाणमाह—“ नामादओ न कुम्भा, तक्कजाकरणओ पडाइ व ॥ पच्चक्खविरोहाओ,
तल्लिगाभावओ वा वि ॥ २२२९ ॥ ” नामस्थापनाद्रव्यरूपाः कुम्भा न भवन्ति, जलाहरणादितत्कार्याऽकरणात्, पटा-
दिवत्, तथा प्रत्यक्षविरोधात् घटलिङ्गादर्शनाच्च, अघटरूपास्ते प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्त इति प्रत्यक्षविरोधः, जलाहर-
णादिघटलिङ्गं च तेषु न दृश्यते ततोऽनुमानविरोधोऽपीति कथं ते नामादिघटा घटव्यपदेशभाजो भवेयुः ? । घटपदानामादि-

शब्दनयो-
पक्रमः, नि-
क्षेपाभ्युप-
गममेदेन
ऋजुसूत्राद-
स्य महा-
भाष्यसंवा-
दतो भेद-
प्रदर्शनश्च ॥

॥ ५५ ॥

घटोपस्थितेरस्त्वलिताया दर्शनात्तत्र तत्पदशक्तेरव्याहतत्वात् स्वारसिकघटपदप्रयोगलक्षणो व्यपदेशस्तेषु न विरुध्यत इति चेत्, न, अन्तरङ्गप्रत्यासत्त्या घटभाव एव घटपदशक्तेरभ्युपगमात्, नामादिषु तत्पदप्रयोगस्यास्वारसिकत्वादिति दिग् ॥

ऋजुसूत्रशिक्षणार्थमाह — “जइ विगयाणुप्पन्ना, पओअणाभावओ न ते कुम्भा ॥ नामादओ किमिद्वा, पओअणाभावओ कुम्भा ॥ २२३० ॥” यदि विगता अनुत्पन्नाश्च तव हे ऋजुसूत्र ! कुम्भा नेष्टाः, प्रयोजनाभावात्, तर्हि नामादयोऽपि कुम्भाः किमिष्टाः, प्रयोजनाभावस्य समानत्वात्, न खलु तैरपि कुम्भप्रयोजनं किमपि विधीयते, वामनाविशेषोत्थापित-प्रतीत्यादिप्रयोजनं तु शशविषाणादेरिव न सत्त्वसाधकमिति भावः । तदेवमृजुसूत्राच्छब्दनयस्य विशेषिततरत्वमुक्तम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण तदाह — “अहवा पच्चुप्पन्नो, रिउसुत्तस्माविसेमिओ चेव ॥ कुम्भो विसेमित्ययरो, सम्भावाइहिं सदस्स ॥ २२३१ ॥ सम्भावासम्भावो-भयप्पिओ स-परपज्जओ-भयओ ॥ कुम्भा-ऽकुम्भा-ऽवत्त-वोभयरूवाइमेओ सो ॥ २२३२ ॥” अथवा प्रत्युत्पन्न ऋजुसूत्रस्याविशेषित एव सामान्येन कुम्भोऽभिप्रेतः, शब्दनयस्य तु स एव सद्भावादिभिर्विशेषिततरोऽभिमत इत्येवमनयोर्भेदः, तथाहि, स्वपर्यायैः परपर्यायैरुभयपर्यायैर्वाऽपितो विशेषितः, कुम्भाकुम्भाऽवक्तव्योभयरूपादिभेदो भवति-सप्तभङ्गीं प्रतिपद्यत इत्यर्थः, तद्यथा — ऊर्ध्वग्रीवाकपालकुक्षिबुघ्नादिभिः स्वपर्यायैः सद्भावेनार्पितो विशेषितः कुम्भः कुम्भो भण्यते, ‘सन् घट’ इति प्रथमभङ्गो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ तथा पटादिगतैस्त्वक्त्राणादिभिः परपर्यायैरसद्भावेनार्पितो विशेषितोऽकुम्भो भवति, सर्वस्यापि घटस्य परपर्यायैरसत्त्वविवक्षायाम्, ‘असन् घट’ इति द्वितीयो भङ्गो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ तथा सर्वोऽपि घटः स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावासद्भावाभ्यामर्पितः ‘अवक्तव्यो’ भवति, स्वपरपर्यायस-

शब्दनयस्य
ऋजुसूत्रा-
द्विशिष्ट-
त्वे प्रथम-
प्रकारोपसं-
हारः, द्वि-
तीयप्रकारे
च सप्तम-
ङ्ग्युपदर्श-
नम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ५६ ॥

त्वासत्त्वाभ्यामेकेन केनाप्यसाङ्केतिकेन शब्देन सर्वस्यापि तस्य युगपद्वक्तुमशक्यत्वात् इति तृतीयो भङ्गः ॥ ३ ॥ एते
त्रयः सकलादेशाः । अथ चत्वारो विकलादेशाः प्रोच्यन्ते, तत्रैकस्मिन् देशे स्वपर्यायसत्त्वेनान्यत्र तु देशे परपर्या-
याऽसत्त्वेन विवक्षितो घटः 'संश्चासंश्च' भवति, घटोऽघटश्च भवतीत्यर्थः इति चतुर्थो भङ्गः ॥ ४ ॥ तथैकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः
सद्भावेनार्पितोऽन्यत्र तु देशे स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावासद्भावाभ्यां युगपदसाङ्केतिकेनैकेन शब्देन वक्तुमिष्टः कुम्भः 'संश्चा-
वक्तव्यश्च' भवति, घटोऽवक्तव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्य घटत्वादेशे चाऽवक्तव्यत्वात् इति पञ्चमो भङ्गः ॥ ५ ॥ तथैकदेशे
परपर्यायैरसद्भावेनार्पितोऽन्यस्मिन् देशे स्वपरपर्यायैः सद्भावासद्भावाभ्यां युगपदसाङ्केतिकेनैकेन शब्देन वक्तुमिष्टः कुम्भः
'असंश्चाऽवक्तव्यश्च' भवति, अघटोऽवक्तव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्याघटत्वादेशे चावक्तव्यत्वात् इति षष्ठो भङ्गः ॥ ६ ॥
तथैकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः सद्भावेनान्यस्मिन् देशे परपर्यायैरसद्भावेनान्यस्मिन् देशे स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावासद्भावाभ्यां युगपदेके-
नाऽसाङ्केतिकेन शब्देन वक्तुमिष्टः कुम्भः 'संश्चासंश्चावक्तव्यश्च' भवति, घटोऽघटोऽवक्तव्यश्च भवतीत्यर्थः इति सप्तमो भ-
ङ्गः ॥ ७ ॥ इह च कुम्भाकुम्भेत्यादिना गाथाधेन षड् भङ्गाः साक्षादुपात्ताः, सप्तमस्तत्त्वादिशब्दात्, तद्यथा—कुम्भः १, अकु-
म्भः २, अवक्तव्यः ३, उभययुज्यं ४, सन्नवक्तव्य इत्युभयं ५, तथाऽसन्नवक्तव्य इत्युभयं ६, आदिशब्दसङ्ग-
हीतस्तु सप्तमः सन्नऽसन्नवक्तव्य इति ७ ॥ अत्रोभयपदस्य ममभिध्याहृतपदार्थेकत्वेद्वयप्रकारकबुद्धिविषये शक्तावपि समभि-
व्याहारत्रैविद्याभिरावृत्त्या त्रिविधोभयबोध इति न्यायमार्गः ॥ तदेवं स्याद्वाददृष्टं सप्तमेदं घटादिकमर्थं यथाविवक्षमेकेन
केनापि भङ्गकेन विशेषिततरमसौ शब्दनयः प्रतिपद्यते, पर्यायनयत्वादृजुसूत्राद्विशेषिततरवस्तुग्राहित्वाच्च । स्याद्वादिनस्तु

शब्दनयस्य
ऋजुसूत्रा-
द्विशिष्टत्वं
द्वितीयप्र-
कारद्वारा-
सप्तमसङ्ग-
पदर्शनञ्च ॥

सम्पूर्णसप्तमभङ्ग्यात्मकमपि प्रतिपद्यन्त इति विशेषावश्यकवृत्तावुक्तम् ॥ तत्रेदं विचार्यते, ननु किमियं सप्तमङ्गी-अर्थनया-
श्रिता उत शब्दनयाश्रिता, आद्ये तदेकतरमङ्गविशेषणेन कथमृजुसूत्राच्छब्दस्य विशेषिततत्त्वं, अर्थनयाश्रितमङ्गस्य शब्द-
नयाविशेषत्वात्, उभयेषां विषयविभागस्य दूरान्तरत्वात्, तथाहि, एतदर्थनयमनं, यद्यपि शब्दार्थौ सामान्येन स्तः, त-
थाऽपि तदाकारानुविधायिनी तदध्यवसायेन तत्राविसंवादान्संविन्प्रमाणत्वेन गीयते, प्रमाणे स्वाकारार्पकश्चार्थ एव, सा-
क्षात्परम्परया वा नियतान्वयव्यतिरेकशालित्वान्, न तु शब्दोऽतथान्वादिति तस्य न प्रमेयत्वं, न चाध्यक्षसंविदि कदापि
शब्दसंसृष्टोऽर्थः प्रतिभासते, तथाऽननुभवान्, यदि च वस्तुमन्निष्ठावपि तन्नामानुस्मृतिं विनार्थस्यानुपलब्धिरिष्यते,
तदार्थमन्निधेरभिधानस्य स्मृतावेवोपक्षीणशक्तिनकत्वात्कदापीन्द्रियबुद्धिजनकत्वं न स्यात्, यदि च स्वाभिधानविशेषणा-
पेक्षमेव चक्षुरादिप्रतिपत्तिः स्वार्थमवगमयतीति परस्य निबन्धः, तदाऽस्तङ्गनेयमिन्द्रियप्रभवार्थाधिगतिः, तन्नामस्मृत्यादेरस-
म्भवात्, तथाहि, यत्रार्थे प्राक्शब्दप्रतिपत्तिरभूत्पुनस्तदर्थविक्षणे तत्तत्कृतितशब्दस्मृतिर्भवेदिति वक्तुं युक्तं, अन्यथातिप्रसङ्गात्,
न चानभिलाषार्थाप्रतिपत्तौ पूर्वप्रतिपन्नमभिलाषमपि स्मरेत्, अर्थदर्शनरूपसंस्कारोद्बोधकाभावात्, अस्मरंश्च शब्दविशेषं न वा-
च्यवाचकभावसम्बन्धेनार्थे योजयेत्, अयोजयंश्च न तेन विशिष्टमर्थमवगच्छेदित्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः, तस्मान्स्वाभिधान
स्मृतिनिर्गपेक्षस्यार्थस्य स्वत एव चक्षुरादिप्रत्ययं प्रत्युपयोगिन्वमेष्टव्यमित्यर्थ एव तत्त्वमिति। शब्दनयास्तु सङ्गिरन्ते कारण-
स्यापि विषयस्यावगाहनेनोपलम्भमाना प्रतिपत्तिर्न तावत्प्रमाणं यावदध्यवसायो न भवेत्, स चाध्यवसायो विकल्पात्मा तद-
भिधानस्मृतिं विना नोत्पद्यत इति सर्वव्यवहारेषु शब्दसम्बन्धः प्रधाननिबन्धनं, प्रत्यक्षस्यापि तज्जन्माध्यवसायविकल्पविक-

शब्दनयश्र-
सङ्गेन सप्त-
मङ्ग्या अर्थ
शब्दनया-
श्रितत्वं वि-
कल्प्य तत्त-
त्त्वनिरूप-
णम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ५७ ॥

लस्य बहिरन्तर्वा प्रतिक्षणपरिणामप्रतिपत्ताविव प्रमाणतानुपपत्तेः, अविसंवादलक्षणत्वात्प्रमाणानां, प्रतिक्षणपरिणामांशेऽप्य-
व्यक्षप्रामाण्याभ्युपगमे च प्रमाणान्तरदर्शने यत्नान्तरकरणं ग्रान्थिकानामपार्थक्यं स्यात्, ततः प्रमाणव्यवस्थानिबन्धनं
तन्नामस्मृतिव्यवसाययोजनमर्थप्राधान्यमपहस्तयतीति शब्द एव सर्वत्र प्रमाणादिव्यवहारे प्रधानं कारणमिति ॥ द्वितीयविकल्पे
च ऋजुसूत्राभिमतार्थपर्यायाविषयत्वेनाशुद्धव्यञ्जनपर्यायप्राहिणः कुतः शब्दस्य तस्माद्विशेषिततरार्थत्वं, न हि तदविषय-
विषयकत्वं विशेषिततरशब्दार्थः, किन्तु शुद्धतरतद्विषयविषयकत्वमिति ॥ न च ऋजुसूत्राभिमतं सत्त्वमुपमृद्यासत्त्वग्रहणव्यापृतस्य व्यव-
यभङ्गार्थोपग्रहाच्छब्दस्यर्जुसूत्राद्विशेषिततरत्वं वक्तुं युक्तम्, इत्थं ऋजुसूत्राभिमतं सत्त्वमुपमृद्यासत्त्वग्रहणव्यापृतस्य व्यव-
हारस्यापि ततो विशेषिततरार्थत्वापत्तेर्विशेषकभङ्गानिर्धारकवचनानुपपत्तेश्चेति चेत्, अत्रेदमाभाति यद्यपि सम्मतौ—
“ एवं मत्तविअप्पो, वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ॥ वंजणपज्जाओ पुण, सवियप्पो णिवियप्पो य ॥ १-४१ ॥ ” इति गाथयाऽर्थ-
पर्यायाश्रिता सप्तभङ्गी मङ्गहव्यवहारर्जुसूत्रैर्व्यञ्जनपर्यायाश्रिता च शब्दसमभिरूढवम्भूतैः सूचिता, तथाप्येतत्प्रकारद्वयाभिधान-
मर्थव्यञ्जनसाधारणपर्यायसामान्याश्रितमस्तभङ्ग्या अप्युपलक्षणं, सा च स्वपरपर्यायाणां क्रमयुगपद्विवक्षावशान्नयद्वयेनाऽ-
शुद्धशुद्धशुद्धतरपर्यायविवक्षया च नयत्रयेणापि सम्भवतीति ऋजुसूत्रशब्दप्रयुक्तसप्तभङ्ग्या द्वितीयादिना व्यवहारर्जुसूत्रश-
ब्दप्रयुक्तायां च तस्यां तृतीयादिना भङ्गेनर्जुसूत्राच्छब्दस्य विशेषिततरार्थत्वं युक्तं, न चैवं ऋजुसूत्रकृतसत्तापेक्षयाऽसत्ता-
प्राहिणो व्यवहारस्यापि ततो विशेषिततरार्थत्वप्रसङ्गदूषणानुद्धारः, सम्प्रदायाविरुद्धभङ्गविषयीभूतेनार्थेन विशेषिततरत्वस्याभि-
धित्सितत्वात्, सम्प्रदायश्चोत्तरोत्तरभङ्गप्रवृत्तावुत्तरोत्तरनयावलम्बनेनैव दृष्टो नान्यथेति न कश्चिदोष इति विभावनीयं सुधीभिः ॥

शब्दनयप्र-
सङ्गे सप्तभ-
ङ्ग्या अर्थ-
शब्दनया-
श्रितत्वनि-
ष्टकनं, श-
ब्दनयस्य-
दर्शितप्रका-
रे विशेषित
तरत्वोपसं-
हारश्च ॥

॥ ५७ ॥

अथवा लिङ्गवचने समाश्रित्य विशेषिततरं वस्त्वच्छति शब्दनय इति दर्शयन्नाह भाष्यकृत्—“ वत्थुमविसेसओ वा, जं भिन्नाभिन्नलिङ्गवचनं ॥ इच्छइ रिउमुत्तनओ, विसेसियतरं तयं (नयो) सद्दो ॥२२३३॥ ” व्याख्या—वा इत्यथवा, भिन्नाभिन्नलिङ्गवचनमप्यविशेषनो यद्वस्त्वच्छति ऋजुसूत्रनयस्तद्विशेषितनरमिच्छति शब्दनयः ॥ कुत इत्याह—“ धणिभेयाओ भेओ, त्थी-पुंलिङ्गाभिधानवच्चाणं ॥ पडकुंभाणं व जओ, तेणाभिन्नतथमिदं तं ॥२२३४॥ ” यतो यस्मात्कारणात् स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गाभिधानवाच्यानामर्थानां तटादीनां भेद एव, न पुनरेकत्वं, तदीत्यभिधानस्य भिन्नोऽर्थो वाच्यः, तट इत्यभिधानस्य त्वन्यः, तटमित्यभिधानस्य चापरः, कुतः?, ध्वनिभेदात्, तथा, गुरुर्गुरुव इत्याद्येकवचनबहुवचनादिवाच्यानामर्थानां ध्वनिभेदादेव भेदः । केषामिव? इत्याह पटकुम्भादिध्वनिभेदात्पटकुम्भाद्यर्थानामिव । तेन तस्मात्कारणात्, तल्लिङ्गं वचनं वाऽभिन्नार्थमेवेष्टं यादृशो ध्वनिस्तादृश एवार्थो द्रष्टव्यः (स्येष्ट) इत्यर्थः । अन्यलिङ्गवृत्तेस्तु शब्दस्य नान्यलिङ्गवाच्यमिच्छत्यसौ, नाप्यन्यवचनवृत्तेः शब्दस्यान्यवचनवाच्यं वस्त्वभिधेयमिच्छत्येष इति भावः ॥ उक्तमेवार्थमुपसंहृत्य दर्शयति—“ तो भावो चिय वत्थुं, विसेसियमभिन्नलिं-गवचनं व ॥ बहुपजायं पि मयं, सद्धथवसेण सद्धस्स ॥ २२३५ ॥ ” ततस्तस्मात्कारणान्नामादिनिक्षेपेषु भाव एव वस्त्वित्यसाविच्छति, तदपि प्रागुक्तरीत्या सद्भावादिभिर्विशेषितं अभिन्नलिङ्गवचनं चाभ्युपैति, स्ववाचकध्वनिनाऽ(नीनाम)भिन्ने लिङ्गवचने यस्य समानाधिकरणध्वनेरर्शाद्यवा वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन तन्निरूपिततादात्म्येन वा तद्वदित्यर्थः । समभिरूढेन सहास्य मतभेदं दर्शयति—बहुपर्यायमपि इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादिनानापर्यायवाच्यमप्येकमिन्द्रादिकं वस्तु शब्दस्येन्द्रादेरिन्दनादिको योऽर्थ-

शब्दनय-
स्य पुनः
प्रकारान्तरे-
ण ऋजुसू-
त्राद्विशिष्ट-
त्वं व्यव-
स्थाप्य स-
मभिरूढेण
सह भेदो-
पक्रमश्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ५८ ॥

स्तद्वशेन शब्दनयस्य मतमभिप्रेतं, इन्दनशकनपूर्दार्णादीनामर्थानामेकस्मिन्निन्द्रादिके वस्तुनि समावेशसम्भवात्, समभिरूढस्तु नैवं मन्यत इति स्फुटीभविष्यतीत्ययमनयोर्भेदः । अत्राभिन्नलिङ्गवचनमिति यदुक्तं तदभिन्नकारकाद्युपलक्षणं, कारकादिभेदेनाप्यनेकार्थभेदाभ्युपगमात्, तथाहि—यथा ऋजुसूत्रनयमत एव ‘अग्निष्टोमयाजी पुत्रोस्य जनिता’ इत्युक्तम्, अतीतानागतयोः सम्बन्धाभावात्, तथा शब्दनयमतेऽन्यकारकयुक्तं यत्तदेवापरकारकसम्बन्धं नानुभवतीत्यधिकरणं चेद्, ग्रामोऽधिकरणाभिधानविभक्तिवाच्य एव न कर्माभिधानविभक्त्यभिधेय इति ‘ग्राममधिशेते’ इति प्रयोगोऽनुपपन्नः, तथा पुरुषभेदेऽपि नैकं वस्त्विति ‘एहि मन्ये रथेन यास्यमि न हि यास्यमि यातस्ते पिता’ इति च प्रयोगो न युक्तः, अपि तु ‘एहि मन्यसे यथाहं रथेन यास्यामि’ इत्येवं परभावेनैतन्निर्देष्टव्यं । एवमुपग्रहणभेदेऽपि विरमतीत्यादिर्न युक्तः, आत्मार्यतया हि विरमत इत्यस्यैव प्रयोगस्य सङ्गतेः, न चैवं लोकशास्त्रविलोपः, सर्वत्रैव नयमते तद्विलोपस्य समानत्वादिति सम्मतिवृत्तौ व्यवस्थितम् । वस्तुतो ‘ग्राममधिशेते’ इत्यादौ ग्रामोत्तरद्वितीयादिपदादधिकरणत्वादिप्रकारकप्रतीत्यर्थमधिकरणत्वादिविशिष्टे लक्षणैव स्वीकार्या, तन्निरूढत्वज्ञापनार्थमेव विशेषानुशामनमिति न कोऽपि दोषः । एतेन “ विरोधिलिङ्गसंख्यादि-भेदाद्विज्ञस्वभावताम् ॥ तस्यैव मन्यमानोऽयं, शब्दः प्रत्यवतिष्ठते ॥ १ ॥ ” इत्यत्र लिङ्गसंख्यादिशब्दार्थो व्याख्यातः ॥ इति शब्दनयः ॥ एकामेव संज्ञां समभिरोहतीति समभिरूढः, आह च भाष्यकृत्—

“ जं जं सण्णं भासह, तं तं चियं समभिरोहए जम्हा ॥ सण्णंतरत्थविमुहो, तओ णओ समभिरूढत्ति ॥ २२३६ ॥ ”
यां यां संज्ञां घट इत्यादिरूपां भाषते तां तामेव यस्मात्संज्ञान्तरार्थविमुखः कुटकुम्भादिशब्दवाच्यार्थनिरपेक्षः

शब्दनय-
स्य समभि-
रूढनयान्ने-
दनिरूपण-
म्, कार-
कादिभेदा-
दपिभेदो-
पदर्शनं स-
भिरूढनयो-
पक्रमश्च ॥

॥ ५८ ॥

समभिरोहति तच्चद्वान्यार्थविषयत्वेन प्रमाणीकरोति, ततस्तस्मान्नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढो नयः, यो घटशब्द-
वाच्योऽर्थस्तं कुटकुम्भादिपर्यायशब्दवाच्यं नेच्छत्यसावित्यर्थः ॥ “वन्थूओ सङ्क्रमणं होइ, अवन्थु नए समभिरूढे ॥ २१८५ ॥” इति
निर्युक्तिदलं, एतद्व्याचिख्यासुराह भाष्यकृत्—“दधं पञ्जाओ वा, वन्थुं वयणंतराभिधेयं जं ॥ न तदन्नवन्थुभावं, सङ्क-
मए सङ्करो मा भू ॥ २२३७ ॥ ण हि महेतरवच्चं, वन्थुं महेतरत्थतामेइ ॥ संसय-विवज्ज-एगत्त, सङ्कराइप्पसङ्गाओ ॥ २२३८ ॥”
द्रव्यं कुटादि, पर्यायस्तु तद्रतो वर्णादिस्तल्लक्षणं यत्कुटादिवचनान्तराभिधेयं वस्तु न तदन्यवस्तुभावं घटशब्दाभिधेयं
वस्तुभावं सङ्क्रामति, कुत इत्याह, वस्तुनो वस्त्वन्तरमङ्कामे माभूत्सङ्करादिदोष इति ॥ एतदेव भावयति, न हि
शब्दान्तरवाच्यं वस्तु शब्दान्तरवाच्यार्थनामेति, संशयविपर्ययैकत्वसङ्करानिप्रसङ्गेभ्यः ॥ तथाहि ॥ घटादौ
पटाद्यर्थसङ्क्रमे किमयं घटः पटादिवेति संशयः स्याद्, विपर्ययो वा घटादावपि पटादिनिश्चयात्, पटादौ वा घटाद्यप्यवमा-
यादेकत्वं वा घटपटाद्यर्थानां प्राप्नुयात्, सङ्करः मङ्कीणरूपता वा मेचकमणिवत्, अतिप्रसङ्गो वा पटाद्यर्थिनो घटादौ प्रवृ-
त्तिलक्षणः स्यात् ॥ एवं ‘घट चेष्टायां’ घटनाद् घटः, ‘कुट कौटिल्ये’ कुटनात्कुटः, तथा ‘उभ-उम्भ पूरणे’ कूम्भनात्
कुस्थितिपूरणात् कूम्भ इति, भिन्नाः सर्वेऽपि घटकुटादिपदार्थाः । ततश्च घटाद्यर्थे कुटादिशब्दप्रयोगे वस्तुनो वस्त्वन्तरमङ्क्रा-
न्तौ संशयादिदोषोपनिपात इति ॥ घटकुटादिपदार्थानामभेदे बाधकप्रमाणमुक्त्वा भेदमाधकप्रमाणमाह—

“घडकुडसइत्थाणं, जुत्तो मेओऽभिहाणमेआओ ॥ घडपडसइत्थाण व, तओ न पञ्जायवयणं ति ॥ २२३९ ॥”

घटकुटकुम्भादिशब्दवाच्यानामर्थानां भेद एव परस्परं युक्त इति प्रतिज्ञा, अभिधानभेदाद्वाचकत्वनिमे-

पर्यायभेदे
नाप्यर्थभि-
न्नतामिप्रा-
यस्यसम-
भिरूढनय-
स्यपर्याय-
भेदादर्थभे-
दाभेदोप-
पादनम् ॥

श्री
बनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ५९ ॥

दादिति हेतुः, घटपटस्तम्भादिशब्दवाच्यानामिवार्थानामिति दृष्टान्तः, इत्थं चैतदभिप्रायेण घटादिपदस्य कुटकुम्भ-
कलशादिकं पर्यायवचनं नास्त्येवैकत्रानेकशब्दप्रवृत्त्यनभ्युपगमादिति भावः ॥ शब्दनयशिक्षणार्थमाह—“ घणिमेयाओ
मेओ-ऽणुमओ जइ लिङ्गवयणभिन्नाणं ॥ घडपडवच्चाणं पि व, घडकुडवच्चाण किमणिट्ठो ॥२२४०॥ ” हन्त ! यदि लिङ्गव-
चनभिन्नानां घटपटस्तम्भादिवाच्यानामिवार्थानां ध्वनिभेदाद्भेदस्तवानुमतः, तर्हि घटकुटकुम्भकलशादि-
शब्दवाच्यानामर्थानां किमिति भेदो नेष्टः, ध्वनिभेदस्यात्रापि समानत्वात् । किञ्च विभिन्नलिङ्गवचनादिशब्दवाच्यत्व-
मर्थभेदे न प्रयोजकं, गौरवात्, किन्तु विभिन्नशब्दवाच्यत्वं, लाघवात् । न च नानार्थकैकशब्दवाच्यानामप्यर्थानां यथा
नाभेदस्तथा भिन्नशब्दवाच्यानामपि न भेदो भविष्यतीत्याशङ्कनीयं, यतो विभिन्नशब्दवाच्यत्वस्यार्थभेदप्रयोजकत्वं न
तद्व्यापकत्वं, येन नानार्थस्थले ‘व्यापकाभावाद् व्याप्याभाव’ आपादयितुं शक्येत, किन्तु तद्व्याप्यत्वं, न च ‘व्याप्या-
भावाद् व्यापकाभाव’ आपादयितुं शक्यते, तप्तायोगोलके व्यभिचारात्, तस्मान्नानार्थस्थले शब्दभेदाद्भेदाभावेऽपि लक्षण-
स्वरूपादिभेदाद्भेदोऽव्याहतः, न ह्यर्थभेदे एकमेव प्रतिनियतं प्रयोजकं, भिन्नशब्दवाच्यतया तु भिन्नकालवृत्तितयेवार्थभेदो
ध्रुव इति बलादस्मत्पथवर्तित्वं भवतोप्यापनितम् ॥ वसतिप्रस्थकादिविचारेऽप्यस्य पूर्वनयेभ्यो भेद इति दर्शयन्नाह—
“आगासे वमइत्ति य, भणिण् भणइ किह अन्नमन्नम्मि ॥ मोत्तूणायमहावं, वसेज्ज वत्थुं विहम्मम्मि ॥२२४१॥ वत्थुं वसइ
सहावे, सत्ताओ चेयणा व जीवंमि ॥ न विलक्खणत्तणाओ, भिन्ने छायातवे चेव ॥ २२४२ ॥ ” कासौ साध्वादिवसतीति
पृष्टे लोकग्रामनगरवसत्यादौ वसतीति नैगमादिनयवादिनो वदन्ति । ऋजुसूत्रनयवादी तु वदति यत्रावगाढस्तत्रा-

समभिरूढ-
नयस्य श-
ब्दनयादि-
शिष्टत्वप्र-
दर्शनं, वस-
त्यादिदृष्टा-
न्ततोऽपि
पूर्वनयेभ्यो
भेदोपदर्श-
नञ्च ॥

॥ ५९ ॥

काशखण्डे वसन्ति, ततश्च ऋजुसूत्रेणैवं भणिते भणन्ति समभिरूढो नन्वात्मस्वभावं मुक्त्वा कथमन्यद्वस्त्वन्य-
स्मिन् विधर्मके आत्मविलक्षणे वसेत्, न कथञ्चित्, सम्बन्धाभावादसम्बद्धस्य चाधारत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ तर्हि क
वमतीत्याह—सर्वमेव वस्त्वात्मस्वभावे वसन्ति, सत्त्वात्, जीवे चेतनावद् । भिन्ने त्वात्मविलक्षणस्वरूपे वस्तुनि
न वमति यथा छायाऽऽतपे । यद्यप्येव त्रयाणामपि शब्दनयानामविशेषेणाभिप्रायः सूत्रे व्यावर्णितस्तथा च सङ्गृह्याऽभ्य-
धीष्महि—“ णेममववहाराणां, वमही लोवाङ्गिलयकोणंता ॥ संधारगावगाहग-णहप्पएमायगा तिण्हं ॥१॥ ” तिण्हंति
क्रमेण सङ्गृह्यशब्दशब्दाख्यानां त्रयाणां नयानामित्यर्थः । तथापि शब्दममभिरूढैवम्भूतेषु ज्ञानान्मप्रदेशतदाकारज्ञाननिरा-
कारज्ञानसामान्यभेदादान्मस्वभावभेदेन यदि विशेष उच्यते तदैवैतद्विषये मिथो विशेषो घटेतेति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । अभेदे
कथमाधाराधेयभावः, भेद एव कुण्डबदरादीनां तद्दर्शनादिति तु न शङ्कनीयं, अभेदेऽपि घटाभावे घटो नास्तीत्याद्याधाराधे-
यभावोल्लेखिप्रतीतिदर्शनात्, भेदे तत्प्रयोगस्तूपचारात्ममर्थनीय इति दिक् ॥ प्रस्थकविचारमधिकृत्याह—“ माणं पमाण-
मिट्ठं, नाणसहावो म जीवओऽणन्नो ॥ किह पत्थयाइभावं, वएज्ज मुत्ताइरूवं सो ॥ २२४३ ॥ ण हि पत्थाइपमाणं, घडो-
बभुविचेयणाइविरहाओ ॥ केवलमिव तण्णाणं, पमाणमिट्ठं परिच्छेओ ॥ २२४४ ॥ ” इह यन्मानं तत्प्रमाणमेवेष्टं, प्रमी-
यते परिच्छिद्यते वस्त्वनेनेति कृत्वा, प्रमाणं च परिच्छेदात्मकं जीवस्वभाव एव, स च जीवादनन्य इति कथं सूत्रादि-
स्वभावमादिशब्दादचेतनस्वभावं प्रस्थकादिस्वभावं व्रजेदसौ, येन नैगमादयः काष्ठमयं प्रस्थकादिकं मानमिच्छन्तः
शोभेरन्निति ॥ तर्हि शब्दनयानां किं प्रमाणं प्रस्थकादि किंवा न प्रमाणमित्याह—न हि नैव काष्ठघटितं प्रस्थकादि प्र-

समभिरूढ-
नयविचारं
वसत्यादि-
दृष्टान्तनि-
ष्कर्षः ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ६० ॥

माणं, चेतनादिरहितत्वात्, घटपटलोष्ठादिवत्, किन्तु तस्य प्रस्थकस्य ज्ञानं तदुपयोगस्तत्परिच्छेदः प्रमाणं ज्ञान-
मिष्टं, तेनैव तत्त्वतः प्रमीयमाणत्वात् । परिच्छेद्या इति पाठान्तरं वा तेनैव परिच्छेदात्, केवलज्ञानवत्, तस्मात्प्रस्थक-
ज्ञानमेव प्रस्थक इति स्थितम् ॥ अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—“पत्थादओवि तत्कारणंति, माणं मई न तं तेसु ॥ जम-
संतेसु वि बुद्धी, कामइ संतेसु वि न बुद्धी ॥ २२४५ ॥ तत्कारणं ति वा जइ, पमाणमिष्टं तओ पमेयं वि ॥ सव्वं पमाणमेवं, किम-
प्पमाणं पमाणं वा ॥ २२४६ ॥ ” प्रस्थादयोपि मानमिति प्रतिज्ञा, तत्कारणत्वात् प्रस्थकज्ञानकारणत्वात्, यथा
नड्वलोदकं पादरोग इत्यादि, इत्येवम्भूता परस्य मनिः स्यात्, तदेतन्न, यतस्तेषु प्रस्थकादिष्वसत्स्वपि कस्यापि
धान्यराश्यवलोकनमात्रेणापि कलनशक्तिसम्पन्नस्याऽतिशयज्ञानिनो वा प्रस्थकपरिच्छेदबुद्धिरुपजायते, कस्यापि पुनर्ना-
लिकेरद्वीपाद्यायातस्य सत्स्वपि तेषु प्रस्थकपरिच्छेदबुद्धिर्न सम्पद्यते इत्यनेकान्तिका एव काष्ठमयप्रस्थकादयः प्रस्थक-
ज्ञानजनने, इति कथं तत्कारणत्वात्ते प्रस्थकादिमानरूपा भवेयुः ? । यदि वा प्रस्थकज्ञानकारणतामात्रेणापि काष्ठमयप्रस्थ-
कादयः प्रमाणज्ञानकारणत्वात् प्रमाणमिष्टास्तदा दधिभक्षणादीनामपि परम्परया तत्कारणानां प्रमाणत्वं स्यादिति प्रमेयप्रमा-
णमाङ्क्याद्विशीर्णां प्रमाणाप्रमाणव्यवस्था । एतेन ‘प्रस्थकत्वप्रकारकालौकिकधान्यचाक्षुषे स्वावच्छिन्नचक्षुःसंयोगमम्ब-
न्धेन प्रस्थकस्य हेतुत्वमिति’ नञ्यनर्कोऽप्यपास्तः, अनेनाऽपि प्रकारेण प्रस्थकस्य प्रमाणत्वे प्रमाणप्रमेयसाङ्कर्यदोषानुद्घा-
रात्, ज्ञाने प्रस्थकत्वप्रकारकत्वस्य प्रस्थकाकारत्वपर्यवसन्नत्वेन तद्विन्नप्रस्थके प्रमाणाभावश्च, प्रस्थकज्ञानात्पूर्वं हि न
प्रस्थकसिद्धिः, तदुद्ज्ञानकाले च तदेव प्रस्थकाकारत्वेनानुभूयत इति किमपरमप्रामाणिकं बाह्यं प्रस्थकादीति । यद्यप्यत्रापि

शब्दादीनां
त्रयाणां न-
यानां मते-
न प्रस्थक-
तत्त्वोपवर्ण-
नं तत्र च-
पराशङ्काप-
रिहारश्च ॥

॥ ६० ॥

प्रस्थकज्ञानमेव प्रस्थकप्रमाणमिति त्रयाणामपि शब्दनयानामविशिष्टमेव मतं गीयते, तथापि शास्त्रप्रस्थकार्पितस्वाभाविक-
सत्यप्रस्थकाकारोपप्लवोपस्थापितासत्यप्रस्थकाकारग्राह्यग्राहकताविनिर्मुक्तमव्ययमसंवित्स्वरूपज्ञानमेदेनैषां विषयभेदः सूक्ष्म-
मीक्षणीयः । तथा पञ्चानां धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलास्तिकायानां देशप्रदेशकल्पनायामप्यस्य नयस्य मते षष्ठीसमासादि-
नेष्टं, किं तर्हि देशी चासौ देशश्चेत्यादिकर्मधारय एवेति संयुक्तिकमाह—“ देसी चेव य देसो, णो वत्थुं वा न वत्थुणो
भिन्नो ॥ भिन्नो व न तस्स तओ, तस्स व जइ तो न सो भिन्नो ॥ २२४७ ॥ एत्तो चेव समाणा-हिगरणया जुअए पयाणं
पि ॥ नीलुप्पलाइयाणं, न रायपुरिसाइसंसग्गो ॥ २२४८ ॥ ” व्याख्या-धर्मास्तिकायादिको देशयेव हि देशो न पुनस्तस्माद्
घटादिवाघट्टोऽत्यन्तभिन्नं स्वतन्त्रं वस्तु देशः । अथ न स्वतन्त्रं वस्तु देशः, किन्तु तत्सम्बन्धित्वात्स्वतन्त्रोऽपि देशिनो
भिन्नो देश इति चेत्, तत्राह—न च (वा) देशिलक्षणाद्वस्तुनो भिन्नोऽसौ देशः, अथ भिन्नस्तस्मादिष्यतेऽसौ, तर्हि, अन्यस्या-
ऽन्येन विन्ध्येन हिमवदादेरिव सम्बन्धायोगान्न तस्य देशिनस्तस्मादसौ देशः, यदि पुनस्तस्य देशिनः सम्बन्धी देशोऽ-
भ्युपगम्यते तर्हि घटादेः स्वस्वरूपवन्न स देशस्तस्मादेशिनो भिन्नः, किन्तु तदात्मक एवेति ॥ अत एव विशेषणविशेष्य-
भूतानां सर्वेषामपि पदानां समानाधिकरणता कर्मधारय एव समासो युज्यत इत्यर्थः, यथा नीलोत्पलादीनां, उपलक्षणं चेदं
धवस्वदिरपलाशा इत्यादिद्वन्द्वोप्येतन्मतेनानुपपन्नः, ‘ परस्परानन्वितनानापदार्थकसमामत्वस्यैव ’ द्वन्द्वलक्षणत्वात्, अमे-
देनान्वयस्य भेदेनान्वयस्य च तुल्ययोगक्षेमत्वात्, न तु राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति षष्ठ्यादिसमासः एतन्मते युज्यते, यतो
भिन्नानामन्योन्यं संसर्गः सम्बन्धो न घटते, तथाहि, सम्बद्धवस्तुद्वयात्सम्बन्धो भिन्नोऽभिन्नो वा, यदि भिन्नः, तर्हि

शब्दादिन-
यत्रिकमते
प्रस्थकज्ञान-
स्य प्रस्थक-
प्रमाणतां
निर्णय श-
ब्दनयस्य-
मतेन धर्मा-
स्तिकाया-
दिभिर्देशप्र-
देशयोः स-
मासनिर्ण-
यश्च ॥

श्री
वनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ६१ ॥

सम्बद्धवस्तुद्वयाद्विन्नं तृतीयमेव वस्तु तत्स्यात्, न तु सम्बन्ध इति कथं तद्वशात्पञ्च्यादिविभक्तिः, न हि विन्ध्यहिमवदादिभ्यो भिन्नो घटादिस्तत्सम्बन्धो भण्यते, नापि तद्वशात्तेषां षष्ठ्यादिविभक्तिः प्रवर्तते, अथ सम्बद्धवस्तुद्वयादऽभिन्नः सम्बन्धः, तर्हि नासौ षष्ठ्यादिप्रयोगहेतुः, सम्बद्धवस्तुद्वयादव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत् । ननु तत्स्वरूपमित्यत्रै(त्रे)वामेदे षष्ठीप्रयोग इति विपरीताभिधानमिदमिति चेत्, नात्र तत्पुरुषः, कर्मधारयस्यैवाश्रयणात् । तस्य स्वरूपमिति षष्ठीप्रयोगोऽप्यविभागेन दृश्यत इति चेत्, न, ममभिरूढनयमतावलम्बिभिरस्य प्रयोगस्य विगीतत्वात्, भेदोपचारेण वाऽत्र षष्ठीसमर्थनात् । अत एवात्र-भेदे कथं षष्ठीति बाधमपि प्रदर्शयन्ति सूक्ष्मेक्षिणः, इत्थं च द्वन्द्वकर्मधारयातिरिक्तसमामसमर्थनमेतन्मत उपचारेणैवेति बोध्यम् ॥ अपरमपि ममभिरूढनयाभिप्रायभेदं दर्शयन्नाह—“घटकारविवक्षाए, कतुरणत्थंतरं जओ किरिया ॥ न तदत्थंतरभूए, ममवाओ तो मओ तीसे ॥२२४९॥ कुम्भंमि वन्धुपजाय-सङ्कराडप्पमङ्गदोमाओ ॥ जो जेण जं च(व) कुरुए, तेण विभिन्नं तयं सबं ॥२२९०॥ ” घटं करोतीति घटकार इत्यस्यां विवक्षायां प्ररूपणायां, यतो यस्मात्तस्य घटकर्तुरनर्थान्तरमव्यतिरिक्ता घटकरणक्रिया, कर्तयैव घटकारे तस्याः समवायात्, नोत्ति तस्मान्न तदर्थान्तरभूते कर्तव्यतिरिक्ते, कुम्भे घटे, तस्याः समवायः संश्लेषो, मतः, कुतः?, वस्तुपर्यायसङ्करादिदोषप्रसङ्गात्, कर्तव्यतक्रियायाः कर्मण्यपि समवायाभ्युपगमे वस्तुपर्यायाणां विभिन्नवस्तुधर्माणां परस्परं सङ्करः सङ्कीर्णत्वमेकत्वं वा स्यादिति । ततश्च यः कुम्भकारादिः, येन क्रियाविशेषेण, यत्कुम्भादिकं, कुरुते, तेन क्रियाविशेषेण, तत्क्रियारूपतयेत्यर्थः, सर्वं तत् कर्तृकर्माद्यभिन्नं स्यात्, तस्मात्कर्तव्यतक्रियाया न कर्मणि सङ्क्रमः, किन्तु कुर्वन् कारकः, कुम्भनादिभ्य एव कुम्भादय इति मन्यते

शब्दादिन-
यमतेन द्व-
न्द्व-कर्म-
धारयसमा-
योरेव सू-
ख्यत्वं प्र-
रूपितं का-
रकरूपेण
समभिरूढ-
स्य भेदश्च ॥

॥ ६१ ॥

समभिरूढः ॥ अयमस्मिन्विषयेऽन्यकारकसम्बद्धेऽन्यकारकानन्वयित्वाभ्युपगमपरं शब्दं प्रति प्रत्यवतिष्ठते, नन्वेवमन्यपदार्थे-
 ऽन्यपदार्थानन्वयित्वमेव लाघवाद्भ्युपगम्यतामिति, नन्वेवं कुलाले घटकार इति प्रयोगोऽनुपपन्नः स्यादिति चेत्, बा-
 ह्यघटाभिप्रायेणानुपपन्नः स्यादेव, भावघटाभिप्रायेण तु न स्यात्, घटपरिणामित्वान्मृदादिद्रव्यमेव हि घटकारशब्दार्थः,
 घटाकाराध्यवसायादिपरिणामित्वात्, कुलालादिस्तु तत्कार एवाभिमानिकसम्बन्धेन केवलं बाह्यघटादिकारित्वं कुलालादा-
 वभ्युपयन्ति व्यवहारमूढाः । तदिदमभिप्रेत्यावोचाम—“मृदादिभावैः परिणामवद्भिः, कुम्भादिभावाञ्जनितानवेत्य ॥
 तेषामगृह्णन्परिणामिभावं, बाह्यं करोमीन्यभिमन्यते कः ॥ १ ॥ ” अत एवैतन्नये परगतस्य दानहरणादेर्नास्त्येव सद्भावः,
 स्वगतं तत्फलं तु स्वगतदानहरणाद्यध्यवसायविशेषादेवेति विवेचिनमन्यत्र ॥ अयं पुनरिह शब्दसमभिरूढयोरवान्तरविशेषोऽ-
 नुमन्धेयः, यदाद्येन बाह्यवस्तुसन्निधापितस्तदाकाराध्यवसायः फलक्षमोऽभ्युपेयः, द्वितीयेन तु वामनाविशेषमात्रोन्था-
 पित इति ॥ इत्थमेव नैगमनये जीवाजीवयोर्हिंसा, सङ्ग्रहव्यवहारयोः षट्स्वेव कायेषु, ऋजुसूत्रे प्रतिजीवं भिन्नभिन्ना सा,
 शब्दनये तु स्वपरिणामविशेषरूपैव सेन्यादि नयविचारे शब्दसमभिरूढयोर्भावहिंसाद्याश्रित्य विषयभेदः सङ्गच्छते, एवम्भू-
 तस्तु क्रियाकालान्यकालस्पर्शिपदार्थप्रतिक्षेपादेव विशिष्यत इति न तत्र युक्त्यन्तरं मृग्यं, युक्त्यन्तरान्वेषणे वा तस्य
 माध्यमिकमतपर्यवसानमपि न दुर्लभमिति सहक्षेपः ॥ ‘पदार्थव्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाकालव्यापकपदार्थसत्ताभ्युपगमपर एव-
 म्भूतः’ । आह च भाष्यकारः—“ एवं जह सहत्थो, सन्तो भूओ तह तयन्नहाऽभूओ । तेणेवम्भूयणओ सहत्थपरो विसे-
 सेण ॥२२५१॥ ” एवं यथा ‘घट चेष्टायाम्’ इत्यादिरूपेण शब्दार्थो व्यवस्थितः, नहत्ति तथैव यो वर्तते घटादिकोऽर्थः

शब्दनया-
 त्कारक-
 रूपतः सम-
 भिरूढस्य
 भेदमुपद-
 र्थ्य प्रकारा-
 न्तरेण भेदः
 प्रत्येकन-
 याभिप्राय-
 तो हिंसा
 स्वरूपं चेति
 दर्शितम् ॥

श्री
बनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ६२ ॥

स एव सन् भूतो विद्यमानः, अथ यस्तु, अन्यथा शब्दार्थोल्लङ्घनेन वर्तते स तत्त्वतो घटाद्यर्थोऽपि न भवति, किन्तु, अभूतो-
ऽविद्यमानः । येनैवं मन्यते, तेन कारणेन, शब्दनयसमभिरूढनयाम्यां सकाशाद्, एवम्भूतनयो विशेषेण शब्दार्थतत्परः ।
अयं हि योषिन्मस्तकारूढं जलाहरणादिक्रियानिमित्तं घटमानमेव घटं मन्यते, न तु स्वगृहकोणादिव्यवस्थितं, अचेष्टनाद्, इ-
त्येवं विशेषतः शब्दार्थतत्परोऽयमिति भावः ॥ “वञ्जणअन्थतदुभयं, एवंभूओ विसेसेइ ॥ २१८५ ॥” ति निर्युक्तिदलं तद् व्याचष्टे
भाष्यकृत्—“वञ्जणमत्थेणत्थं, च वञ्जणेणोभयं विसेसेइ ॥ जह घडसहं चेड्ढा-वया तहा तं पि तेणेव ॥ २२५२ ॥” व्यज्यतेऽर्थोऽ-
नेनेति व्यञ्जनं वाचकः शब्दो घटादिस्तं चेष्टावतैतद्वाच्येनार्थेन विशिनष्टि, स एव घटशब्दो यश्चेष्टावन्तमर्थं प्रतिपादयति,
नान्यः, इत्येवं शब्दमर्थेन नैयत्ये व्यवस्थापयतीत्यर्थः, तथा, अर्थमप्युक्तलक्षणं अभिहितरूपेण व्यञ्जनेन विशेषयति, चेष्टापि
सैव या घटशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धा योषिन्मस्तकारूढस्य घटस्य जलाहरणादिक्रियारूपा, न तु स्थानभरणक्रियात्मिकेत्ये-
वमर्थं शब्देन नैयत्ये स्थापयतीत्यर्थः, इत्येवमुभयं विशेषयति, एतदेवाह—“जह घडसहं” इत्यादि । इदमत्र हृदयं—यदा
योषिन्मस्तकारूढश्चेष्टावानर्थो घटशब्देनोच्यते तदा स घटलक्षणोऽर्थः, स च तद्वाचको घटशब्दः, अन्यदा तु वस्त्वन्तरस्येव
तच्चेष्टाभावादऽघटत्वं घटध्वनेश्चावाचकत्वमिति । एतदेव प्रमाणतः समर्थयन्नाह—“सहवमाहमिधेयं, तप्पच्चयओ
पईव-कुंमो व ॥ समयविवज्जएग-त्तमङ्कगइप्पसङ्गाओ ॥ २२५३ ॥” यथाभिधायकः शब्दस्तथाभिधेयं प्रतिपत्तव्यमिति
प्रतिज्ञा, तत्प्रत्ययत एव ततः प्रत्ययसम्भूतेरिति हेतुः, प्रदीपवत् कुम्भवद्वेति दृष्टान्तः, विपर्यये बाधकमाह—
संशयेत्यादि, इदमुक्तं भवति, प्रदीपशब्देन प्रकाशवानेवार्थोऽभिधीयते, अन्यथा संशयादयः प्रसज्येरन्, तथाहि, यदि

एवम्भूतन-
यस्वरूपं,
निर्युक्ति-
भाष्यसंवा-
दः, शब्दस-
मभिरूढन-
याम्याम-
स्य भेदः,
शब्दार्थनै-
यत्यनिर्ण-
यश्चेति प्रद-
क्षितम् ॥

॥ ६२ ॥

दीपनक्रियाविकलोऽपि दीपस्तर्हि दीपशब्देन प्रकाशवानर्थोऽभिहितः किं वाऽप्रकाशकोप्यन्धोपलादिरिति संशयः, अन्धोप-
लादिरेवानेनाभिहितो न दीप इति विपर्ययः, तथा, दीप इत्युक्तेऽप्यन्धोपलादेरन्धोपलादावप्युक्ते दीपस्य च प्रत्ययात्पदार्थाना-
मेकत्वं साङ्कर्यं वा स्यादेवमतिप्रसङ्गोऽपीति “शब्दवशादेवाभिधेयमभिधेयवशाच्च शब्द” इति प्रतिपत्तव्यम् ॥ समभिरूढ-
नयं शिक्षयन्नाऽऽह—“सहपरिणामो जह, घटकुडसहत्थमेयपडिवत्ती ॥ तो णिचेट्ठो वि कहं, घडसहत्थो घटोऽभिमतो
॥ २२५४ ॥ ” यदि शब्दपरिणामतः शब्दभेदान् घटकुटकुम्भादिपर्यायशब्दानामर्थभेदप्रतिपत्तिः ततस्तर्हि,
निश्चेष्टोऽपि घटशब्दाभिधेयोऽर्थः कथं, घटोऽभिमतः, ‘घटनाद् घट’ इति शब्दार्थाभावादिति ॥ किञ्च “जह वत्थु-
सङ्गमो वा-ऽनिट्ठो चेट्ठावओ य सङ्गती ॥ तो न हि निच्चिट्ठतया, जुत्ता हाणीव समयस्स ॥ २२५५ ॥ ” वाऽथवा युक्त्य-
न्तरमुच्यते हन्त ! यदि ‘वत्थूओ सङ्गमणं होइ अवन्थू’ इत्यादिवचनात्तव वस्तुमङ्गमोऽनिष्टोऽनभिमतस्तर्हि चेष्टावतोऽपि
भावघटस्य निश्चेष्टतयेति, कोऽर्थः, चेष्टाविकले द्रव्यघटे घटशब्दप्रवृत्तिः सङ्गमणं सङ्गान्तिर्न हि नैव युक्ता, अथ चेष्टावतोऽपि
निश्चेष्टेऽर्थे सङ्गान्तिरिष्यते, तर्हि समयहानिर्भवतो ‘वत्थूओ सङ्गमणं’ इत्यादिस्वप्रतिज्ञाक्षतिरित्यर्थः । अपरमप्यस्य मत-
मेदं दर्शयन्नाह—“एवं जीवं जीवो, संसारी पाणधारणाणुभवो ॥ मिट्ठो पुण अजीवो, जीवणपरिणामरहिओ ति ॥ २२५६ ॥ ”
जीवति “ पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च, उच्छ्वासनिःश्वासमथान्यदायुः ॥ प्राणा दशैते भगवद्भिरुक्ता-स्तेषां वियोगीकरणं च
हिंसा ॥ १ ॥ ” इत्यादिवचनप्रसिद्धान् दशविधप्राणान्धरतीति शब्दार्थवशाज्जीवन्नेव दशविधप्राणधारणं कुर्वन्नेवास्य नय-
स्य मतेन जीव उच्यते, स च नारकादिः संसार्येव भवति, सिद्धस्त्वेतन्नयमतेन जीवोऽसुमान् प्राणीत्यादिशब्दैर्न व्यपदेश्यः,

एवम्भूतन-
याभिप्राये-
ण शब्दार्थ-
योर्नैयत्वा-
नभ्युपगमे
दोषप्रदर्शनं
समभिरूढ-
स्योपाल-
म्भः प्रका-
रान्तरेण
भेदप्ररूप-
णञ्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ६३ ॥

जीवनादिपरिणामरहित इति कृत्वा शब्दार्थाभावात्, किं तर्हि 'सत्तायोगात्मस्वः' 'अतति तांस्तान् ज्ञानदर्शनसुखादिपर्या-
यान् गच्छतीत्यात्मा' इत्यादिभिरेव शब्दैर्व्यपदेश्य इति ॥ इत्थं च यदुच्यते बोटिकवृद्धेन (द्रव्यमङ्गहे) " तिकाले च
दुपाणा, इंदियबलमाउ प्राणपाणो य ॥ ववहारा सो जीवो, णिच्छयदो दुचेदणा जस्म ॥१॥" त्ति, तन्निजकपोलतल्पश्यालु-
विरुद्धकल्पनया शिष्यव्यामोहनमात्रम्, अशुद्धनयविवेचनं शुद्धनयस्याप्यर्प्यमाणस्य प्रसिद्धार्थपुरस्कारेणोल्लेखस्यैव साम्प्र-
दायिकत्वात्, एवम्भूतनयमते 'जीव प्राणधारणे' इति धात्वर्थायोगेन शुद्धचेतनाद्वयवतोपि सिद्धस्य जीवपदार्थतया वक्तुमश-
क्यत्वात्, धात्वर्थे एव भावनिःश्लेषोपग्रहे च योषिन्मस्तकारूढो जलाहरणादिक्रियां कुर्वन्नपि घटो घटपदार्थो न स्यात्,
किन्तु भावघटनयानुपयोग इत्येवम्भूतस्य प्रसिद्धोदाहरणमपि विलूनशीर्णं स्यात् । अथ शब्दार्थोभयविशेषणप्रधानत्वादेवम्भू-
तस्य व्यावहारिकशब्दार्थोपग्रहेणैव प्रसिद्धोदाहरणव्याघातो नैश्वयिकतदुपग्रहे च तद्व्याघातो न दोषाय नयान्तरार्थव्या-
घातपुरःसरमेव नयान्तरप्रवृत्तेरिति निश्चयोपजीविनिश्चयेन सिद्धस्यैव जीवत्वं न संमारिण इत्यस्मन्मतमदुष्टमिति चेत्, न,
तथापि व्यवहारोपजीविनिश्चयेन शब्दार्थोपदर्शनं विना निश्चयोपजीविनिश्चयेन शब्दार्थोपदर्शनस्य क्रमभङ्गदोषावहत्वात् ।
अथ 'विचित्रा सूत्राणां कृतिराचार्यस्य' इति निश्चयोपजीविनिश्चयप्रदर्शनेच्छयैवास्मद्ग्रन्थकारप्रवृत्तेरयमदोष इति चेत्,
न, ग्रन्थकर्तुरिच्छावैचित्र्यस्यापि सम्प्रदायानतिवर्तित्वात्, सम्प्रदायश्चादौ व्यवहारस्यैव तदनन्तरं नयपरिकर्मितमतेः कस्यचि-
द्वबुद्धिविस्फारणार्थं व्यवहारोपजीविनिश्चयस्य तदनन्तरमेव च भृशतरं नयविस्तरावगाहनावदातमतिं शिष्यं प्रति निश्चयो-
पजीविनिश्चयस्य प्रदर्शनं प्रसिद्धम्, इति किमादावेव देवानांप्रियस्य 'सूचीमुखे मुसलप्रवेशनकल्पेन' निश्चयोपजीविनिश्चयप्रदर्शन-

एवम्भूतन-
यमतेन जी-
वत्त्वनिरूप-
णं, दिगम्ब-
रकल्पिता-
भिप्रायनिर्ह-
सनं, व्यव-
हारमिथ्य-
योरादितः
शिष्येभ्यो
देशना-
प्रकारश्च ॥
॥ ६३ ॥

व्यापारेण, सिद्धान्ते ह्यादिदेशना व्यवहाराश्रितैव प्रत्यपादि, तस्या एव कर्म-कर्मफल-कर्तृ-भोक्त्रादिव्यवस्थोपपादकत्वेन सम्यग्दर्शनमूलत्वात्, न तु निश्चयदेशना, तस्या एतद्वैपरीत्येन मुग्धजनहृदये नास्तिक्यवामनाधानद्वारा मिथ्यादर्शनमूलत्वात्, प्रतिपादितं चैतद्व्यवहारभाष्ये, समर्थितं च गुरुतत्त्वविनिश्चयं स्वोपज्ञं विवृण्वद्भिरस्माभिः, अत एव सिद्धान्ते लोकोपकाराय क्वचित् क्वचिदाद्यनयत्रयदेशनैवोपनिबद्धा, न तूत्तरनयचतुष्टयप्ररूपणा, तस्या अपरिणत्यतिपरिणत्या-धायकतया प्राच्यदशायामहितत्वात्, अङ्गोपाङ्गादिपारदृशनां परिणतजिनप्रवचनोपनिषदां दृष्टिवादाध्ययने तु सर्वनयानु-योगो विहित एव, तान्प्रति तस्य हितकारणत्वात्, नदाह श्रुतकेवली—“एएहिं दिट्ठिवाए, परूवणा सुत्तअत्थकहणा य ॥ इह पुण अणब्भुवगमो, अहिगारो तीहि ओमण्णं ॥ २२७५ ॥” ति ॥ अथ ‘कालत्रये प्राणचतुष्टयधारी यः स व्यवहारतो जीव’ इति व्युत्पाद्य ‘यस्य द्वे चेतने स निश्चयतो जीव’ इति वाग्भङ्गया कर्मोपाधिनिरपेक्षशुद्धद्रव्यार्थिकलक्षणनिश्चयेन सिद्धसंमारि-णामविशेषेण जीवन्व्यव्युत्पादने न क्रमभङ्गादिदोषलेशोऽपीति चेत्, न, तेन सर्वेषां मामान्यतो जीवन्वे सिद्धे यस्येति विशेषोपग्रहानुपपत्तेः, न हि शुद्धनयमते एकः शुद्ध एकश्चाशुद्धोऽस्ति, अत एव “ मग्गणगुणठाणेहि य, चउदसहिं हवंति तह असुद्धणया ॥ विण्णेया संमारी, मव्वे सुद्धा हु सुद्धणया ॥ १३ ॥ ” (द्रव्यमङ्गहे) इति परेणैवाग्रे प्रतिपादितम्, अस्म-त्प्रावचनिका अपि च सामायिकनयविचारे स्वजात्या शुद्धस्य सर्वस्यैवात्मनः सामायिकरूपतां मङ्गहनयापेक्षया प्रतिपा-दयन्तीत्यन्यत्र विस्तरः । यदपि देशदेशिनोरेकत्वं समर्थयता देशी चासौ देशश्चेत्याद्युक्तं ममभिरुद्धेन, तदपि समभिरुद्ध-नयमते न युक्तमिति दर्शयन्नाह—“ जइ देसि चिय देसो, पत्ता पज्जायवयणपडिवत्ती ॥ पुणरुत्तमाणत्थय, वत्थुसङ्गमो वा ण

प्राच्यदशा-
यामाद्यन-
यत्रिकप्ररू-
पणाया
एव सिद्धा-
न्तोक्तत्वं
सर्वनयाङ्ग-
योगस्य च
विशिष्ट-
जीव एवा-
धिकारी-
त्यादिनिरू-
पणम् ॥

श्री
बनेकान्त-
व्यवस्था-
शकरणम् ॥
॥ ६४ ॥

चेदुं ते ॥ २२५७ ॥ ” यदि देशेयव देशः, देशो वा देशी तदानयोर्बुधः पादप इत्यादीनामिव पर्यायवचनतैव प्राप्ता, ततश्च यथा बुधः पादप इत्येकार्थशब्दप्रयोगे पौनरुक्त्यं तथा देशिशब्दशब्दप्रयोगेऽपि स्यात्, तथा एकेनापि द्वितीयशब्दार्थस्य प्रतिपादितत्वाद् द्वितीयशब्दप्रयोगस्यानर्थक्यं च स्यात्, तथा, देशस्य देशिनि, देशिनश्च देशे तिरोधानाद्वस्तुसङ्क्रमोऽपि भवेत्, न चेदं तवेष्टं, तस्मान्न देशदेशिनोरेकत्वमिति । मेदपक्षस्तु तयोस्त्वयापि निराकृत एव ॥ अथा-मेदपक्षोक्तदूषणमिया पुनस्तमङ्गीकरिष्यमि, नन्वाह—“ अह भिक्षो तस्म तओ, ण होइ ण य वत्थुसङ्क्रमभयाओ ॥ देसी चेव य देसो, न वा पएमी पएसोत्ति ॥ २२५८ ॥ ” अथ भिक्षो देशिनो देशः, तर्हि प्राक् त्वदुक्तयुक्तेरेव, तस्य देशिनस्तकोऽसौ देशो न भवतीति स्मर्यतामिदं, न च वस्तुसङ्क्रमादिदोषभयाद्देशेयव देशोऽभ्युपगन्तव्य इत्यनन्तरमेवोक्तम्, एवं प्रदेशी प्रदेश इत्यपि नैष्टव्यं, समानदोषत्वात्, तस्मान्न देशिमात्रं देशमात्रं वा, किन्त्वस्वण्डं वस्त्वभ्युपगन्तव्यं, न तु देशप्रदेशकल्पना कार्या, तयोर्भेदेऽभेदे च यथोक्तदोषसम्भवात्, अत एतन्मते कर्मधारयोऽपि पदानां न भवति, सर्वस्यापि वस्तुनः प्रत्येकमखण्डरूपत्वात् ॥ अथ देशप्रतिपादनार्थं नोदेशीति प्रयोगः क्रियते एकदेशवचनश्च नोशब्दो देशिन एकदेशभूत एव देशो न पुनस्तद्व्यतिरिक्त इत्यर्थप्रतिपादक इति चेत्, तदप्ययुक्तमित्याह—“ नो-सहो वि समचं, देसं व भणिज्ज जइ समचं तो ॥ तस्म पओमोऽणत्थो, अह देसो तो ण सो वत्थुं ॥ २२५९ ॥ ” नो देशीति प्रयोगे योऽयं नोशब्दः स किं समस्मं देशिलक्षणं वस्तु वदेत्, अथवा तद्देशमेव ब्रूयात्, यथायः पक्षः, तदा नोशब्दस्य प्रयोगोऽनर्थकः, केवलाद्देशिशब्दादेव समस्तवस्तुप्रतीतिः, अथ देशो नोशब्देनोच्यते, ततो नासौ वस्तु, देशिनो मेदा-

समस्मिन्-
नयमतेन
कर्मधारय-
समासस्य
देशिशब्द-
दिष्वनुप-
पत्तत्वं प्र-
त्ययं तन्नि-
ष्कर्षः ॥

॥ ६४ ॥

मेदाम्यामनुपपत्तेरुक्तत्वात् ॥ नीलोत्पलादिसमासश्च द्वयोः पदयोरेकाधिकरणतायां भवति, द्वयोश्चैकमधिकरणं नास्ति, अन-
 न्तरमेव निषिद्धत्वादिति कर्मधारयसमासोऽपि न युक्त इति दर्शयन्नाह—“नीलुत्पलाइसदा—ऽहिगरणमेवं च जं मयं तत्त्व ॥
 ननु पुणरुत्ताऽणत्थय—समयविधाया पुहुत्तं वा ॥ २२६० ॥” नीलोत्पलादिशब्दानां यदेकमधिकरणमतिक्रान्तनयस्य
 सम्मनं तत्र ननु पौनरुक्त्यानर्थक्यसमयविधानलक्षणा दोषा उक्ता एवेति न कर्मधारयः, अथ पौनरुक्त्यादिदोषा
 नेष्यन्ते, तर्हि नीलोत्पलादिशब्दामिधेयस्यार्थस्य पृथक्त्वं मेदः प्राप्नोतीत्यतोऽपि तुल्याधिकरणताऽभावात् कर्मधारयः ॥
 तस्मात् किं स्थितमित्याह ॥ “तो वत्थुसङ्कराह—प्पसङ्गो सवमेव पडिपुञ्जं ॥ वत्थुं सेसमवत्थुं, विलक्खणं खरविसाणं व
 ॥ २२६१ ॥” तस्माद्वस्तुसाङ्कर्यादिदोषप्रसङ्गः, सर्वं धर्मास्तिकायादिकं, सम्पूर्णं देशदेशिकल्पनारहितमस्वण्डं वस्तु,
 एतस्मात्तु विलक्षणं देशदेशिकल्पनान्वितमवस्तु, युक्तिविकलत्वात्, खरविषाणवदिनि ॥ नन्वेवं नीलघट इत्यादिस-
 मासाङ्गीलो घट इत्यादिवाक्याच्च शाब्दबोधो न स्यादिति चेत्, गृहीतैवम्भूतनयव्युत्पत्तीनां न स्यादेव, अन्येषां तु भवन्नयं
 भ्रमरूपतां नातिक्रामतीति गृहाण । समभिरूढेन ह्येकपदार्थे मेदमम्बन्धेनेतरपदार्थान्वयाभावव्याप्यत्वं स्वीक्रियते, मया तु
 सम्बन्धमात्रेणेतरेपदार्थान्वयाभावव्याप्यत्वमिति लाघवं, तस्मान्नीलघट इत्यादौ ‘नीलीभवनान्नीलो’ ‘घटनाद्धट’ इत्या-
 दिक्रियाद्वयाऽसमावेशादनन्वय एव, गुणादिवाचिनः शब्दास्त्वेतन्मये न सन्त्येव, सर्वेषामेव व्युत्पत्त्यर्थपर्यालोचनायां क्रिया-
 शब्दत्वात्, क्रियाशब्दयोरपि च भिन्नयोः परस्परमनन्वय एव, नीलघटादिविशृङ्खलपदोपस्थित्यनन्तरं तत्संसर्गबोधश्च मान-
 सोत्प्रेक्षामात्रं, तथैव च सर्वो व्यवहारः, यदि च नीलो घट इत्यादेरस्वण्डनीलघटादिवाक्यार्थबोधः शाब्द एवानुभवसिद्ध-

समभिरूढ-
 नयामिप्र-
 येन नीलो-
 त्पलादाव-
 पि कर्मधार-
 ये दोषस-
 ज्ञातः । एव-
 म्भूतनय-
 मतेन शा-
 ब्दबोधप्र-
 कारश्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ६५ ॥

स्तदा वाक्यार्थस्याखण्डत्वादखण्डवस्तुबोधाय वाक्ये लक्षणैव स्वीकर्तव्या, यथा वेदान्तिनां 'सोऽयं देवदत्त' इत्यादौ 'तत्त्वमसि' इत्यादौ च, सा च न शक्यसम्बन्धरूपा पदद्वयात्मकवाक्यशक्ययोः सम्बन्धानभ्युपगमात्, किन्तु तात्पर्यानुपपत्तिमग्रीचीनाखण्डवस्तुविषयकशब्दबोधजनकशक्तिविशेषस्वभावा, वाक्यस्फोटाभ्युपगमे तु तत एवाभिव्यक्ताखण्डादखण्डवस्तुबोधो नानुपपन्न इति रहस्यम् ॥ अनेकान्ततत्त्वव्यवस्थायां सप्तनयविचारः सम्पूर्णः ॥

समर्थिता इति श्रीम-द्यशोविजयवाचकैः ॥ श्रीसिद्धान्तानुसारेण, नयाः शब्दादयस्त्रयः ॥ १ ॥

एते च नयाः प्रत्यक्षादिस्थलेऽऽजहद्दृष्ट्यैकोपयोगरूपतया सापेक्षाः प्रमाणतामास्कन्दन्ति, शब्दस्थले च साकाङ्क्षखण्डवाक्यजसप्तभङ्ग्यान्मकमहावाक्यरूपाः प्रमाणं, न निरपेक्षाः, तदुक्तं सम्मतौ ॥ "जे वयणिज्जवियप्पा, संजुजंतेसु होति एसु ॥ मा ससमयपण्णवणा, तिथयराऽऽमायणा अण्णा ॥ १-५३ ॥ ये वचनीयस्याभिधेयस्य, विकल्पास्तत्प्रतिपादका अभिधानभेदाः, संयुज्यमानयोरन्योन्यसम्बद्धयोर्भवन्ति, अनयोर्द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयवाक्ययोः, ते च 'कथञ्चिन्नित्य आत्मा' 'कथञ्चिदनित्य' इत्येवमादयः ॥ सैषा, स्वसमयस्य तत्त्वार्थस्य, प्रज्ञापना निदर्शना, अन्या निरपेक्षनयप्ररूपणा तीर्थकरस्याशातना अधिक्षेपः, तत्प्ररूपणोत्तीर्णत्वात्, 'उत्सर्गतः स्याद्वाददेशनाया एव तीर्थकरेण विहितत्वाद्' 'विभञ्जवायं च वियागरिजा' इत्याद्यागमवचनोपलम्भात् ॥ पुरुषविशेषमपेक्ष्यापवादतत्त्वेकनयदेशनायामपि न दोषः, तदाह सम्मतौ-पुरिसञ्जायं तु पडु-च्च जाणओ पन्नवेज्ज अन्नयरं ॥ परिकम्मणाणिमित्तं, ठाएहि सो विसेसं पि ॥ १-५४ ॥ पुरुषजानं प्रतिपन्नद्रव्यपर्यायान्यतरस्वरूपं श्रोतारं, प्रतीत्य आश्रित्य, ज्ञकः स्याद्वा-

नयविचारै
समर्थ्य स-
र्वेषां सापेक्ष-
त्वे प्रमाण-
त्वमिति-
स्याद्वाद-
देशनाया-
एवोत्स-
र्गतत्वं तीर्थ-
करोपदेश-
श्चेत्यादि-
निरूपणम् ॥

॥ ६५ ॥

दविद्, प्रज्ञापयेदन्यतरदज्ञातं, परिकर्मनिमित्तं, अज्ञातांशसंस्कारपाटवार्थं, ततः परिकर्मितमतये स्थापयिष्यत्यसौ
स्याद्वादविशेषमपि परस्पराऽविनिर्भागरूपं, ततश्चेयमेकनयदेशनापि भावतः स्याद्वाददेशनैवेति फलितम् ॥ अतः स्याद्वा-
ददेशनाया एव परिणतजिनप्रवचनानामभ्यर्हितत्वात्तद्वाक्यं मत्तमङ्ग्यात्मकमुपदर्शयेत्—स्यादस्त्येव घटः १, स्यान्ना-
स्त्येव २, स्यादवक्तव्य एव ३, स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव ४, स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्य एव ५, स्यान्नास्त्येव स्यादवक्त-
व्य एव ६, स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्य एव ७ चेति ॥ तत्रामत्त्वोपमर्जनसत्त्वविवक्षायां प्रथमो भङ्गः १,
सत्त्वोपमर्जनामत्त्वविवक्षायां द्वितीयः २, युगपदुभयविवक्षायां तृतीयः ३। द्वयोर्धर्मयोः प्राधान्येन गुणभावेन वा प्रतिपादने
कस्यापि वचसः सामर्थ्याभावात्, तथाहि, न तावन्समासवचनं तन्प्रतिपादकं, समामपट्के बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानत्वात्,
प्रकृते चोभयप्राधान्यविवक्षणात्, अव्ययीभावस्य चात्रार्थेऽप्रवृत्तेः, द्वन्द्वस्य चोभयपदप्राधान्येऽपि द्रव्यवृत्तेः प्रकृतार्था-
प्रतिपादकत्वाद्, गुणवृत्तेरपि द्रव्याश्रितगुणप्रतिपादकत्वात्, द्रव्यमन्तरेण गुणानां तिष्ठतीत्यादिक्रियाधारत्वासम्भवात्,
तस्या द्रव्याश्रितत्वाद्, एवञ्च प्रधानभूतयोर्गुणयोरप्रतिपत्तेः, तन्पुरुषस्याप्युत्तरपदार्थप्रधानत्वाद्, द्विगोः संख्यावा-
चिपूर्वपदत्वात्, कर्मधारयस्यापि गुणाधारद्रव्यविषयत्वात्, न च समामान्तरमद्भावो, येन युगपद् गुणद्वयं प्रधानभावेन
समासपदवाच्यं स्यात्, अथ द्रव्यान्वयव्यवधानेन क्रियान्वयित्वरूपप्राधान्यं प्रथमद्वितीयभङ्गयोरतिप्रसक्तं, उत्कटतात्पर्य-
विषयत्वरूपप्राधान्यग्रहणे च प्रकृते द्वन्द्वकर्मधारययोरपि प्राधान्येन गुणद्वयवाचकतायां न क्षतिरिति चेत्, न, द्वन्द्वे द्विव-
चनाद्भेदोपस्थितौ निरवयवप्रतीतिव्याघातः, कर्मधारये च विशेष्यतयाऽभ्यर्हितत्वेन द्रव्य एवोत्कटतात्पर्यमित्याशयाद् ।

जिनवच-
नावदात-
मनसां स्या
द्वाददेशने-
व प्रशस्येति
तद्वाक्यस्य
सप्तभङ्गी-
स्वरूपत्वं,
सप्तभङ्गवा-
श्च विवरणं
तत्र तृतीय-
भङ्गे शङ्का-
समाधाने॥

श्री
वनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ६६ ॥

अत एव न वाक्यमपि तथाभूतगुणद्वयप्रतिपादकं सम्भवति, तस्य वृत्त्यसम्भिन्नाऽर्थत्वात्, न च केवलं पदं वाक्यं वा लोकप्रसिद्धं, तस्यापि परस्परापेक्षद्रव्यादिविषयतया तथाभूतार्थप्रतिपादकत्वायोगात्, न च तौ सदिति श्रुतशानचयो-
रिव साङ्केतिकपदवाच्यत्वं, विकल्पप्रभवशब्दवाच्यत्वप्रसक्तेः, विकल्पानां च युगपदप्रवृत्तेर्नैकदा तयोस्तद्वाच्यतासम्भवः, न च समूहालम्बनविकल्पमादाय नायं दोषः, तादृशविकल्पप्रभवपदानां बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनानाशक्य-
तावच्छेदकत्वेन परमार्थतो नानार्थस्थानीयत्वात्, तेभ्यः प्रकरणादिनियन्त्रितप्रतिनियतैकार्थबोधस्यैवैकदा सम्भवात् । न च
येषां वैकल्पिकपदानां मिलितोभयबोधकस्वाभाव्यं तान्यादाय नाऽवाच्यत्वमिति वाच्यम्, सदसदुभयसाङ्केतिकपदस्य पुष्प-
दन्तादिवद्वित्वविश्रान्तत्वेनैकत्वावच्छिन्ने द्वित्वावच्छिन्नान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वादेवावाच्यत्वसिद्धेः, अत एव वस्त्वादपदानि
जैनैः सदसदुभयात्मकैकजात्यन्तरे सङ्केत्यन्ते, ननु सदसतोऽस्मिन्विषये, वस्तुतः एकपदजनितप्रातिस्विकधर्मद्वयावच्छिन्न-
विशेष्यताकशाब्दबोधाविषयत्वेनावक्तव्यत्वं प्रकृतेऽव्याहतं, अत एव कर्मधारयाख्यं मामासिकमेकपदमादायापि न दोष-
स्तज्जन्यबोधे उभयनिरूपितैकविशेष्यताभ्युपगमेन यथोक्तावाच्यत्वाक्षतेरिति दिक् ॥ ननु च घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते विधि-
रूपेऽसम्बद्ध एव तत्र पटाद्यर्थान्तरप्रतिषेध इति चेत्, न, पटादेस्तत्राभावाभावे घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य घटत्वस्यैवासिद्धेः,
शब्दानां चार्थज्ञापकत्वं न कारकत्वमिति तथाभूतार्थप्रकाशनं तथाभूतेनैव शब्देन विधेयमिति नासम्बद्धस्तत्र पटाद्यर्थप्र-
तिषेधः, तथापि 'स्वद्रव्यादिना सन्नेव' इत्यत एव समानसंवित्संवेद्यतया परद्रव्यादिनाऽसत्त्वलाभसम्भवात्तद्बोधनाय द्विती-
यभङ्गप्रयोगोऽनर्थक इति चेत्, न, समानसंवित्संवेद्यताया मानसबोध एव तन्त्रत्वात्, 'शब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते'

सप्तमङ्गल्यो
तृतीयभङ्ग-
विचारः,
द्वितीयभ-
ङ्गस्य च
प्रथमभङ्गे-
सम्भवतारा-
रेकापरिहा-
रश्च ॥

॥ ६६ ॥

इति न्यायात्परद्रव्यादिनाऽसत्त्वं शब्देन बोधयितुं द्वितीयभङ्गोपन्यासमार्थकयात् ॥ अथवा सर्वं सर्वात्मकमिति सां-
ख्यममव्यवच्छेदार्थमर्थान्तरप्रतिषेधो विधीयते, तत्र तस्य प्रतीत्यभावात् १ ॥ यद्वा नामस्थापनाद्रव्यभावभिन्नेषु विधि-
त्सिताविधित्मितप्रकारेण प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ, तत्प्रकाराभ्यां युगपदवाच्यः, तथाभिधेयपरिणामरहितत्वात्तस्य, यतो यद्य-
ऽविधित्मितरूपेणापि घटः स्यात् प्रतिनियतनामादिभेदव्यवहाराभावप्रसक्तिः, तथा च विधित्मितस्यापि नान्मलाभ इति
सर्वाभाव एव भवेत्, तथा यदि विधित्मितप्रकारेणाप्यघटः स्यात् तदा तन्निबन्धनव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरेव, एकपक्षाभ्यु-
पगमेऽपि तदितराभावे तस्याप्यभाव इत्यवाच्यः । रूपान्तरेण विधिन्मा रूपान्तरावच्छिन्नमत्तां न विरुणद्धि रूपवत्त्वेन घट-
विधित्सायामपि रसवत्त्वेन तत्सत्ताया अनपायादिति चेत्, न, गुणात्मकमत्ताया गुणरूपत्वेऽपि व्यावहारिक्यास्तस्यास्तद-
भिधेयपरिणामपर्यवमितत्वेन विधिन्सानुसारित्वान्, एवमग्रेऽप्याक्षेपपरिहारौ द्रष्टव्यौ २ ॥ अथवा स्वीकृतप्रतिनियतप्रकारे
तत्रैव नामादिके यः संस्थानादिस्तत्स्वरूपेण घटः, इतरेण चाघट इति प्रथमद्वितीयौ ॥ ताभ्यां युगपदभिधातुमशक्तेरवाच्यः,
विवक्षितसंस्थानादिनेव यदीतरेणापि घटः स्यात्तदैकस्य सर्वघटान्मकत्वप्रसक्तिः, अथ विवक्षितेनाप्यघटः, पटादाविव घटा-
र्थिनस्तत्राप्यप्रवृत्तिप्रसक्तिः, एकान्ताभ्युपगमेऽपि तथाभूतस्य प्रमाणाविषयत्वतोऽसत्त्वादवाच्यः ३ ॥ यदि वा स्वीकृतप्रति-
नियतसंस्थानादौ मध्यावस्था निजं रूपं, कुशलकपालादिलक्षणे पूर्वोत्तरावस्थे अर्थान्तररूपं, ताभ्यां सदसत्त्वान् प्रथमद्वि-
तीयौ, युगपत्ताभ्यामभिधातुमसामर्थ्यादवाच्यलक्षणस्तृतीयो भङ्गः, तथाहि, मध्यावस्थावदितरावस्थाभ्यामपि यदि घटः
स्यात्तदा तस्यानाद्यनन्तत्वप्रसक्तिः, अथ मध्यावस्थारूपेणाप्यघटः सर्वदा घटाभावप्रसक्तिः, एकान्तरूपत्वेऽप्ययमेव प्रसङ्ग इत्य-

सप्तमङ्ग-
तृतीयभङ्ग-
स्य षोडश-
मिर्विकल्पै-
स्तत्त्वनिष्ठ-
ङ्गं तत्र
नानास्वरू-
पैराद्यचतु-
र्विकल्पोप-
पादनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ६७ ॥

मत्त्वादेवावाच्यः ४ ॥ अथवा तस्मिन्नेव मध्यावस्थास्वरूपे वर्तमानाऽवर्तमानक्षणरूपतया सदसत्त्वात् प्रथमद्वितीयभङ्गौ, ताभ्यां युगपदभिधातुमशक्तेरवाच्यलक्षणस्तृतीयः, तथा हि यदि वर्तमानक्षणवत् पूर्वोत्तरक्षणयोरपि घटः स्यात्तर्हि वर्तमान-
क्षणमात्रमेवासौ स्यात्, पूर्वोत्तरयोर्वर्तमानताप्राप्तेः, न च वर्तमानक्षणमात्रमपि, पूर्वोत्तरापेक्षस्य तदभावेऽभावात्, अथा-
तीतानागतक्षणवद्वर्तमानक्षणरूपतयाप्यघटः एवं सति सर्वदा तस्याभावप्रसक्तिः, एकान्तपक्षेऽप्ययमेव दोष इत्यभावादेवा-
वाच्यः ५ ॥ यद्वा क्षणपरिणतिरूपे घटे लोचनजप्रतिपत्तिविषयत्वाविषयत्वाभ्यां सदसत्त्वात् प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ, ता-
भ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्यः, तथाहि, लोचनजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वेनेव यदीन्द्रियान्तरजप्रतिपत्तिविषयत्वेनापि घटस्स्यात्तर्हि,
इन्द्रियान्तरकल्पनावयवार्थप्रसक्तिः, इन्द्रियमङ्गलप्रसक्तिश्च । अथेन्द्रियान्तरजप्रतिपत्तिविषयत्वेनेव चक्षुर्जप्रतिपत्तिविषयत्वे-
नापि न घटस्तर्हि तस्याऽरूपत्वप्रसक्तिः, एकान्तवादेऽपि तदितराभावे तस्याप्यभावादवाच्य एव ६ ॥ अथवा लोचनजप्र-
तिपत्तिविषये तस्मिन्नेव घटशब्दवाच्यता निजं रूपं, कुटशब्दाभिधेयत्वमर्थान्तरभूतं रूपं, ताभ्यां सदसत्त्वात्प्रथमद्वितीयौ,
युगपत्ताभ्यामभिधातुमिष्टोऽवाच्यः, यदि घटशब्दवाच्यत्वेनेव कुटशब्दवाच्यत्वेनापि घटस्तर्हि त्रिजगत एकशब्दवाच्यता-
प्रसक्तिः, घटस्य वाऽशेषपटादिशब्दवाच्यत्वप्रसक्तिरिति घटशब्दवाच्यत्वप्रतिपत्तौ समस्ततद्वाचकशब्दप्रतिपत्तिप्रसङ्गश्च,
अर्थे वाच्यतायाः शब्दे वाचकतायाश्च समानसंवित्संवेद्यत्वात्, तथा घटशब्देनापि यद्यवाच्यः स्यात्तर्हि घटशब्दोच्चारणवै-
यर्थ्यप्रसक्तिः, एकान्ताभ्युपगमेऽपि घटस्यैवानस्त्वात्मकैतद्द्वारेणापि न तद्वाचकः कश्चिच्छब्द इत्यवाच्य एव ७ ॥ अथवा
घटशब्दाभिधेये तत्रैव घटे हेयोपादेयान्तरङ्गबहिरङ्गोपयोगानुपयोगरूपतया सदसत्त्वात्प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदादिष्टोऽ-

सप्तभङ्गार्थं
तृतीयभङ्ग-
तत्त्वनिर्ण-
याय कृतेषु-
षोडशवि-
कल्पेषु प-
ञ्चमषष्ठ-
सप्तमवि-
कल्पोप-
पादनम् ॥

॥ ६७ ॥

वाच्यः, यदि हि हेयबहिरङ्गानर्थक्रियाकार्यऽमन्निहिरूपेणाप्यर्थक्रिया क्षमादिरूपेणैव घटः स्यात्तर्हि पटादीनामपि घटत्वप्रस-
 क्तिः, तद्वद् यद्युपादेयदिरूपेणाप्यघटः स्यात्तदाऽन्तरङ्गस्य वक्तु श्रोतृगतहेतुफलभूतघटाकारावबोधकविकल्पोपयोगस्याप्यभावे
 घटस्याप्यभावप्रसङ्ग इत्यवाच्यः, एकान्ताभ्युपगमेऽयमेव प्रसङ्ग इत्यवाच्यः ८ ॥ अथवा तत्रैवोपयोगेऽभिमतार्थावबोधक-
 त्वानभिमतार्थानवबोधकत्वतः मदसत्त्वान्प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्यो, विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वेनेवेतरेणापि
 यदि घटः स्यात्तर्हि प्रतिनियतोपयोगाभावः, तथाऽभ्युपगमे विविक्तरूपोपयोगप्रतिपत्तिर्न भवेत्, तदुपयोगरूपेणापि यद्यघटो
 भवेत्तदा सर्वाभावोऽविशेषप्रसङ्गो वा, न चैवं, तथाऽप्रतीतेः, एकान्तपक्षेऽप्ययमेव प्रसङ्ग इत्यवाच्यः ९ ॥ अथवा सत्त्वमर्था-
 न्तरभूतं साधारणत्वान्, निजं घटत्वमसाधारणत्वान्, ताभ्यां प्रथमद्वितीयौ, अभेदेन ताभ्यां निर्दिष्टो घटोऽवक्तव्यो भवति,
 तथा हि, यदि सत्त्वमनूद्य घटत्वं विधीयते तदा सत्त्वस्य घटत्वेन व्याप्तेर्घटस्य सर्वगतत्वप्रसङ्गः, तथाऽभ्युपगमे प्रतिभामवाधा
 व्यवहारविलोपश्च, तथाऽसत्त्वमप्यनूद्य यदि घटत्वं विधीयते तदा प्रागभावादित्युक्तस्य घटत्वेन व्याप्तेर्घटत्वप्रसङ्गः । अथ
 घटत्वमनूद्य मदसत्त्वे विधीयते तदा घटत्वं यत्तदेव मदसत्त्वे इति घटमात्रं ते प्रसज्येयातां, तथा च पटादीनां प्रागभावादीनां चाभा-
 वप्रसक्तिरिति प्राक्तनन्यायेन विशेषणविशेष्यलोपात् मन् घट इत्येवमप्यवक्तव्योऽमन्घट इत्येवमप्यवक्तव्यो न चैतत्ततोऽवा-
 च्यः, अनेकान्तपक्षे तु कश्चिदवाच्यो, न तु सर्वथा, अभेदवादकृततद्दोषस्य भेदवादेन परिहारादिति न कश्चिदोषः, न चाभेदैकान्ते-
 ऽपि घटत्वमनूद्य सत्त्वाम्बयोः समवायविशेषणताभ्यां विधानान्नायं दोष इति वाच्यं, अतिरिक्तसमवायविशेषणतयोर्मानाभा-
 वेन भेदैकान्तस्यैवाऽवाच्यत्वादिति दिग् १० ॥ यद्वा व्यञ्जनपर्यायोऽर्थान्तरभूतस्तद्विषयत्वान् तस्य, घटार्थपर्यायस्त्वन्यत्रा-

सप्तमङ्क्या
 तृतीयमङ्क-
 तत्त्वनिर्ण-
 याय कृतेषु-
 षोडशवि-
 कल्पेष्वष्ट-
 मनवमद-
 शमविक-
 ल्पोपपा-
 दनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ६८ ॥

वृत्तेर्निजः, ताभ्यां प्रथमद्वितीयौ, अमेदेन ताभ्यां निर्देशेऽवक्तव्यो, यतोऽत्रापि यदि व्यञ्जनमनूद्य घटार्थपर्यायविधिस्तदा त-
स्याशेषघटात्मकताप्रसक्तिरिति मेदेनिबन्धनतद्व्यवहारविलोपः, अथार्थपर्यायमनूद्य व्यञ्जनपर्यायविधिस्तदा प्रसिद्धविशेषानु-
वादेन घटत्वसामान्यविधानात्तस्याकार्यत्वम्, एवं च घटस्याभावादवाच्यः, अनेकान्तपक्षे तु युगपदभिधातुमशक्यत्वात्कथञ्चिद-
वाच्यः ११॥ यद्वा सत्त्वमर्थान्तरभूतं, तस्य विशेषवदेकत्वादनन्वयिरूपता, अत एव न तद्वाच्यमन्त्यविशेषवत्, अन्त्यविशेषस्तु नि-
जः, सोप्यवाच्योऽनन्वयात्, प्रत्येकावक्तव्याभ्यां ताभ्यामादिष्टो घटोऽवक्तव्यः, अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चिदवक्तव्यः १२॥ अथवा
सन्दुतरूपाः सत्त्वादयो घटः सन्दुतं रूपं प्रतिनियतार्थक्रियाकारितावच्छेदिका ऐक्यपरिणतिरित्यत्र दर्शनेऽर्थान्तरभूताः सत्त्वादयो,
निजं सन्दुतरूपं, ताभ्यामादिष्टो घटोऽवक्तव्यः, यतः सन्दुतरूपस्य सत्त्वरजस्तमस्तु सत्त्वे सत्त्वरजस्तमसामभावप्रसक्तिस्तेषां
परस्परवैलक्षण्येनैव सत्त्वादित्वात्, सन्दुतरूपत्वे च वैलक्षण्याभावादभाव इति विशेष्याभावादवाच्यः, असत्त्वे त्वसत्कार्योत्पादप्रस-
ङ्गः, न चैवमभ्युपगम्यते, अभ्युपगमेऽपि विशेषणाभावादवाच्यः, तत्काले सन्दुतरूपत्वात् विशेषणाभाव इति चेत्, कालमेदेनापि
सदसद्रूपसमावेशेऽनेकान्तप्रवेशात्। प्राक् शक्यैव सन्दुतरूपमस्ति न च तथा तन्मत्त्वादिवैलक्षण्यव्याहन्तु, व्यक्त्या तु घटमामग्री
त एव तत्स्यादिति न दोष इति चेत्, न, व्यक्तेरपि सदमद्विकल्पग्रासात्। अथ नैयायिकादीनां यथा घटसत्त्वे भूतले सतोऽपि
घटाभावस्य, न सम्बन्धः, किन्तु तदपसारणदशायामेव तत्कालावच्छिन्नस्वरूपात्मा सः, तथा ममापि सन्दुतरूपस्य प्राक्सत्त्वेऽपि
तत्कालावच्छिन्नस्वरूपात्मा न सम्बन्धो, घटसामग्रीसम्पत्तौ च सम्बन्धलाभाद् व्यवहारसिद्धिरिति चेत्, न, उभयोरपि वादिनोर्य-
थोक्तसम्बन्धस्याऽनेकान्तं विनाऽवाच्यत्वादिति दिक् १३॥ अथवा रूपादयो ह्यर्थान्तरभूता असंभूतरूपत्वं सामूहिकप्रत्ययग्राहं

सप्तभङ्ग्यां
तृतीयभङ्ग-
तत्त्वनिर्ण-
याय कृतेषु-
षोडशवि-
कल्पेष्वेका-
दशद्वादश-
त्रयोदश-
विकल्पोप-
पादनम् ॥

॥ ६८ ॥

निजं, ताभ्यामादिष्टोऽवक्तव्यो, यथा स्वरूपादिव्यावृत्तरूपादयस्ते, एवञ्च रूपादीनां घटनाऽवाच्याऽरूपत्वादित्वात् घटस्य, न हि परस्परविलक्षणबुद्धिग्राह्या रूपादय एकानेकात्मकप्रत्ययग्राह्याऽरूपादिरूपघटनां प्रतिपद्यन्ते, विशेष्यलोपादवाच्यः, अथाप्य-
रूपा रूपादयः, नन्वेवमपि रूपादय एव न भवन्तीति तेषामभावे केऽसंहतरूपतया विशेष्याः येनासंहतरूपा रूपादयो घटो
भवेदित्येवमप्यवाच्यः, अनेकान्तवादे च कथञ्चिदवाच्यः १४ ॥ यदि वा रूपादयोऽर्थान्तरभूताः, मतुबर्थो निजः,
ताभ्यामादिष्टो घटोऽवक्तव्यः, रूपाद्यान्मकैकाकारावभासप्रत्ययविषयव्यतिरेकेणापररूपमम्बन्धानवगतेर्विशेष्याभावादृपा-
दिमान् घट इत्यवाच्यः, न चैकाकारप्रतिभासग्राह्यव्यतिरेकेणापररूपादिप्रतिभास इति विशेषणाभावादप्यवाच्यः, अनेकान्ते
तु कथञ्चिदवाच्यः १५ ॥ अथवा बाह्योऽर्थान्तरभूतः, उपयोगस्तु निजः, ताभ्यामादिष्टोऽवक्तव्यः, तथाहि, य उपयोगः
स घट इति यद्युच्येत तर्ह्युपयोगमात्रमेव घट इति सर्वोपयोगस्य घटत्वप्रमक्तिरिति प्रतिनियतस्वरूपाभावादवाच्यः, अथ यो
घटः स उपयोग इत्युच्येत तथाप्युपयोगस्यार्थत्वप्रमक्तिरित्युपयोगाभावे घटस्याप्यभावः ततश्च कथं नाऽवाच्यः १६ ॥

तदिदमभिप्रेत्योक्तं सम्मतौ—“अतथंतरभूएहि य, णियएहि य दोहि समयमाईहि ॥ वयणविसेमाईअं, दवमवत्तवयं पडइ
॥ १-३६ ॥” अस्यार्थः—अर्थान्तरभूतैर्निजकैश्च पर्यायैः क्रमेण स्यात् सन् स्यादमन्निति द्वौ भङ्गौ भवत इति शेषः । द्वाभ्यां
चादिभ्यां प्रागुक्ताभ्यां प्रकाराभ्यां, समकं युगपद्विवक्षितमिति शेषः, द्रव्यं वचनविशेषाणीनं मत्तथाविधवचनवाच्यता-
ऽनापन्नं सद्, अवक्तव्यकं पतति तृतीयभङ्गविषयनामास्कन्दतीति ॥ अत्र च निजार्थान्तरपर्यायैरनेकान्तोपजीविनैगमव्य-
वहारविशुद्धतारतम्योपदर्शकवसतिदृष्टान्तनीत्या यथाक्रमसङ्कुचद्धिः क्रमेण युगपच्चादिष्टैरुपदर्शितेषु षोडशस्ववक्तव्यवि-

सप्तमङ्ग्यां
तृतीयभङ्ग-
तत्त्वनिर्ण-
याय कृतेषु-
षोडशवि-
कल्पेषु च
तुर्दशपञ्च-
दशषोडश-
विकल्पोप-
पादनं तत्र-
च सम्मति-
महाशास्त्रं
संवादः ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ६९ ॥

कल्पेषु मध्ये एकादशसु त्रयोऽपि भङ्गाः सम्भवन्ति, द्वादशादिषु पञ्चमु च स्वतन्त्रैकान्ते नयापितैस्तैः प्रत्येकं समुदाये च सर्व-
थाऽवक्तव्यत्वमङ्ग एवोत्तिष्ठते, स च बाधितः मन् कथञ्चिदवक्तव्यत्वे पर्यवस्यति, तस्य कथञ्चित्त्वं च भङ्गद्वयाधीनं, इत्थं
च त्रयाणां भङ्गानां क्रमाभिधानमेव सम्प्रदायस्मिद्मिति ॥ व्युत्पत्तिमहिम्ना ततोऽपि स्याद्वादविदुषो भङ्गत्रयसम्भव
इति विवेकः, इत्थं च यत्पञ्चपालेनोक्तं—“नवेवानेकान्ताभ्युपगमे ‘मर्वमस्ति स्वरूपेण, पररूपेण नास्ति च ।’ इति वचन-
मेवानुपपन्नं, स्वपररूपयोरप्यनिर्धारणादिति,” तदपास्तं द्रष्टव्यं, पूर्वं नयविशेषेण स्वपररूपयोः मङ्गोचविकामावुपजीव्य तदनु-
सारेणैव मन्तभङ्गीप्रवृत्तेः, अवच्छिन्नमप्रतिपक्षधर्मद्वयाभिधानस्थले एकान्ततोऽवच्छेदकनिर्णयस्य तवाप्यभावात्, इदानीं गोष्ठे
गौर्न तु वाजिशालायामिन्यादौ शुद्धगोष्ठादेरप्यवच्छेदकत्वस्य निर्णेतुमशक्यत्वात्, इह कोणे गोष्ठे गौर्नापरकोणे इति
प्रतिमन्धाने एतत्कोणावच्छिन्नगोष्ठस्यैतत्कोणस्य वा तथात्वसम्भवादवच्छेदकावच्छेदकस्याऽवच्छेदकमङ्गकोचस्य वाऽपरि-
स्फूर्ती शुद्धावच्छेदकपुरस्कारेण तत्परिस्फूर्ती तु नावच्छिन्नप्रकृतावच्छेदकपुरस्कारेणैव प्रतिनियतदेशदेशावच्छेदेन वा निर्ण-
यस्त्वावयोः समानः, देशदेशस्य नावच्छेदकत्वमिति तु नीलपीतकपालिकास्थकपालममेतदघटीनीलप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या
परेण वक्तुमशक्यं, तत्र नीलकपालिकावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तममवायमम्बन्धावच्छिन्नाधारतयैव घटे नीलप्रत्यक्षोपपादनात्,
इयांस्तु विशेषः, यत्परेषां देशदेशस्यावच्छेदकत्वं स्वाभाविकमम्बन्धविशेषेण, अस्माकं तु वैज्ञानिकमम्बन्धविशेषेण, तत्र
परेषां परम्परासम्बन्धेन गोष्ठकोणस्य साक्षात्मम्बन्धेन च कोणावच्छिन्नगोष्ठस्य गवावच्छेदकत्वमिति कोणे गौर्न तु गोष्ठे
इति सूक्ष्मेक्षिकानुपपत्तिः, अस्माकं तु मध्यमनेगमभेदकृतवैज्ञानिकमम्बन्धेन गोष्ठकोण एव तथात्वं न तु गोष्ठ इति तदुप-

नयभेदद-
र्शकवसति-
दृष्टान्तव-
द्यथाक्रम-
सङ्कुचत्सु
विकल्पेषु
भङ्गावतारः
अनेकान्ते-
दोषप्रदर्श-
कपशुपा-
लीयमत-
निरसनम् ॥

॥ ६९ ॥

पत्तिः, न च कोणे गौर्न तु गोष्ठ इति सूक्ष्मेक्षिका न भवत्येव, किन्तु न तु सम्पूर्णगोष्ठ इत्येव, सा च यावत्कोणेषु गवाव-
च्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यभावमवगाह्य इति परेषामपि नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, एवं मति सम्पूर्णकोणेऽपि तदभावा-
त्कोणे गोष्ठे गौरित्यस्याप्यनुपपत्तेर्नयविशेषकृतमम्बन्धं विना न विचित्रप्रतीत्युपपत्तिरित्यधिकं नयरहस्यादौ ॥

एते च त्रयो भङ्गा गुणप्रधानभावेन सकलधर्मात्मकैकवस्तुप्रतिपादकाः सन्तः सकलादेशाः स्यात्कारपदलाञ्छिते तद्वा-
क्याद्विवक्षाकृतप्रधानभावमदाद्येकधर्मात्मकस्यापेक्षिता पराशेषधर्मक्रोडीकृतस्य वाक्यार्थस्य प्रतीतेः॥ विवक्षाविरचितद्वित्रिधर्मा-
नुरक्तस्य स्यात्कारपदसंस्चितसकलधर्मस्वभावस्य धर्मिणो वाक्यार्थस्य प्रतिपादका वक्ष्यमाणास्तु चन्वारो विकलादेशा इति
केचित्सङ्गिरन्ते ॥ ते चेमे स्यादस्मिन्नास्ति च घट इति प्रथमो विकलादेशः १ । स्यादस्त्यवक्तव्यश्च घट इति द्वितीयः २ ।
स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च घट इति तृतीयः ३ । स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च घट इति चतुर्थः ४ ॥ तत्र वस्तुनो देशो
यदेकः सत्त्वेऽपरश्चामत्त्वे आदिश्यते तदा प्रथमो विकलादेशः ॥ आह च — “अहं देमो मन्भावे, देमोऽमन्भावपञ्जवे णि-
यओ ॥ तं दवियमन्थि णन्थि य, आएमविमेमियं जम्हा ॥ १-३७ ॥” अस्यार्थः—यदा देशो वस्तुनोऽवयवः, सद्भावोऽ-
स्तित्वे, नियतः सन्नेवायमित्येवं निश्चितः, अपरश्च देशोऽसद्भावपर्यायि नास्तित्व एव नियतोऽमन्नेवायमित्यवगतः,
अवयवेभ्योऽवयविनः कथञ्चिदभेदादवयवधर्मेऽन्तस्यापि तथा व्यपदेशो, यथा ‘कुण्ठो देवदत्त इति’ ततोऽवयवमन्त्वामन्त्वा-
भ्यामवयव्यपि सदसन् सम्भवति, ततस्तद्द्रव्यमस्ति च नास्ति चेति भवति, आदेशेन उभयप्रधानावयवभागेन विशे-
षितं यस्मात् ॥ तथाहि, यदवयवेन विशिष्टधर्मण आदिश्यते तदस्ति च नास्ति च भवति, तथा स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावैर्विभक्तो

सप्तसु भङ्गे-
ष्वभिप्रा-
यान्तरेण
त्रयाणां स-
कलादेशत्वं
चतुर्णां वि-
कलादेश-
त्वं च प्रद-
शितं तत्र
प्रथमविक-
लादेशस-
मर्थनञ्च ॥

श्री
बनेकान्त-
व्यवस्था-
श्रुतम् ॥
॥ ७० ॥

हि घटोऽस्ति परद्रव्यादिरूपेण च स एव नास्तीति । आद्ययोरपि भङ्गयोः स्वद्रव्यपरद्रव्याभ्यां विभज्यत एव घट इति तन्ममुदायान्कोऽस्य विशेष इति चेत्, न, तत्रास्तित्वनास्तित्वावच्छेदकद्वारा विभागेऽप्यवयवद्वारा विभागाभावात्, अत्र तु तद्द्वारा विभागेन विशेषात् । तद्द्वारा विभागकरण एव किं बीजमिति चेत्?, सावयवनिरवयवात्मकवस्तुनस्तथाप्रति-
पत्तिजनकमावयवनिरवयवत्वशबलैकस्वरूपवाक्यत्वेन प्रामाण्यरक्षार्थमिति दिक् ४ ॥ एकस्य देशस्य सत्त्वेनाऽपरस्य च युगपदुभयथादेशे द्वितीयो विकलादेशः । आह च—“सम्भावे आइहो, देसो देसो य उभयहा जस्म ॥ तं अत्थि अव-
त्तहं, च होइ दवियं विअप्पवमा ॥१-३८॥” अस्यार्थः—सद्भावेऽस्तिन्वे, यस्य घटादेर्धर्मिणः, देशो धर्मः, आदिष्टोऽ-
वक्तव्यानुविद्धः, स्वभावे, अन्यथा तदमत्त्वात्, न ह्यपरधर्माऽप्रविभक्ततामन्तरेण विवक्षितधर्मास्तित्वमस्य सम्भवति,
खरविषाणादेरिव, तस्यैवापरो देश उभयथास्तित्वनास्तित्वप्रकाराभ्यामेकदैव विवक्षितोऽस्तित्वानुविद्ध एवावक्तव्यस्व-
भावे, अन्यथा तदमत्त्वप्रसक्तेः, न ह्यस्तित्वाभावे उभयाविभक्तता शशशृङ्गादेरिव तस्य सम्भविनी, प्रथमतृतीयकेवलभङ्ग-
व्युदासस्तथाविवक्षावशादत्र कृतोऽत्र द्रष्टव्यः, तत्र प्रथमतृतीययोर्भङ्गयोः परस्पराविशेषणीभूतयोः प्रतिपाद्येनाधिगन्तुमि-
ष्टत्वात्, प्रतिपादकेनापि तथैव विवक्षितत्वाद्, अत्र तु तद्विपर्ययादनन्तधर्मात्मकस्य धर्मिणः प्रतिपाद्यानुरोधेन तथाभूत-
धर्माक्रान्तत्वेन वक्तुमिष्टत्वात्तद्व्यवस्थि चावक्तव्यं च भवन्ति, तद्धर्मविकल्पवशाद्धर्मयोस्तथापरिणतयोस्तथा
व्यपदेशे धर्म्यपि तद्वारेण तथैव हि व्यपदिश्यते, अत्रेदमवधेयं परस्परविशेषणीभूतयोरस्तित्वावक्तव्यत्वयोरत्र न विवक्षा,
चैत्रो रक्तदण्डवानितिवत् स्यादस्त्यवक्तव्यश्च घट इत्यतोऽस्तित्वविशिष्टाऽवक्तव्यत्ववान् घट इत्यबोधात्, किन्तु चकार-

विकलादे-
शत्वेनाभि-
प्रेतेषु भङ्गे-
षु द्वितीय-
विकलादे-
शोपपादनं
तत्र च स-
म्भतिमहा-
शास्त्र सं-
वादः ॥

॥ ७० ॥

बलाद् 'एकत्र द्वयम्' इति न्यायेन विदेशे दण्डी कुण्डली चेत्यत्र चैत्रे दण्डकुण्डलयोरिव प्रकृते षटेऽस्तित्वाऽवक्तव्यत्वयोः परस्पराऽविशेषणीभूतयोरेव भानात् । एकत्र द्वयमाने द्वयोः सामानाधिकरण्येन वैशिष्ट्यमप्यौत्सर्गिकं भासत इति चेत्, तर्हि सम्भूयभङ्गद्वयजनितबोधेऽपि तद्भानमावश्यकमिति कस्ततो विशेषः । वस्तुतो मिलिताभ्यां प्रथमतृतीयाभ्यामस्तित्वविशिष्टे षटेऽवक्तव्यवैशिष्ट्यज्ञानं सुकरं, द्वितीयमिलनस्यापि 'अधिकं प्रविष्टं(ष्टे) न तु तद्भानिः' इति न्यायेनादुष्टत्वात्, प्रकृते तु 'एकत्र द्वयम्' इति न्यायेनापि न बाधो देशेऽसत्त्वस्य देशेऽवक्तव्यत्वस्य च विवक्षणादिति विपरीतो विशेषः, परस्परविशेषणीभूतयोरेकवाक्येन बोध्यत्वप्रकारकतात्पर्यविषयतया तु विशेषो न भङ्गान्तरनिमित्तं फलाविशेषात्, अन्यथा विशेषणविशेष्यभावकामचारस्यापि तथात्वप्रसङ्गान्, तथापि देशविशेषितपरस्परविशेषणविशेष्यभावेनात्र विशेषो द्रष्टव्यः, प्रकृतेऽस्त्यवक्तव्यपदयोर्देशास्तित्वविशिष्टदेशावक्तव्यत्वविशिष्टयोरेव तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणास्वीकारान्, तयोश्च तादान्म्येन वैशिष्ट्यबाधस्यैतद्भङ्गफलत्वात्, अयमेव परस्पराणुवेधार्योऽपि द्रष्टव्यः, चतुर्थभङ्गेऽप्युभयप्रधानावयवभागेनैव विशेषोपदेशादत्राग्रेऽपि तस्यैव विशेषस्याऽविशिष्टत्वादिति दिग् ५ । देशेऽसत्त्वस्य देशे च युगपदुभयोर्विवक्षणे षष्ठः, आह च—“आइद्वोऽसम्भावे, देसो देसो य उभयहा जस्म ॥ तं णत्थि अवत्तव्वं, च होइ दवियं वियप्पवमा ॥ १-३९ ॥” अस्यार्थः—यस्य वस्तुनो, देशोऽसत्त्वे आदिष्टोऽसन्नेवायमित्यवक्तव्यानुविद्धो विवक्षितोऽपरश्चामदनुविद्धः, उभयथा सदसत्त्वाभ्यामादिष्टस्तदा तद्रूपं नास्ति चावक्तव्यं च भवन्ति विकल्पवशात्, तद्रूपपदेश्यावयवामेदोपचारात् द्रव्यस्यापि तद्रूपपदेशासादनान्, देशानुपरक्तद्वितीयतृतीयभङ्गव्युदासेनायं षष्ठो भङ्गः प्रवर्तते ६ । देशेऽस्तित्वस्य देशे नास्तित्वस्य देशे च युग-

अवशिष्टवि-
कलादेश-
भङ्गसमर्थ-
नं तत्रास्त्य-
वक्तव्यप-
दयोर्लक्षण-
या देशवि-
शिष्टत्वात्
तात्पर्योप-
पादनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ७१ ॥

पदुभयोर्विवक्षायां सप्तमः॥ आह च—“मन्भावामन्भावे, देसो देसो य उभयहा जस्म ॥ तं अत्थि णत्थि अवत्त-वयं च द-
वियं विअप्पवसा ॥१-४०॥” अस्यार्थः, यस्य देशिनो, देशोऽवयवो, देशो धर्मो वा, सद्भावे सत्त्वे नियतोऽपरस्त्वसद्भावेऽ-
सत्त्वे, तृतीयस्तूभयथेत्येवं देशानां मदमदवक्तव्यव्यपदेशान्तदपि द्रव्यमस्ति च नास्ति चावक्तव्यं च भवति विक-
ल्पवशान्, तथाभूतविशेषणाध्यामितस्य द्रव्यस्यानेन प्रतिपादनादपरमङ्गव्युदात्तः । एते च परस्पररूपापेक्षया सप्तभ-
ङ्ग्यात्मकाः प्रत्येकं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति नान्यथेति प्रत्येकं तत्समुदायो वा सप्तभङ्गात्मकः प्रतिपाद्यमपि तथाभूतं दर्शय-
तीति सम्प्रदायविदो वदन्ति ॥ तत्र जिज्ञामितमसधर्मात्मकताप्रतिपादकत्वपर्याप्त्यधिकरणमहावाक्यत्वरूपसप्तभङ्गीत्वं
समुदाय एव निरुक्तप्रतिपादकत्वाधिकरणवाक्यत्वरूपं च तत्प्रत्येकमपीति विवेकः, अत एव स्यात्पदलाञ्छनविवक्षितधर्मा-
वधारकत्वेन स्वार्थमात्रप्रतिपादनप्रवणत्वेन च द्विधामुनयन्वमुदाहरन्ति, आद्यं सप्तभङ्ग्यात्मकमहावाक्यैकवाक्यतापञ्चवाक्ये,
अन्यं चोदामीने धर्मान्तरोपादानप्रतिपेधाकारिणि, इत्थं च स्यादस्तीत्यादि प्रमाणम्, अस्त्येवेत्यादि दुर्नयः, अस्तीत्यादिकः
मुनयः, न तु स व्यवहाराङ्गं, स्यादस्त्येवेत्यादिस्तु मुनय एव व्यवहारकारणं, स्वपरानुवृत्तव्यावृत्तवस्तुविषयप्रवर्तकवाक्यस्य
व्यवहारकारणत्वादिति ग्रन्थकृतो विवेचयन्ति ॥ अत्र सप्तभङ्ग्यामाद्यभङ्गकस्त्रिधा, द्वितीयोऽपि त्रिधा, तृतीयो दशधा,
चतुर्थोपि दशधैव, पञ्चमादयस्तु त्रिंशदधिकशतपरिमाणाः प्रत्येकं श्रीमन्मल्लवादिप्रभृतिभिर्दर्शिताः ॥

पुनश्च पट्तिंशदधिकचतुर्दशशतपरिमाणास्त एव च व्यादिसंयोगकल्पनया कोटिशो भवन्तीत्यभिहितं तैरेवेति तद्विस्त-
रस्तद्वन्धादेवावसेयः ॥ अथानन्तधर्मात्मके वस्तुनि तत्प्रतिपादकवचनस्य सप्तधा कल्पनेऽष्टमनवमविकल्पयोः कल्पनमपि

महावा-
क्यादेव सु-
नयत्वं प्र-
माण-मुन-
य-दुर्नय-
स्वरूपं स-
प्तभङ्गेष्व-
वान्तरभेदैः
कोटिशोवि-
भागप्रद-
र्शनञ्च ॥

॥ ७१ ॥

किं न क्रियत इति चेत्?, न, तत्परिकल्पननिमित्ताभावान्, तथाहि, न तावत्सावयवात्मकमन्योन्यनिमित्तकं तत्परिकल्पयितुं युक्तं, चतुर्थादिवचनविकल्पेषु तस्यान्तर्भावप्रसक्तेः, नापि निरवयवात्मकमन्योन्यनिमित्तकं तत्परिकल्पनामर्हति, प्रथमादिष्वन्तर्भावप्रसक्तेः, न च गत्यन्तरमस्तीति नाष्टमभङ्गकल्पना युक्ता । किं चासौ क्रमेण वा तद्वर्मद्वयं प्रतिपादयेद्यौगपद्येन वा, प्रथमपक्षे गुणप्रधानभावेन तत्प्रतिपादने प्रथमद्वितीययोरन्तर्भावः, प्रधानभावेन तत्प्रतिपादने चतुर्थे, यौगपद्येन तत्प्रतिपादने तृतीये, भङ्गकसंयोगेन भङ्गान्तरकल्पनायां प्रथमद्वितीयसंयोगे चतुर्थे एव प्रसज्यते, प्रथमतृतीयसंयोगान्पञ्चमः, द्वितीयतृतीयसंयोगात्षष्ठः, प्रथमद्वितीयतृतीयसंयोगान्मप्तमः, प्रथमचतुर्थादिसंयोगकल्पना तु पौनरुक्त्यभयादनुत्थानोपहता । न च देशिदेशभेदेन धर्मिभेदादपौनरुक्त्यं, प्रथमचतुर्थेसमाज्जादेनादृशप्रतीतिमिद्वौ तत्संयोगस्य निराकाङ्क्षत्वात्, तस्मान्न कथञ्चिदष्टमभङ्गमभ्यव इति नाधिक्यं, न चावक्तव्यत्वमसमङ्ग्यां तृतीयभङ्गस्य प्रथमभङ्गादवक्तव्यत्वमसमङ्ग्यां च द्वितीयभङ्गादविशेषान्न्यूनत्वमपि शङ्कनीयं, तत्रांशांशग्राहकधर्मेणावक्तव्यत्ववक्तव्यत्वयोरेव प्रथमद्वितीयभङ्गार्थत्वादंशावक्तव्यत्ववक्तव्यत्वतद्विषययाभ्यामवक्तव्यस्यैव तृतीयभङ्गार्थत्वादिति दिग् । इत्थमुक्तन्यायेन वस्तुप्रतिपादने सप्तविध एव वचनमागे इति स्थितम् । अत्रैवं नयविभागमुपदिशन्ति श्रीमिद्वसेनदिवाकरपादाः—“एवं सत्तवियप्पो, वयणपहो होइ अन्धपज्जाए ॥ वंजणपज्जाए पुण, सवियप्पो णिवियप्पो य ॥ १-४१ ॥” अस्यार्थः, एवमनन्तरोक्तप्रकारेण, सप्तविकल्पः सप्तभेदः, वचनपथो भवन्त्यर्थपर्यायेऽर्धेनये सङ्ग्रहव्यवहारजुष्टलक्षणे, सप्ताप्यनन्तरोक्ता भङ्गका भवन्ति ॥ तत्र प्रथमो भङ्गः सङ्ग्रहे सामान्यग्राहिणि, नास्तीत्ययं तु व्यवहारे विशेषग्राहिणि, ऋजुसूत्रे तृतीयः, चतुर्थः सङ्ग्रहव्यवहारयोः,

सप्तसु भङ्गे-
वेव सर्व-
विकल्पानां
समवतारा-
न्नाधिकक-
ल्पनमित्यु-
पपादितं,
भङ्गानां न-
यसमवता-
रश्चसम्प्रति-
संवादेन
दर्शितः ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ७२ ॥

पञ्चमः सङ्ग्रहर्जुसूत्रयोः, षष्ठो व्यवहारर्जुसूत्रयोः, सप्तमः सङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रेष्विति विभागः ॥ अत्र यद्वर्मप्रकारकः सङ्ग्र-
हारव्यो बोधः प्रथमभङ्गफलत्वेनाभिमतस्तद्वर्माभावप्रकारको व्यवहारारव्यबोध एव द्वितीयभङ्गफलत्वेनैष्टव्यः, तेन स्यादुघटः
स्यान्नीलघट इत्यादिमामान्यविशेषसङ्ग्रहव्यवहाराभ्यां न ममभङ्गीप्रवृत्तिरित्यवधेयम् ॥ अथ तृतीयभङ्गस्य ऋजुसूत्रनिमित्तता-
यां किं बीजं युगपत्सत्त्वासत्त्वाभ्यामादिष्टं हि सङ्ग्रहव्यवहारावप्यवक्तव्यमेव ब्रूतः, सङ्ग्रहव्यवहारौ युगपदुभयथाऽऽदि-
शत एव, नेति चेत्, ऋजुसूत्रोऽपि कथं तथाऽऽदिष्टं प्रगल्भतां, मध्यमक्षणरूपायाः सत्तायास्तेनाप्यभ्युपगमात् । सङ्ग्रहाभि-
मतयावत्सजातीयविशेषानुवृत्तमामान्यानभ्युपगमादृजुसूत्रेणावक्तव्यत्वमङ्ग उत्थाप्यत इति चेत्, सोऽयं प्रत्येकावक्तव्यत्व-
कृतोऽवक्तव्यत्वमङ्गः, तदुत्थापने च सङ्ग्रहोपि समर्थः, ऋजुसूत्राभिमतमध्यमक्षणरूपसत्तानभ्युपगन्त्रा तेनापि तदुत्थाप-
नस्य मुकरत्वादिति चेत्, अत्रेदमाभानि—सङ्ग्रहव्यवहारौ युगपदुभयथादेष्टुं प्रगल्भेते, स्वानभिमतांशादेशेऽनिष्टसाधन-
त्वप्रतिसन्धानात्, ऋजुसूत्रस्य तु वर्तमानपर्यायमात्रग्राहिणस्तिथ्यगूर्ध्वतास्पदाधारांशान्यतररूपमामान्यान्यापोहरूपविशेषौ
च सांभृतावेवेति तदपेक्षया युगपदुभयथाऽऽहार्यतदादेशमस्मत्त्वादवक्तव्यमङ्गोत्थानमनाबाधम्, न चैवमपि तज्जनितबो-
धस्य प्रसङ्गरूपत्वाद्विपर्ययपर्यवसाने सङ्ग्रहव्यवहारान्यतरसाम्राज्यमिति वाच्यं, विषयाबाधे कूटलिङ्गजानुमितेरिव प्रकृत-
मङ्गजबोधस्य प्रमात्वेन विपर्ययपर्यवसानकदर्थनानवकाशाद् ॥ अधिकं बहुभ्रुता विदन्ति । व्यञ्जनपर्याये शब्दनये पुनः
सविकल्पः प्रथमे पर्यायशब्दवाच्यताविकल्पमद्भावेऽप्यर्थस्यैकत्वान्, द्वितीयतृतीययोर्निर्विकल्पकश्च, द्रव्यार्थात्सामा-
न्यलक्षणाभिर्गतस्य पर्यायरूपस्य विकल्पस्याभिधायकत्वात्तयोः, समभिरूढस्य पर्यायमेदमिन्नार्थत्वात्, एवम्भूतस्यापि

मङ्गानां न-
यसमवता-
रोपपादनं
अर्थव्यञ्ज-
नपर्यायशे-
देन वचन-
मार्गस्य स-
सविधत्वं
विकल्पक-
त्वनिर्विक-
ल्पकत्वे च ॥

॥ ७२ ॥

विवक्षितक्रियाकालार्थत्वात्, तथा च घटो नाम घटवाचकयावच्छब्दवाच्यः शब्दनयेऽस्त्येव, समभिरूढवम्भूतयोर्नास्त्येवेति द्वौ भङ्गौ लभ्येते, लिङ्गसंज्ञाक्रियाभेदेन भिन्नस्यैकशब्दावाच्यत्वाच्छब्दादिषु तृतीयः, प्रथमद्वितीयसंयोगे चतुर्थः, तेष्वेव चानभिधेयसंयोगे पञ्चमषष्ठमप्तमा वचनमार्गा भवन्ति ॥ अथवाऽन्यथास्याः व्याख्यातात्पर्यं, अर्थनय एव सप्त भङ्गाः ॥

शब्दादिषु तु त्रिषु नयेषु प्रथमद्वितीयावेव भङ्गौ ॥ “यो ह्यर्थमाश्रित्य वक्तृस्थः सङ्ग्रहव्यवहारजुषत्राख्यः प्रत्ययः प्रादुर्भवति सोऽर्थनयः,” अर्थवशेन तदुत्पत्तेरर्थं प्रधानतयाऽमौ व्यवस्थापयतीति कृत्वा, शब्दं तु स्वप्रभवमुपमर्जनतया व्यवस्थापयति, तत्प्रयोगस्य परार्थत्वात् । “यस्तु श्रोतरि शब्दश्रवणादुद्गच्छति शब्दसमभिरूढवम्भूताख्यः प्रत्ययस्तस्य शब्दः प्रधानं तद्वशेन तदुत्पत्तेः, अर्थस्तूपमर्जनं तदुत्पत्तावनिमित्तत्वात्स शब्दनय” उच्यते, तत्र वचनमार्गः सविकल्पकनिर्विकल्पतया द्विविधः, सविकल्पं सामान्यं, निर्विकल्पः पर्यायः, तदभिधानाद्वचनमपि तथा व्यपदिश्यते, तत्र शब्दसमभिरूढौ संज्ञाक्रियाभेदेऽप्यभिन्नमर्थं प्रतिपादयत इति तदभिप्रायेण सविकल्पो वचनमार्गः प्रथमभङ्गरूपः, एवम्भूतस्तु क्रियाभेदाद्विन्नमेवार्थं तत्क्षणे प्रतिपादयतीति निर्विकल्पो द्वितीयभङ्गरूपस्तद्वचनमार्गः, अवक्तव्यभङ्गस्तु व्यञ्जननये न सम्भवत्येव, यतः ‘श्रोत्रभिप्रायो व्यञ्जननयः’, स च शब्दश्रवणार्थं प्रतिपद्यते, न शब्दाश्रवणात्, अवक्तव्यं तु शब्दाभावविषय इति नावक्तव्यभङ्गको व्यञ्जनपर्याये सम्भवतीत्यभिप्रायवता व्यञ्जनपर्याये तु सविकल्पकनिर्विकल्पौ प्रथमद्वितीयावेव भङ्गावभिहितावाचार्येणेति टीकाकृतो व्याचक्षते । अत्र वक्तुरि यत्सप्तभङ्गयर्थज्ञानं तन्मानसोत्प्रेक्षोपनीतपदार्थसंसर्गभानरूपं, श्रोतरि तु शब्दमेव तत् सम्भवति, अवक्तव्यं तु न शब्दविषयः किन्तु शब्दाभावविषय इति यद्व्यञ्जननयतात्पर्यमुच्यते तत्कथं सङ्गच्छते ?, शब्दाभावस्या-

शब्दादिषु
नयेषु सप्त-
भङ्ग्याम-
ङ्गविमर्जनं,
अर्थनय-
शब्दनय-
लक्षणं, त-
योर्भङ्गवि-
चारणा च ॥

श्री
बनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥

॥ ७३ ॥

प्रमाणत्वेन कस्याप्यर्थस्य तदविषयत्वात्, कथञ्चिन्मते शब्दानुपलब्धेः शब्दाभावविषयप्रमाणत्वेऽपि तां विना तद्विषयं विलक्षणं ज्ञानं माजनि, अवक्तव्यपदाद्वक्तव्यत्वाभावविषयशब्दबोधोत्पत्तौ किं बाधकं, न हि भावविषयक एव शब्दबोधो भवति, न त्वभावविषयक इत्यत्र प्रमाणमस्ति, पदज्ञानादिकार्यतावच्छेदककोटौ भावशब्दत्वप्रवेशे गौरवात्, घटो नास्तीत्यादेर्घटाभावादिबोधस्य सार्वजनीनत्वाच्च । तत्रापि नञ उपसर्गवद्द्योतकतया तात्पर्यग्राहकत्वमात्रमेव घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणाधौव्येऽभावान्तर्भावेनैव तस्यायुक्तत्वादिति चेत्, न, न नघट इत्यत्रैकस्माद् घटपदाद् घटत्वघटाभावाभावत्वाभ्यामेकदा शक्तिलक्षणाभ्यां बोधाम्भवेन नञः पृथक्शक्तिकल्पनावश्यकत्वाद्, द्योतकत्वपक्षेऽपि घटो नास्तीत्यादिवाक्यरीत्यैव स्यादवक्तव्यो घट इत्यतोऽवक्तव्यत्वबोधाप्रतिरोधाच्च, तस्मान्नायं प्राञ्जलः पन्थाः, किं तु कथञ्चिदवक्तव्यत्वमिह 'एकपदजन्यप्रातिस्विकधर्मद्वयावच्छिन्नविषयकशब्दबोधाविषयत्वम्,' तद्वोधनं त्वर्थनये मानसोत्प्रेक्षोपस्थितखण्डशःप्रसिद्धपदार्थासंमर्गाग्रहमात्रात्कथञ्चित्संमर्गग्रहाद्वा सम्भवति, व्यञ्जननये तु तन्न सम्भवति "अमतो णत्थि णिसेहो" इत्यादि भाष्यकृद्वचनादुक्तविशिष्टप्रतियोगिनोऽमिद्व्या तदभावस्याप्यसिद्धत्वात्पदार्थमर्यादया वाक्यार्थमर्यादया वा बोधयितुमशक्यत्वात् । न च स्यात्पदसमभिव्याहृतावक्तव्यपदान्प्रकृते खण्डशःशक्त्या बोधः सम्भवति, एकपदार्थयोः परस्परमन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा हरिपदादुपस्थितयोः सिंहकृष्णयोराधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वयबोधप्रसङ्गादिति सूक्ष्मेक्षिकामनुसृता व्यञ्जननयेन प्रकृते नञ्व्यत्यामादेकपदाजनितप्रातिस्विकधर्मद्वयावच्छिन्नविषयकशब्दबोधविषयत्वं स्यादवक्तव्यत्वं वाच्यं, तच्च भङ्गद्वयार्थमादाय पर्यवस्यतीति व्यञ्जननये द्वावेव भङ्गाविति व्याख्यातृतात्पर्यं सुष्ठु घटामटाख्यते॥ देश-

व्यञ्जनन-
यार्थनय-
तत्त्वनिरूप-
णपूर्वं तत्र
भङ्गप्ररूप-
णा सप्तम-
ङ्गशुपर्सहा-
रश्च ॥

॥ ७३ ॥

कृतश्चतुर्भङ्गः (ताश्चत्वारो भङ्गाः) स्तु व्यञ्जननयेन शुद्धेन देय्यतिरिक्तदेशाभावादेव नोद्भावनाहं (हर्हा) इति विभावनीयं सुधीभिः ॥

इति बुधहितहेतोर्दर्शिताः सप्त भङ्गाः, जिनवचनसमुद्रोत्तुङ्गगङ्गातरङ्गाः ॥

दलितकुनयवादं निर्विशेषं मया श्री-नयविजयगुरुणां प्राप्य पूर्णप्रसादम् ॥ १ ॥

तदेवं सप्तभङ्गीमङ्गीकुर्वाणमनेकान्तात्मकमेव वस्तु नयप्रमाणात्मकचैतन्यगोचरः, सदृशासदृशपर्यायाभ्यामेकान्तसदसद्विलक्षणस्य जान्यन्तरान्मकस्यैव घटादेर्गुणभूयमानत्वात्, येऽपि सदृशपर्यायास्तेऽपि सद्रव्यपृथिव्यादिवचनप्रतिपाद्या व्यञ्जनपर्यायाः, न तु ऋजुसूत्राभिमतार्थपर्यायाः, अन्योन्यव्यावृत्तवस्तुस्वलक्षणग्राहकत्वात्तस्य । न च सामान्यमात्रस्य न शब्दवाच्यत्वं, शब्दादप्रवृत्तिप्रसक्तेः, सामान्यस्यार्थक्रियाऽक्षमत्वात्, सामान्यप्रतिपादनद्वारा लक्षणयाऽनुमानतो वाऽर्थक्रियाक्षमस्य विशेषस्य प्रतिपत्तेश्च क्रमप्रतिपत्तेरसंवेदनेन वक्तुमशक्यत्वात्, नापि विशेषाणां शब्दवाच्यत्वमानन्त्यात्सङ्कृतासम्भवात्, किन्तुभयात्मकं वस्तु गुणप्रधानभावेन शब्दवाच्यं, तच्चार्यपर्यारूपमेवेति कुतस्तद्विलक्षणव्यञ्जनपर्यायसिद्धिर्यदपेक्षया सत्त्वमुच्येतेति शङ्कनीयम्, केषुचिदेवार्थधर्मेषु शब्दवाच्यतापरिणत्यभ्युपगमादाख्यातुमशक्यत्वेऽपि प्रत्याख्यातुमशक्यानां माधुर्यविशेषादीनां बहूनामर्थधर्माणामनुमवसिद्धत्वात्, अत एव “प्रज्ञापनीया भावा अप्रज्ञापनीयानामनन्तभाग एव” इति सिद्धान्तव्यवस्था, तेनार्थपर्यायैवलक्षणं व्यञ्जनपर्यायेषु नाप्रामाणिकम्, अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽदृष्टदशरथादीनामिदानीन्तनानां तदीयार्थपर्यायापरिज्ञानाद्दशरथादिपदाच्छाब्दबोधो न स्यादित्यधिकमनेकान्तवादप्रवेशो ॥

ततः सदृशव्यञ्जनपर्यायैरेव सर्वमस्ति न त्वन्यैरित्ययमनेकान्त एव व्यवस्थितः, तदिदमुक्तं “परपञ्चवेहिं विसरि-सगमेहिं

अनेकान्ता-
त्मकवस्तु-
न एव नय-
प्रमाणविष-
यत्वं, व्य-
ञ्जनपर्या-
यार्थपर्या-
यविषय-
मेदेन तयो
मेदनिष्ट-
नम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ७४ ॥

णियमेण निश्चमवि णत्थि ॥ सरिसेहि वि वंजणओ, अत्थि, ण पुण अत्थपज्जाए ॥३-५॥” विसदृशगमैर्विजातीयज्ञानग्राह्यैः।
नन्वेवमपि प्रत्युत्पन्नपर्यायेणास्तित्वनियमेऽप्येकान्तवादापत्तिरिति चेत्, अत्राहुः—“पञ्चुप्पण्णंमि वि प-ज्जयंमि भयणा-
गइं पडइ दव्वं ॥ जं एगगुणाईया, अणंतकप्पा गम(गुण)विसेसा ॥३-६॥” प्रत्युत्पन्नेऽपि वर्तमानेऽपि, पर्याये, स्वपररूप-
तया सदसदात्मिकां मध्योर्ध्वादिरूपेण च भेदाभेदान्मिकां भजनागतिं विकल्पपद्धतिं, पतत्यासादयति, द्रव्यं, यद्य-
स्मात्कारणाद्, एकगुणकृष्णत्वादयोऽनन्तकल्पा अनन्तप्रकारास्तत्र गुणविशेषाः, तेषां च मध्ये केनचिदेव गुणविशे-
षेण युक्तं तत्, तथाहि, कृष्णं द्रव्यं तद्रव्यान्तरेण तुल्यमधिकमूनं वा भवेत्, प्रकारान्तराभावात्, प्रथमपक्षे सर्वथातुल्य-
त्वे तदेकत्वापत्तिः, तथा च नीलनीलतरादिप्रतीतिबाधः, उत्तरपक्षयोः सङ्ख्येयादिभागगुणवृद्धिहानिभ्यां षट्स्थानकप्रतिप-
त्तिरवश्यम्भाविनीति प्रत्युत्पन्नपर्यायेणापि भजनाऽबाधितैव ॥ स्यादेतत्, पुद्गलद्रव्यस्य तादृग्भूताऽपरपुद्गलद्रव्यापेक्षयाऽनेकान्त-
रूपता युक्ता, प्रत्युत्पन्ने चात्मद्रव्यपर्याये कथमनेकान्तरूपता युक्ता, मैवं, आत्मपर्यायस्यापि ज्ञानादेस्तत्तद्ग्राह्यार्थापेक्ष-
याऽनेकान्तरूपतायाः पुद्गलवदविरोधान्, अनेनैव हि न्याय्यं न सिद्धेऽपि त्रैलक्षण्यं व्यवतिष्ठते, तथा द्रव्यकषायादिभेदादप्या-
त्मनः पुद्गलवदनेकान्तरूपता सिद्धान्तसिद्धैव ॥ तथा च वाचकमुख्यः (प्रश्नमरति) “द्रव्यं कषाययोगा-बुपयोगो ज्ञानदर्शने
चैव ॥ चारित्रं वीर्यं चेत्य-ष्टविधा मार्गणा तस्य ॥१९९॥ जीवाजीवानां द्र-व्यात्मा सकषायिणां कषायात्मा ॥ योगः सयो-
गिनां पुन-रुपयोगः सर्वजीवानाम् ॥२००॥ ज्ञानं सम्यग्दृष्टे-दर्शनमथ भवति सर्वजीवानाम् ॥ चारित्रं विरतानां, तु सर्वसंसा-
रिणां वीर्यम् ॥२०१॥ द्रव्यात्मेत्युपचारः, सर्वद्रव्येषु नयविशेषेण ॥ आत्मादेशादात्मा, भवत्यनात्मा परादेशात् ॥२०२॥ एवं

वर्तमानप-
र्यायेणव-
स्तुनः सत्त्वे
परोक्ताप-
त्तिपरिहारः
सिद्धेऽने-
कान्तत्व-
मात्मनोऽ-
ष्टधानिरूप-
णेनानेका-
न्तत्वप्रद-
र्शनं च ॥
॥ ७४ ॥

संयोगाल्पव-हुत्वाद्यैर्नैकशः स परिमृग्यः ॥ जीवस्यैतत्सर्वं, स्वतत्त्वमिह लक्ष्यैर्दृष्टम् ॥ २०३ ॥” इति ॥ प्रकारान्तरेणाप्यात्मनो-
 ऽनेकान्तरूपतामुपपादयति सम्मतिकारः—“कोवं उप्पायन्तो, पुरिसो जीवस्म कारओ होइ ॥ ततो विभइयबो, परंमि सयमेव
 भइयबो ॥ ३-७ ॥” कोपं कोपपरिणतिम्, उत्पादयन् पुरुषः, जीवस्य परभवप्रादुर्भावपरिणतिविशिष्टस्य, कारको निर्वर्तको
 भवति, तन्निमित्तिकर्मण उपादानात्, कोपपरिणाममापद्यमानश्च पुरुषः, ततः परभवजीवाद्, विभजनीयो भिन्नो व्यवस्थाप-
 नीयः, कार्यकारणयोर्मृत्पिण्डघटवत्कथञ्चिद्भेदान्, अन्यथा कार्यकारणभावाभावप्रमङ्गात् । ‘वीतरागजन्मादर्शन’ न्यायेनैक-
 त्वेन मिद्वस्य जीवस्य कथं भवभेदेन भेद इति चेत् ? मृद्द्रव्यतयैकत्वेन मिद्वस्य मृत्पिण्डघटभावाभ्यामपि कथं भेदो, न हि
 मृत्पिण्डघटभावाभ्यां मृद इव देवमनुजभावाभ्यां जीवस्य वैलक्षण्यमप्रामाणिकमिति विभावनीयम् । न चासौ ततो भिन्न
 एव, यतः, परस्मिन्भवे, स्वयमेव पुरुषो, भजनीय आत्मरूपतयाऽभेदेन व्यवस्थापनीयो, घटाद्याकारपरिणतमृद्द्रव्यवदि-
 त्यनेकान्तः ॥ यद्वा कोपपरिणतिमन्यस्मिन् जीवे उत्पादयन् पुरुषः कारको भवति, ततोऽसौ कोपकारकत्वेन विभजनीयः
 कोपपरिणतियोग्ये जीवे कारकोऽन्यत्राकारक इति ॥ अथ द्रव्यगुणानां भेदाऽभेदानेकान्तममृग्यमाणानां मनमुत्थापयति—
 “रूवग्मगंधफासा, असमाणगहणलक्खणा जम्हा ॥ तम्हा दवाणुगया, गुणत्ति ने केइ इच्छंति ॥ ३-८ ॥” रूपरसगन्ध-
 स्पर्शः असमानग्रहणलक्षणा यस्मात्ततो द्रव्याश्रिता गुणास्तद्विन्ना एवेति, केचन वैशेषिकाद्याः स्वयंभूया वा
 सिद्धान्ताऽनभिज्ञा अभ्युपगच्छन्ति । तथा हि गुणा द्रव्याद्विन्ना भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वाद्विन्नलक्षणत्वाच्च, स्तम्भान्कुम्भवत् ।
 न चासिद्धौ हेतु, द्रव्यस्य ‘यमहमद्राक्षं तमेव स्पृशामि’ इत्यनुसन्धानाद्य (द्रव्य) क्षग्राह्यत्वाद्, रूपादीनां च प्रतिनियतेन्द्रियप्रभवप्र-

सम्मतिपा-
 ठेनात्मनो-
 ऽनेकान्त-
 त्वस्य प्रका-
 रान्तरेणोप-
 पादनं, द्र-
 व्यगुणानां-
 भेदाभेदाऽ-
 सहमानात्
 कणादादी-
 नां मतस्व-
 ण्डनोपक-
 मश्च ॥

श्री
बनेकान्त-
व्यवस्था-
शरणम् ॥
॥ ७५ ॥

त्ययावसेयत्वाद्, 'दार्शनं स्पर्शनं च द्रव्यम्' इत्याद्यभिधानादसमानग्रहणता द्रव्यगुणयोः सिद्धा । तथा विभिन्नलक्षणत्वमपि "क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं वा द्रव्यम्," "द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा" इत्यादिवचनात्सिद्धम् । एतन्मतं परिजिहीर्षुराह — "दूरे ता अण्णत्तं, गुणमेहं चेव ताव पारिच्छं ॥ किं पज्जवाहि ए होज्ज, पज्जवे वा वि गुणसण्णा ॥ ३-९ ॥" दूरे तावद् गुणगुणिनोरेकान्तेनान्यत्वं, असम्भावनीयमिति यावत्, गुणान्मकद्रव्यप्रत्ययबाधितत्वादेकान्तेन गुणगुणिभेदस्य । न च समवायनिमित्तोऽयमभेदप्रत्ययः, तत्र प्रमाणाभावात्, न चैकत्वप्रत्ययस्य प्रागुक्तानुमानबाधा, एकत्वप्रत्ययाध्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरं प्रयुक्तत्वेनैकशाखाप्रभवत्वानुमानस्येव तस्य कालात्ययापदिष्टत्वात्, ततो गुणगुणिनोरेकान्तान्यत्वस्यासम्भवाद्, गुणशब्द एव तावत्पारीक्ष्यमस्ति, किं पर्यायादधिके गुणसंज्ञा गुणशब्दः प्रवर्तते किं वा पर्याय एव भवेत्, पर्यायानन्यत्वे कथञ्चिद्द्रव्यात्मकत्वमेवेत्यभिप्रायः । यदि च पर्यायादन्यो गुणः स्यात्तदा पर्यायाधिक्यवद् गुणार्थोऽपि नयः स्यादित्यनिष्ठापत्तिमाह — "दो उ णया भगवया, दब्बट्ठियपज्जवट्ठिया नियया ॥ एत्तो य गुणविसेसे, गुणट्ठियणओ वि जुज्जंतो ॥ ३-१० ॥" द्वावेव मूलनयौ, भगवता द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ नियमितावितः पर्यायादधिके, गुणविशेषे प्राप्ते सति, तद्वाहको गुणास्तिकनयोऽपि नियमि(मयि)तुं, युज्यमानकः स्याद्, अन्यथाऽव्यापकत्वं नयानां भवेत् ॥ न च भगवताऽसावुक्त इत्याह — "जं च पुण अरहया, तेसु तेसु सुत्तेसु गोयमाईणं ॥ पज्जवसण्णा णियया, वागरिया तेण पज्जाया ॥ ३-११ ॥" यत् पुनर्भगवता तस्मिन्स्मिन्सूत्रे 'वण्णपज्जवेहि' इत्यादिना, पर्यायसंज्ञा नियमिता वर्णादिषु, गौतमादिभ्यो व्याकृता, ततः पर्याया एव वर्णादयो न गुणा इत्यभिप्रायः ॥ अथ तत्र गुण एव पर्यायशब्देनोक्तः किं न स्यादित्या-

द्रव्यगुणा-
नामेकान्त-
भेदस्थाप-
कपरोक्तहे-
त्वोः स्वप्नं
प्रसङ्गतस्त-
त्र तृतीय-
गुणार्थिक-
नयापत्ति-
प्रदर्शनञ्च ॥

॥ ७५ ॥

दिशङ्कायामाह—“ परिगमणं पञ्जाओ, अपेगकरणं गुणत्ति तुल्लत्था ॥ तद्वि ण गुणत्ति भण्णइ, पञ्जवणयदेसणा जम्हा ॥३-१२॥ परि समन्तात्सहभाविभिः क्रमभाविभिश्च भेदैर्वस्तुनः परिणतस्य गमनं परिच्छेदो यः स पर्यायो, विषयविषयिणोरभेदादनेकरूपतया वस्तुनः करणं ‘करोतेर्ज्ञानार्थत्वात्’ ज्ञानं, विषयविषयिणोरभेदादेव गुणो ‘गुण्यते पृथक्क्रियतेऽनेन’ इति धात्वर्थानुमाराद्, इति व्युत्पत्तिनिमित्तमपेक्ष्य, तुल्यौ (ल्यार्थौ) गुणपर्यायशब्दौ, तथापि गुणा इति पर्याया न भण्यन्ते, पर्यायविशेषवाचकस्य गुणशब्दस्य पर्यायसामान्योक्तावप्रवृत्तेः, न च गुणशब्दस्य पर्यायसामान्य एव शक्तिः कल्पनीया, तस्मात् पर्यायनयद्वारेणैव भगवता देशना कृता, न तु गुणार्थिकनयद्वारा, अतो व्युत्पत्तिनिमित्ततौल्येऽपि गुणपर्यायशब्दयोः सामान्यविशेषभावापन्नप्रवृत्तिनिमित्तभेदान्न पर्यायत्वमिति । ननु पर्यायशब्दः क्रमभाविधर्मवाचक एव, गुणशब्दश्च सहभाविधर्मवाचक एव, तथा च गुणाः पर्यायेभ्योऽतिरिच्यन्ते पर्यायातिरिक्तगुणाभिधानान्यथानुपपत्त्या च गुणार्थिकनयोऽपि भगवताऽर्थादुपदिष्ट एवेत्याशङ्कते—“ जंपंति अन्धि ममए, एगगुणो दमगुणो अणंतगुणो ॥ रुवाइयपरिणामो, भण्णइ तम्हा गुणविसेसो ॥३-१३॥” जल्पन्ति द्रव्यगुणान्यत्ववादिनो, अस्ति विद्यत एव, सिद्धान्ते ‘एगगुणकालए दुगुणकालए’ इत्यादिः रूपादौ व्यपदेशः, तस्माद्रूपादिपरिणामो गुणविशेष एवेत्यस्ति गुणार्थिकोऽपि नय उपदिष्टश्च भगवतेति । अत्राह सिद्धान्तवादी—“ गुणसहमन्तरेणा-वि नं तु पञ्जवविसेमसंखाणं ॥ मिज्झइ णवरं संखा-णमन्धधम्मो न उ गुणो त्ति ॥३-१४॥” तत्तु प्रागुक्तं वचनं, गुणशब्दमन्तरेणापि रूपाद्यभिधायकगुणशब्दं विनापि, पर्यायविशेषसंख्यानं पर्यायविशेषसंख्यावाचकं, सिध्यति, न त्वतिरिक्तगुणगुणार्थिकनयप्रतिपादनपरं, तत्र गुणशब्दस्यैतावताऽधिको न्यूनो वा भाव इति

विस्तरतो-
गुणपर्याय-
तत्त्वनिरूप-
णेन तुल्या-
र्थत्वस्थाप-
नं तत्र च
परोक्तसि-
द्धान्तपाठ-
विरोधप-
रिहारश्च ॥

श्री
बनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ७६ ॥

गणितशास्त्रधर्मवचनत्वादिति भावः ॥ दृष्टान्तद्वारेणासुमर्थं दृढीकर्तुमाह—“ जह दससु दसगुणंमि य, एगंमि दसत्तणं समं चेव ॥ अहियंमि वि गुणसहे, तहेव एयं पि दडुवं ॥३-१५॥” यथा दशसु द्रव्येषु, एकस्मिन् वा द्रव्ये दशगुणिने गुणशब्दातिरेकेऽपि, दशत्वं सममेव तथैवैतदपि न भिद्यते परमाणुरेकगुणकृष्णादिरित्येकादिशब्दाधिकगुणशब्देनापि तदधिकार्थाप्रतिपादनादिति द्रष्टव्यम् । न चैवं गुणानां पर्यायानतिरेके वाचकचक्रवर्तिसूत्रं “ गुणपर्यायवद्द्रव्यं” इति विरुध्यते, युगपदयुगपद्भाविपर्यायविशेषप्रतिपादनार्थत्वात्तस्य, सहभाविधर्मवाचकगुणशब्दसमभिव्याहृतस्य पर्यायशब्दस्य धर्ममात्रवाचकस्यापि ‘गोबलीवर्द्ध’न्यायेन तदतिरिक्तधर्मप्रतिपादकत्वे दोषाभावात्, न हि काल्पनिको गुणपर्याययोर्भेदो वास्तवं तदभेदं विरुद्धि, कल्पनाबीजं च तत्र तत्र प्रदेशे व्युत्पत्तिविशेषाधानमेव ॥ अत एव—गुणाणमासओ दवं, एगदवस्मिया गुणा ॥ लक्खणं पज्जवाणं तु, उभओअस्सिया भवे ॥६॥ इत्याद्युत्तराध्ययन(अ०२८) वचनं ‘दवनामे गुणनामे पज्जवणामे’ इत्याद्यनुयोगद्वारवचनं च शिष्यव्युत्पत्तिविशेषाय काल्पनिकगुणपर्यायभेदाभिधानपरमेव, स्वाभाविकतद्भेदाभिधानपरत्वे तु गुणार्थिकनयप्रसङ्गात् । न च—‘ नाणदंसणड्डयाए दुवे अहं ’ इत्याद्यागम एव गुणार्थिकप्रतिपादक इति शङ्काशेषो(लेशो)ऽपि विधेयः, अनेकीकरणस्य पर्यायार्थगोचरत्वादस्येति दिक् ॥ इत्थं च गहिगम्बरैः परिभाष्यते “ गुण्यन्ते पृथक्क्रियन्ते द्रव्यं द्रव्या(न्तरा)द्यैस्ते गुणाः, तेषु चास्तित्वं १ वस्तुत्वं २ द्रव्यत्वं ३ प्रमेयत्वं ४ अगुरुलघुत्वं ५ प्रदेशत्वं ६ चेतनत्वं ७ अचेतनत्वं ८ मूर्तत्वं ९ अमूर्तत्वं १० चेति द्रव्याणां दश सामान्यगुणाः ॥ प्रत्येकमष्टावष्टौ सर्वेषाम् ॥ ज्ञानदर्शनसुखवीर्यस्पर्शरसगन्धर्वणगतिहेतुत्वस्थितिहेतुत्वाऽर्वाहनाहेतुत्ववर्तनाहेतुत्वचेतनत्वाऽमूर्तत्वलक्षणाः षोडश विशेषगुणाः ॥ प्र-

सिद्धान्त-
वाक्यस्य-
ष्टीकरणपूर्वं
वाचकसू-
त्रीयविरो-
धपरिहारः
गुणनिरूप-
णे दिगम्ब-
रप्रक्रियया
गुणाद्युपद-
र्शनञ्च ॥

॥ ७६ ॥

त्येकं जीवपुद्गलयोः षट् षट्, इतरेषां च प्रत्येकं त्रयस्त्रयो गुणा, अन्तस्थाश्चत्वारः स्वजात्यपेक्षया सामान्यगुणा विजात्यपेक्षया विशेषगुणाः, तत्रास्तीत्येतस्य भावोऽस्तित्वं मदूपत्वं १॥ वस्तुनो भावो वस्तुत्वं सामान्यविशेषरूपत्वं २॥ द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वं, निजनिजप्रदेशममूहैरखण्डवृत्त्या स्वभावविभावगुणपर्यायान्द्रवति द्रोष्यति अदुद्रवदिति द्रव्यं ३॥ प्रमेयस्य भावः प्रमेयत्वं, प्रमाणेन परिच्छेद्यं रूपं प्रमेयं ४॥ गुरुलाघवाभावोऽगुरुलघुत्वं, सूक्ष्मा अवागोचराः प्रतिक्षणं विवर्तमाना आगमप्रामाण्यादभ्युपगम्या अगुरुलघुगुणाः ५॥ “सूक्ष्मं जिनोदितं तत्त्वं, हेतुभिर्नैव हन्यते ॥ आज्ञामिदं हि तद् ग्राह्यं, नान्यथावादिनो जिनाः ॥१॥” प्रदेशस्य भावः प्रदेशत्वं, अविभागिपुद्गलपरमाणुनावष्टम्भत्वम् ६॥ चेतनस्य भावश्चेतनत्वं, चैतन्यमनुभवनम् ७॥ श्लोकः—“चैतन्यमनुभूतिः स्या-त्मा क्रियारूपमेव च ॥ क्रिया मनोवचःकार्यै-रन्विता वर्तते ध्रुवम् ॥१॥” अचेतनस्य भावोऽचेतनत्वम्, अचैतन्यमनुभवनं ८॥ मूर्तस्य भावो मूर्तत्वं रूपादिमन्निवेशः ९॥ अमूर्तस्य भावोऽमूर्तत्वं, रूपादिरहितत्वम् १०॥ ज्ञानादयः प्रतीताः॥ स्वस्य भावाः स्वभावास्ते वैकविंशतिः, तत्र अस्तिस्वभावो नास्तिस्वभावो नित्यस्वभावोऽनित्यस्वभाव एकस्वभावोऽनेकस्वभावः भेदस्वभावोऽभेदस्वभावः भव्यस्वभावोऽभव्यस्वभावः परमस्वभाव इति द्रव्याणामेकादश सामान्यस्वभावाः, चेतनस्वभावोऽचेतनस्वभावः मूर्तस्वभावोऽमूर्तस्वभावः एकप्रदेशस्वभावोऽनेकप्रदेशस्वभावः विभावस्वभावः शुद्धस्वभावोऽशुद्धस्वभाव उपचरितस्वभावः इत्येते द्रव्याणां दश विशेषस्वभावाः, एते जीवपुद्गलयोरेकविंशतिः॥ चेतनस्वभावमूर्तस्वभावविभावस्वभावाः शुद्धस्वभावैकप्रदेशस्वभावान्विना धर्मादित्रयस्य षोडश॥ बहुप्रदेशं विना कालस्य पञ्चदश॥ श्लोकः—“एकविंशतिभावाः स्यु-र्जीवपुद्गलयोर्मताः ॥ धर्मादीनां षोडश स्युः, काले

दिगम्बस्-
प्रक्रियया
द्रव्येषु सा-
मान्यविशेष-
गुणानां
सामान्यवि-
शेषस्वभा-
वानां च प्र-
दर्शनं, गुण-
लक्षणादि-
निरूपणम्॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ७७ ॥

पञ्चदश स्मृताः ॥ १ ॥ ” स्वभावलाभादव्युत्तत्वादस्तिस्वभावः १॥ पररूपेणाभावान्नास्तिस्वभावः २॥ निजनिजनानापरायेषु
तदेवेदं द्रव्यमिति प्रतीतेर्नित्यस्वभावः ३॥ तस्याप्यनेकपर्यायपरिणामित्वादनित्यस्वभावः ४॥ स्वभावानामेकाधारत्वादेकस्व-
भावः ५॥ एकस्याप्यनेकस्वभावोपलम्भादनेकस्वभावः ६॥ गुणगुण्यादिसंज्ञादिभेदाद्भेदस्वभावः ७॥ गुणगुण्याद्येकस्वभावादभेद-
स्वभावः ८॥ भाविकाले पररूपाकारभवनाद्द्रव्यस्वभावः ९॥ कालत्रयेऽपि पररूपाकाराभवनादभव्यस्वभावः १०॥ उक्तं च—
“ अण्णोष्णं पविसंता, दिता ओगासमण्णमण्णस्म ॥ मेलन्ता वि य णिच्चं, सगसगभावं ण विजहंति ॥ १ ॥ ” पारिणामि-
कभावप्रधानत्वेन परमस्वभावः ११॥ चेतनस्वभावादिचतुष्टयं ४ गुणपाठमध्य एव व्याख्यातम् १५॥ एकप्रदेशस्वभावोऽखण्ड-
वृत्त्याऽवस्थितिः १६॥ अनेकप्रदेशस्वभावः सखण्डवृत्त्यावस्थानम् १७॥ स्वभावादन्यथाभवनं विभावः १८॥ शुद्धस्वभावोऽन्यामि-
श्रणेन केवलस्वभावः १९॥ अशुद्धस्तद्विपरीतः २०॥ स्वभावस्याप्यन्यत्रोपचारादुपचरितस्वभावः २१॥ स द्वेधा कर्मजस्वाभावि-
कभेदान्, आद्यो यथा—जीवस्य मूर्तत्वमचेतनत्वं च, द्वितीयो यथा—सिद्धात्मनां परज्ञता परदर्शकत्वं च ॥ एवमितरेषां
द्रव्याणामुपचारो यथासम्भवं ज्ञेयः ॥ एते स्वभावा अनेकान्तवाद एव घटन्ते, एकान्तस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तथाहि,
सर्वथैकान्तेन सद्रूपस्य न नियतार्थव्यवस्था, सङ्करादिदोषप्रसङ्गात् १, एकान्तेनासद्रूपस्याऽपि न नियतार्थव्यवस्था, सकलशू-
न्यतापत्तेः २, सर्वथा नित्यत्वेऽप्येकरूपस्य नानाविधार्थक्रियाकारित्वाभावस्तदभावे द्रव्यस्याप्यभावः ३, सर्वथाऽनित्यपक्षेऽपि
निरन्वयत्वादर्थक्रियाकारित्वाभावस्तदभावे द्रव्यस्याप्यभावः ४, एकान्तेनैकस्वरूपत्वे विशेषाभावस्तदभावे सामान्यस्याप्य-
भावः ५ । यतः—“निर्विशेषं हि सामान्यं, भवेत्स्वरविषाणवत् ॥ सामान्यरहितत्वाच्च, विशेषास्तद्वदेव हि ॥ १ ॥ ” एकान्तेनानेक-

दिगम्बर-
प्रक्रिययैक-
विंशतिसां-
मान्यविशे-
षस्वभावा-
नां स्वरूपं,
अनेकान्त-
वाद एव ते-
षामुपपत्ति-
रित्युपपाद-
नञ्च ॥

॥ ७७ ॥

स्वभावपक्षेऽपि द्रव्याभावो निराधारत्वाद् ६, भेदैकान्तपक्षेऽपि विशेषस्वभावानां निराधारत्वादर्थक्रियाकारित्वाभावस्तदभावे द्रव्यस्याप्यभावः ७, अभेदैकान्तपक्षेऽपि सर्वेषामेकत्वं, तथा च प्रतिनियतार्थक्रियाकारित्वाभावस्तदभावे द्रव्यस्याप्यभावः ८, एकान्तेन भव्यस्वभावाभ्युपगमे द्रव्यस्य द्रव्यान्तरत्वप्रसङ्गात्सङ्करव्यतिकरविरोधवैयधिकरण्यानवस्थासंशयाप्रतिपक्ष्यभावदोषानुषङ्गः ९॥ सर्वथाऽभव्यस्वभावाभ्युपगमेऽपि शून्यताप्रसङ्गः १०, स्वभावेकान्ते संमाराभावः, विभावैकान्ते मोक्षाभावः ११, सर्वथा चैतन्यस्वभावाभ्युपगमे सर्वेषामात्मनां शुद्धज्ञानचैतन्यावामिप्रसङ्गेन ध्यानध्येयज्ञानज्ञेयगुरुशिष्याद्यभावः १२, अचैतन्यैकान्तेऽपि सकलचैतन्योच्छेदाज्जडत्वापत्तिः १३, एकान्तेन मूर्तस्वभावाभ्युपगमे आत्मनो न मोक्षावामिः १४, अमूर्तैकान्तेऽपि संमारविलोपापत्तिः १५, एकप्रदेशस्यैकान्तेनाखण्डपरिपूर्णस्यात्मनोऽनेककार्यकारित्वहानिः १६, सर्वथाऽनेकप्रदेशत्वेऽपि तस्य नार्थक्रियाकारित्वं, स्वस्वभावशून्यताप्रसङ्गान् १७, शुद्धैकान्तस्वभावे चात्मनो न कर्ममलकलङ्कावलेपः, सर्वथा निरञ्जनत्वात् १८, अशुद्धैकान्तस्वभावेऽप्यात्मनो न कदाचिदपि शुद्धस्वभावप्रसङ्गः स्यात्, तन्मयत्वात् १९, उपचरितैकान्तपक्षेऽपि नात्मज्ञता सम्भवति, नियमितपक्षत्वात् २०, तथात्मनोऽनुपचरितैकान्तपक्षेऽपि परज्ञाना(ज्ञता)दीनां विरोधः स्यात् २१॥ अत्र नयोपनययोजना कर्तव्येति तद्भेदा उच्यन्ते, द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिको नैगमाद्याश्च मप्तेति नव नयाः, नयानां समीपे उपनयास्ते त्रयः, मद्भूतव्यवहारोऽमद्भूतव्यवहार उपचरितामद्भूतव्यवहारश्चेति, तत्र द्रव्यार्थिको दशधा, आद्यः कर्मोपाधिनिरपेक्षः शुद्धद्रव्यार्थिकः, यथा संमारि- जीवः सिद्धसदृशशुद्धात्मा १ ॥ द्वितीय उपादव्ययगौणत्वेन मत्ताग्राहकः शुद्धद्रव्यार्थिको, यथा द्रव्यं नित्यं २ ॥ तृतीयो भेदकल्पनानिरपेक्षः शुद्धद्रव्यार्थिको, यथा निजगुणपर्यायस्वभावाद्रव्यमभिन्नं ३ ॥ चतुर्थः कर्मोपाधिमापेक्षोऽशुद्धद्रव्या-

दिगम्बर-
प्रक्रियया
स्वभावाना-
मनेकान्त-
वाद एवो-
पपत्तिप्रद-
र्शनं, नयो-
पनयमेद-
निरूपण-
श्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
H ७८ ॥

र्थिको, यथा क्रोधादिकर्मजभाव आत्मा ४ ॥ पञ्चम उत्पादव्ययसापेक्षोऽशुद्धद्रव्यार्थिको, यथैकस्मिन् समये द्रव्यमुत्पादव्य-
यध्रौव्यात्मकं ५॥ षष्ठो भेदकल्पनासापेक्षोऽशुद्धद्रव्यार्थिको, यथात्मनो दर्शनज्ञानादयो गुणाः ६॥ सप्तमोऽन्वयसापेक्षो द्रव्या-
र्थिको, यथा गुणपर्यायस्वभावं द्रव्यं ७ ॥ अष्टमः स्वद्रव्यादिग्राहको द्रव्यार्थिको, यथा स्वद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया द्रव्यम-
स्ति ८॥ नवमः परद्रव्यादिग्राहको द्रव्यार्थिको, यथा परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया द्रव्यं नास्ति ९॥ परमस्वभावग्राहको द्रव्यार्थिको
दशमो, यथा ज्ञानस्वरूप आत्मा, अत्रानेकस्वभावानां मध्ये ज्ञानारूयः परमस्वभावो गृहीतः १०॥ इति द्रव्यार्थिकभेदाः ॥ १० ॥

अथ पर्यायार्थिकस्य षड् भेदाः ॥ आद्योऽनादिनित्यपर्यायार्थिकः, यथा पुद्गलपर्यायो मेवादिनित्यः १॥ ११॥ द्वितीयः
सादिनित्यपर्यायार्थिकः, यथा सिद्धपर्यायो नित्यः २॥ १२॥ तृतीयः सत्तागौणन्वेनोत्पादव्ययग्राहकोऽनित्यशुद्धपर्यायार्थिकः,
यथा ममयं समयं प्रति पर्याया विनाशिनः ३॥ १३॥ चतुर्थः सत्तासापेक्षो नित्याशुद्धपर्यायार्थिकः, यथैकस्मिन् समये त्रयात्म-
कः पर्यायः ४॥ १४॥ पञ्चमः कर्मोपाधिनिर्गपेक्षो नित्यशुद्धपर्यायार्थिकः, यथा संसारी सिद्धसदृक् शुद्धात्मा ५॥ १५॥ षष्ठः कर्मोपा-
धिसापेक्षो नित्याशुद्धपर्यायार्थिकः, यथा संसारिणामुत्पत्तिमरणे स्तः ६॥ इति ॥ १६॥ नैगमन्त्रेधा, भूतभाविवर्तमानकालभेदात्,
अतीते वर्तमानारोपणं यत्र स भूतनैगमः, यथाऽद्य दीपोन्सवपर्वणि वर्धमानस्वामिनो मोक्षं गताः १॥ १७॥ भाविनि
भूतवत्कथनं यत्र स भाविनैगमः यथार्हन्सिद्ध एव २॥ १८॥ कर्तुमारब्धमीषन्निष्पन्नमनिष्पन्नं वा वस्तु निष्पन्नवत्कथ्यते यत्र स
वर्तमाननैगमः, यथा ओदनः पच्यते ३॥ इति ॥ १९॥ सङ्ग्रहो द्विविधः, सामान्यविशेषभेदात्, आद्यो यथा द्रव्याणि सर्वा-
ण्यविगेधीनि १॥ २०॥ द्वितीयो यथा सर्वे जीवाः परस्परमविरोधिनः २॥ इति ॥ २१॥ व्यवहारोप्येतद्भेदको द्विविधः, आद्यो

दिगम्बर-
प्रक्रियया
द्रव्यार्थिक-
भेददशक-
स्य पर्याया-
र्थिकभेदष-
ट्कस्य नैग-
मसंग्रहव्य-
वहाराणां च
भेदप्रदर्श-
नम् ॥

॥ ७८ ॥

यथा जीवाजीवाः ॥२२॥ द्वितीयो यथा जीवाः संसारिणो युक्ताश्च ॥२३॥ इति ॥ ऋजुसूत्रः स्थूलसूक्ष्ममेदाद् द्विधा, आद्यो यथा मनुष्यादिपर्यायास्तदायुःप्रमाणकालं तिष्ठन्ति ॥२४॥ द्वितीयो यथा एकसमयावस्थायी पर्यायः ॥२५॥ इति शब्दादयस्त्रयः प्रत्येकमेकैकमेदाः ॥ २६-२७-२८ ॥ इति सर्वेऽप्यष्टाविंशतिर्नयमेदाः ॥

उपनयेषु एकवस्तुमेदविषयः मद्भूतव्यवहारः, स च शुद्धाशुद्धमेदाद्विविधः, आद्यः शुद्धगुणगुणिशुद्धपर्यायपर्यायि-
मेदकथनं, यथा केवलज्ञानादयो जीवस्य । द्वितीयोऽशुद्धगुणगुण्यादिमेदकथनं यथा मतिज्ञानादयो जीवस्य ॥ असद्भूतव्य-
वहार उपचरितस्य पृथक्कथनादनुपचरितो गृह्यते, स च संश्लेषमहितवस्तुसम्बन्धविषयः स्वजातिविजात्युभयविषयमेदेन त्रिविधः,
आद्यो यथा परमाणुबहुप्रदेशीति कथनं ॥ द्वितीयो यथा मूर्त्तं मतिज्ञानं यतो मूर्त्तद्रव्येण जनितम् ॥ तृतीयो यथा ज्ञेये
जीवेऽजीवे च ज्ञानमिति कथनं, तस्योभयनिष्ठत्वात् ॥ असद्भूतव्यवहार एवोपचारस्तत उपचारानन्तरं य उपचारः क्रियते स
संश्लेषरहितवस्तुसम्बन्धविषय उपचरितामद्भूतव्यवहारः, सोऽपि स्वजातिविजात्युभयविषयमेदेन त्रिविधः, आद्यो यथा पुत्र-
दारादि मम । द्वितीयो यथा वस्त्राऽऽभरणहेमरजतादि मम । तृतीयो यथा दुर्गदेशगज्यादि मम ॥

एते नयोपनयमेदा यथासम्भवं स्वभावेषु योज्यन्ते, स्वद्रव्यादिग्राहकेणास्तिस्वभावः १, परद्रव्यादिग्राहकेण नास्तिस्व-
भावः २, उत्पादव्ययगौणत्वेन सत्ताग्राहकेण नित्यस्वभावः ३, केनचित्पर्यायार्थिकेणानित्यस्वभावः ४, मेदकल्पनानिरपेक्षेणै-
कस्वभावः ५, अन्वयद्रव्यार्थिकेनैकस्याप्यनेकद्रव्यस्वभावत्वं ६, सद्भूतव्यवहारेण गुणगुण्यादिभिर्भेदस्वभावः ७, मेदकल्पना-
निरपेक्षेण गुणगुण्यादिभिरभेदस्वभावः ८, परमभावग्राहकेण भव्याभव्यपारिणामिकस्वभावाः ९-१०-११, शुद्धाशुद्धपरमभा-

दिगम्बर-
प्रक्रियया
नयोपनय-
मेदविचारे
ऋजुसूत्रादी-
नां मेदाः
उपनयमे-
दा नयोप-
नयानां स्व-
भावेऽप्यव-
तारश्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ७९ ॥

वग्राहकेण चेतनस्वभावो जीवस्य, असद्भूतव्यवहारेण कर्मनोकर्मणोरपि चेतनस्वभावः १२, परमभावग्राहकेण कर्मनोकर्म-
णोरचेतनस्वभावः, जीवस्याप्यसद्भूतव्यवहारेणाऽचेतनस्वभावः १३, परमभावग्राहकेण कर्मनोकर्मणोर्मूर्तस्वभावः, जीवस्या-
प्यसद्भूतव्यवहारेण मूर्तस्वभावः १४, परमभावग्राहकेण पुद्गलं विहायेतरेषाममूर्तस्वभावः, पुद्गलस्योपचारादपि नास्त्यमूर्तत्वं,
मुख्यार्थाभावे सति तथाव्यवहाराभावात्, एवं मतिः पुद्गलस्यैकविंशतितमो भावो न लभ्येतेति पुद्गलाणोः परोक्षप्रमाणा-
पेक्षयाऽसद्भूतव्यवहारेणोपचारेणामूर्तत्वं स्वीकर्तव्यं १५, परमभावग्राहकेण कालपुद्गलाणूनामेकप्रदेशस्वभावत्वं, भेदकल्प-
नानिरपेक्षेणेतरेषां च धर्माधर्माकाशजीवानामखण्डत्वादेकप्रदेशत्वं १६, भेदकल्पनासापेक्षेण चतुर्णामपि नानाप्रदेशस्वभाव-
त्वं, पुद्गलाणोरुपचारतो नानाप्रदेशत्वं, न च कालाणोः स्निग्धरुक्षत्वाभावात् । अरुक्षत्वाच्चाणोरमूर्तकालस्य चैकविंशतितमो
भावो न स्यात्, परोक्षप्रमाणापेक्षयामञ्जतव्यवहारेणाप्युपचारेणामूर्तत्वं १७ । पुद्गलस्य शुद्धाशुद्धद्रव्यार्थिकेन विभावस्वभाव-
त्वं १८, शुद्धद्रव्यार्थिकेन शुद्धस्वभावः १९, अशुद्धद्रव्यार्थिकेनाशुद्धस्वभावः २०, उपचरितस्वभावश्चामद्भूतव्यवहारेणेति २१ ॥

गुणविकाराः पर्यायाः, ते द्वेधा स्वभावविभावभेदात्, स्वभावपर्यायाः षट् वृद्धिरूपाः षट् च हानिरूपा
इति द्वादश ॥ विभावद्रव्यव्यञ्जनपर्याया जीवस्य नरनारकादयः १, स्वभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाश्चरमशरीरात् किञ्चिन्न्यून-
सिद्धपर्यायाः २, विभावगुणव्यञ्जनपर्याया मन्यादयः ३, स्वभावगुणव्यञ्जनपर्याया अनन्तचतुष्टयरूपा जीवस्य ४, पुद्गलस्य
तु द्रव्यणुकादयो विभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः ५, रसरसान्तरगन्धगन्धान्तरादयो विभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः ६, अविभागिपुद्गल-
परमाणवः स्वभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः ७, वर्णगन्धरसैकैकाविरुद्धस्पर्शद्रव्यं च स्वभावगुणव्यञ्जनपर्याया ८ ॥ इति ॥ [अनाद्यनिधने

दिगम्बर-
प्रक्रियया
नयोपन-
यानां स्व-
भावेव्वव-
तारः स्व-
भावविभा-
वपर्याया-
णां निदर्श-
नान्युपसं-
हारश्च ॥

॥ ७९ ॥

द्रव्ये, स्वपर्यायाः प्रतिक्षणम् ॥ उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति, जल(कूल)कल्लोलवज्जले ॥१॥ धर्माधर्मनभःकाला, अर्थपर्यायगोचराः ॥ व्यञ्जनेन तु सम्बद्धौ, द्वावन्यौ जीवपुद्गलौ ॥२॥”इति पर्यायाधिकारः ॥”]इति । नदेनत्स्वकपोलकल्पनामात्रं वातूलतर-
लार्कतूलतुल्यं, गुणानामेव पर्यायानतिरेके गुणस्वभावभेदकल्पनायां प्रमाणाभावात्, महभावित्वक्रमभाविन्वभेदविवक्षया गुणप-
र्यायभेदोक्तिसम्भवेऽपि सहभाविनामपि धर्माणामानन्त्यात् यथोक्तेयत्ताक्षतेः, द्रव्यव्यवस्थाहेतोश्चोपयोगादिगुणानां यथासूत्रं
प्रत्येकमेव ग्रहणौचित्यात्, स्थूलव्यवहारेण यथोक्तमह्ण्यग्रहणेऽपि प्रमेयत्ववदभिधेयत्वादेरपि त्यागे बीजाभावात् । किञ्च
द्रव्यत्वं यदि गुणः, पर्यायत्वं कुतो न गुणो, द्वयोस्तुल्याश्रयत्वान्, एवं सामान्यत्वविशेषत्वादावपि पर्यनुयोगो विधेयः ।
वस्तुत्वकुक्षावेव सामान्यविशेषप्रवेशान्न तदाधिक्यमिति चेत्, वस्तुत्वं यथा सामान्यविशेषात्मकत्वं तथा द्रव्यपर्यायात्मक-
त्वमपि किं न स्यात्, जात्यन्तरात्मके हि वस्तुनि प्रामाणिकसर्वधर्मात्मकत्वं सुवचमेव ॥ किञ्च स्वभावा अपि गुणपर्याया-
तिरिक्ताः के नाम, ये पृथगुद्दिष्टाः, धर्मापेक्षया स्वभावा गुणा न भवन्तीति ते पृथगुद्दिष्टा इति चेत्, तर्हि विष्येकनियमि-
तस्वभावा धर्मा गुणा विधिप्रतिषेधान्यतरनियन्त्रितधर्माः स्वभावा इति भवतोऽभिप्रायः, ओमिति चेत्, तर्हि चैतन्याचैतन्य-
मूर्तत्वाऽमूर्तत्वादीनां कथं गुणमध्ये परिगणनयापि स्वभावनययोजनिकाभिहिता, सापि न सर्वा सिद्धान्तानुपानिनी, अन्वय-
द्रव्यार्थिकेनानेकस्वभावत्वयोजनस्याघटमानत्वात्, प्रतीत्यममुत्पादसमुत्पन्नानेकधर्मस्वभावत्वस्य पर्यायार्थिकेनैव ग्रहणात्,
तन्मत एव क्रमिकनानाधर्मग्राहिप्रत्यक्षानन्तरं तेष्वनेकत्वविकल्पोत्पादेन तथाव्यपदेशसम्भवात्, धर्मिण एकत्वप्रतीत्यर्थं तत्रा-
न्वयद्रव्यार्थिकोऽपेक्षणीय इति चेत्, न, पत्रस्य नीलता तैलस्य धारेत्यादाविव धर्मिण एकत्वम्याप्यौपचारिकस्य पर्यायार्थि-

दिगम्बर-
प्रक्रियोक्त
गुणस्वभा-
वभेदानाम-
प्रमाणकत्व-
स्थापनेन-
निरसनम् ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ८० ॥

केना श्रयणात् । एवं सति एकत्वसापेक्षानेकत्वग्राहकोऽशुद्धपर्यायार्थिकोऽप्यतिरिच्येतेति चेत्, अतिरिच्यतां नाम नास्माकमनु-
पपत्तिः, न हि वयं भवानिव दशमेदमेव द्रव्यार्थिकं षड्मेदमेव च पर्यायार्थिकं प्रसिद्धनयविलक्षणभेदमभ्युपगच्छामः, किन्तु
यथासम्भवं यथानुभवं च शुद्धान्द्रव्यार्थिकभेदान् सङ्ग्रहे शुद्धान् पर्यायार्थिकभेदांश्चरुसूत्रेऽशुद्धांश्च तान् व्यवहारेऽन्तर्भाव-
यामः, ततश्च न कमपि दोषमासादयामः । यदि चानुपचरितैकस्वभावधर्मिण्यन्वयद्रव्यार्थिकेणैवानेकस्वभावो गृह्यते इत्यभि-
मानः, तदाऽनुपचरितस्यैव प्राधान्यादेकस्वभाव एवायातः । तथापि आधारांशोर्ध्वतासामान्यांशभेदाद् ग्राहकग्राह्यभेद इति
चेत्, तर्हि तिर्यक्सामान्यार्थिकेन ग्राहकेण ग्राह्यस्तिर्यक्सामान्यस्वभावोऽप्यधिकः कल्प्यतामिति ॥ “परिगमणं पञ्जाओ, अपे-
गकरणं गुणत्ति तुल्यत्था ॥३-१२॥” इत्यादिसम्प्रतिमहातर्कवचनानुसारेणानेकस्वभावत्वं पर्यायार्थिकेनैव ग्राह्यमिति प्रति-
पत्तव्यमिति किमल्पीयसि क्षोदेन ॥ ‘परमभावग्राहकेण कालपुद्गलाणूनामेकप्रदेशस्वभावत्वं भेदकल्पनानिरपेक्षेणेतरेषां चेत्या-
दि’ यदुक्तं, तदपि चिन्त्यम्, भेदकल्पनानिरपेक्षशुद्धद्रव्यार्थिकेन नानाप्रदेशस्वभावस्याप्येकप्रदेशस्वभावव्यवस्थितौ
‘धर्मादीनां षोडश स्युः,’ इत्यस्य व्याघातात्, कथायामत्र नयद्वयावतारेऽपि परमार्थचिन्तायां परमभावग्राहकेणैवै-
कप्रदेशस्वभावग्रहणे च जीवपुद्गलयोरेकविंशतिरित्यस्य व्याघातात्, न हि जीवः कालपुद्गलाणुवत्कदाप्येकप्रदेशः सम्भवति,
क्षेत्रतोऽप्यस्यासङ्ख्येयप्रदेशावगाहनस्वाभाव्यात् । अणूनामेकप्रदेशस्वभावत्वं वास्तवमेव तदतिरिक्तपुद्गलजीवानां तु सङ्को-
चविकामप्रयुक्तच्छेदभेदाप्रतियोगिप्रदेशत्वलक्षणं पारिभाषिकमेव तदिति नातिप्रसङ्गः इति चेत्, तर्हि तद्ग्रहः प्रदेशार्थनये-
नैव, न तु भेदकल्पननिरपेक्षेण । तथा च सोमिलप्रश्ने भगवद्ब्रुचनं “पएसड्डयाए अक्खये अहं, अव्वए अहं ति” ॥ कथं

दिगम्बर-
प्रक्रियोक्त-
विलक्षण-
नयभेदानाम-
पाकरणं स्व-
भावभेदा-
नां खण्ड-
नञ्च ॥

॥ ८० ॥

च 'भेदकल्पनासापेक्षेण चतुर्णामपि नानाप्रदेशस्वभावत्वम्' इति वदंस्तन्निरपेक्षेणैकप्रदेशस्वभावत्वमपि नाम्युपेयाः१, देशप्रदेश-
कल्पनारहितमखण्डैकस्वभावत्वलक्षणमेकप्रदेशस्वभावत्वं च द्रव्यार्थिकेन वदते ते कृतान्तः कथं न कुर्येत्, शुद्धपर्यायार्थिकै-
वम्भूतनयमत एव प्रदेशदृष्टान्ते तादृशवस्तुग्रहणस्यानुयोगद्वारादिषु व्यवस्थापनात् । अखण्डवस्तुग्राहित्वे सत्येवम्भूतस्य
द्रव्यार्थिकत्वं बलादापतेदिति चेत्, तर्हि दिक्पटडिम्भ ? कृतान्तेन सह योद्धुमुद्यतोऽसि ? न जानीषे सर्वतो बल-
वता तेन स्वप्रतिकूलवर्तिनः कस्य बलं न भयं, धर्मास्तिकायादिप्रदेशानां देशप्रदेशादिकल्पनाराहित्येनैकग्रहणगृहीतत्वमेव त-
न्मतेऽखण्डत्वं, स्वलक्षणविलक्षणघटादिपरमाणुष्विव पुञ्जत्वमिति न पर्यायार्थिकत्वभङ्गे न वा द्रव्यार्थिकत्वापत्तिरिति निःशङ्कं
प्रतिपद्यस्व । एवमन्यदपि चिन्त्यमुपयुज्य चिन्तनीयम् ॥ गुणविकाराः पर्याया इत्युद्दिश्य द्रव्यपर्यायानपि तन्मध्ये विभजता
देवानांप्रियेणोद्देशविभागविरोध एव किं न ज्ञातः । न च पर्यायाणां गुणविकारत्वं सूत्रसिद्धम्, अपि तु 'अणंतेहिं वण्णपज्जवेहिं
अणंतेहिं गंध-रस-फाम-संठाणपज्जवेहिं अणंतेहिं गुरुअलहुअपज्जवेहिं अणंतेहिं अगुरुलहुअपज्जवेहिं इत्यादिसूत्रपाठदर्शनाद् गुण-
रूपत्वमेव तेषां सिद्धमिति किमुत्सूत्रविस्पन्दितेन । किञ्च किं नाम गुणविकारत्वं, किं गुणोपादेयत्वं१, उत गुणाव्यवहितोत्तरक्षणा-
पजायमानत्वं२, आहोस्विद्गुणजातीयत्वे सति कार्यत्वं३, किं वोत्कर्षापकर्षशालिगुणपरिणामत्वं४, यद्वा द्रव्यक्षेत्रादिमन्निधा-
नकृतवैलक्षण्यशालिगुणपरिणामत्वं५, नाभ्यः गुणोपादेयपर्यायाप्रसिद्धेः, गुणस्य पर्यायोपादानत्वे द्रव्योच्छेदप्रसङ्गात् । द्रव्यं गुण-
पर्यायोभयोपादानं गुणास्तु पर्यायाणामेवोपादानानीति न द्रव्यमुच्छेत्स्यत इति चेत्, न, एकस्योभयोपादानत्वे विरोधाभावा-
दतिरिक्तोपादानकल्पने गौरवस्यैव बाधकत्वात्, अन्यथा केवलपर्यायोपादानवत्केवलगुणोपादानमपि किञ्चित्कल्पनीयं स्यात् १ ।

दिगम्बरप्र-
क्रियोक्त-
नयैः स्वभा-
वचिन्तानि-
रासः, गुण-
विकारत्व-
रूपपर्याय-
विचारत्व-
ण्डनोपक्र-
मश्च ॥

श्री
वनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ८१ ॥

न द्वितीयः, गुणस्य द्रव्यवदविवर्तितैकस्वभावत्वे तद्रव्यवहितोत्तरक्षणाप्रसिद्धेः, न च तद्रव्यवहितोत्तरक्षणेपजायमानत्वेन तद्विकारत्वं च वक्तुमपि शक्यं, घटाव्यवहितोत्तरक्षणेपजायमानस्य पटादेर्घटविकारत्वव्यवहारप्रसङ्गात् २। न च तृतीयः, शुद्धात्मद्रव्यव्यञ्जनपर्याये शुद्धपुद्गलद्रव्यव्यञ्जनपर्याये च गुणजातीयत्वाभावात् ३। नापि तुरीयः, अनन्तचतुष्टयादिस्वभावगुणव्यञ्जनपर्यायाणां स्वरूपेणोत्कर्षापकर्षशालित्वाभावात् ४। नापि पञ्चमः, द्रव्यपरिणामे गुणपरिणामत्वायोगेन द्रव्यपर्यायासङ्ग्रहात्, गुणपदपरित्यागेनैव लक्षणकरणौचित्यात् ५ ॥ गुणा एव हि पर्यायाः, ते च द्रव्यस्यैवावस्थाविशेषाः, अत एव केवलज्ञानात्मकपर्यायोऽपि षष्टिवर्षायुषस्त्रिंशद्वर्षीयराज्यपर्यायसदृशः सम्मतौ प्रतिपादितः, तेन द्रव्यगुणपर्याययोरजात्या भेदाभिधानमयुक्तम् । एतेन “पर्यायाश्चतुर्विधाः, समानजातीयद्रव्यपर्याया द्व्यणुकाणुकादयः १, विजातीयद्रव्यपर्यायाः मनुजादयः २, स्वभावगुणपर्यायाः केवलज्ञानादयो ३, विभावगुणपर्यायाश्च मत्यादयः ४” इति प्रवचनसारवृत्तौ पर्यायविभागं कुर्वन्नमृतचन्द्रोऽप्यपास्तः, द्रव्यगुणपर्याययोरजात्या भेदाभावात्, केवलज्ञानादिपर्यायाणां मादिनिन्यानामपि भवस्थसिद्धद्रव्यावस्थाभेदेनैव त्रैलक्षण्यस्य त्रैलक्षण्यस्य शास्त्रे व्यवस्थापनात् । किञ्चास्मिन्विभागे विभागजपर्यायः परमाण्वादिः कुत्रान्तर्भावनीयः, न चासौ पर्यायो नास्त्येवेत्याशङ्कनीयम्, “अणु-दुअणुएहिं, दवे आरद्धे निअणुयं ति ववएसो ॥ तत्तो य पुण विभत्तो, अणुत्ति जाओ अणू होइ ॥ ३-३९ ॥” इत्यादिग्रन्थेन सम्मतौ तद्रव्यवस्थापनात् । “एगत्तं च पुहुत्तं च, संखा संठाणमेव य ॥ संयोगो य, विभागो य पज्जवाणं तु लक्खणं ॥ १३ ॥” इति (उत्तराध्ययन अ० २८) पारमर्षे एकत्वपृथक्त्वादीनां पर्यायलक्षणानां व्यक्त्या परिगणितानां परमाणुपर्यायव्यवस्थापकत्वात्, अत एव धर्मास्तिका-

दिगम्बरप्र-
क्रियोक्त-
गुणविकार-
रूपपर्याय-
विचारस्व-
ण्डनं, दि-
क्पटामृत-
चन्द्रोक्त-
पर्यायवि-
भागनिरा-
सश्च ॥

॥ ८१ ॥

यादीनामप्येकत्विकोत्पादमपेक्ष्य शुद्धपर्यायाणामिव परसंयोगजपर्यायाणामशुद्धानामपि सत्त्वं ध्रुवं,—“ आगासाइआणं, तिष्णं परपञ्चओऽणियमा ॥ ३-३३ ॥ ” इति सम्मतिप्रतीकेऽनिवमादित्यकारप्रक्षेपेण व्याख्यानेऽस्याभिप्रायस्यैव लाभात् । इत्थञ्चाशुद्धस्वभावोऽपि धर्मादिषु स्यात्कारसंवलितः किं नोपदिश्यते ?, धर्मादिषु परसंयोगजाः पर्याया उपचरिता एव न त्वशुद्धा इति चेत्, आत्मनि मनुजादयः पर्याया अप्यमद्भूता एव न त्वशुद्धा इति शब्दमात्रेण किं नापलापः क्रियते ?, शेषाशुद्धस्वभावकार्यस्य विभावस्वभावादेव सम्भवादिति द्रव्यपर्यायातिरिक्तगुणस्वभावप्रक्रिया दैगम्बरी न विचारसहेति दिग् । ननु पर्यायातिरिक्तगुणाभावेऽपि युगपदयुगपद्भाविपर्यायविशेषप्रतिपिपादयिषया वाचकमुख्यानां “गुणपर्यायवद्द्रव्यम्” इति ०५-३७ सूत्रप्रणयनस्य युक्तत्वेऽपि मतुव्योगाद्द्रव्यपर्याययोर्भेदापत्तिरिति चेत्, न, नित्ययोगे मतुपो विधानात्, यथाहि एकस्यैव पुरुषस्य पितृपुत्रादि सम्बन्धविशेषेण पुत्रादिनानारूपत्वं तथैकस्यैव द्रव्यस्य चक्षूरसनादिग्राह्यतयारूपरसादिपरिणतिभेद इति न द्रव्यगुणयोरन्यत्वं, आह च महामतिः—“ पिउपुत्तणत्तुभाणि-जभाऊणं एगपुरिससंबन्धो ॥ ण य सो एगस्स पिय-त्ति सेसयाणं पिया होइ ॥ ३-१७ ॥ जह सम्बन्धविमिट्ठो, सो पुरिमो पुरिसभावणिरइसओ ॥ तह दवमिदियगयं, रूवाइविसेसणं लहइ ॥ ३-१८ ॥ ” पितृपुत्रनप्तृभागिनेयभ्रातृभिर्य एकस्य पुरुषस्य सम्बन्धः तेनासावेक एव पित्रादिद्रव्यपदेशमासादयति, न चासावेकस्य पिता पुत्रः संवृत्त इति शेषाणामपि पिता भवति, यथा प्रदर्शितसम्बन्धविशिष्टः पित्रादिद्रव्यपदेशमाश्रित्यासौ पुरुषरूपतया निरतिशयोऽपि संस्तथा द्रव्यमपि घ्राण-रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रसम्बन्धमवाप्य गन्धरसरूपस्पर्शशब्दद्रव्यपदेशमात्रं लभते द्रव्यस्वरूपेणाविशिष्टमपि, न हि शक्रेन्द्रादिशब्द-

दिक्पटप्र-
क्रियास्वप्न-
नोपसंहारः,
द्रव्यपर्या-
ययोरेका-
न्तमेवादि-
मतनिर-
सनश्च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ८२ ॥

मेदाद्दीर्घानाथस्येव रूपादिशब्दमेदाद्वस्तुमेदो युक्तः, न चैवं पित्रादिवद् घटादेरपि मावधिकत्वप्रसङ्गः, पित्रादिव्यवहार-
स्येव रूपादिव्यवहारस्य सावधिकत्वेऽपि वस्तुनोऽतथात्वात् । न च चक्षुर्ग्राह्यताविशिष्टद्रव्यस्य रूपादित्वे ग्राह्यतायाः शक्ति-
रूपायाः अतीन्द्रियत्वेन रूपाद्यतीन्द्रियतापत्तिः, विशेषणाप्रत्यक्षत्वेऽपि विशेष्यविधया तत्प्रत्यक्षत्वसम्भवाच्छक्तिमेदाच्च न
चाक्षुषादिज्ञानसङ्कर इति दिग् ॥ नन्वेवं द्रव्याद्वैतैकान्तसिद्धेः कथञ्चिद्भेदाभेदादो द्रव्यगुणयोरघटमानः स्यादिति चेत्,
न, रूपादीनां गुणभेदेन व्यवहारोपपत्तावपि द्रव्याविशेषेऽपि तद्विशेषदर्शनेन भेदस्यापि सम्भवात्, आह च—“ होजाहि
दुगुणमहुरं, अणंतगुणकालयं तु जं दवं ॥ ण उ डहरओ महल्लो, व होइ सम्बन्धओ पुरिसो ॥३-१९॥” यदि नामाम्लादिद्र-
व्यमेव रसनसम्बन्धाद्रस इति व्यपदेशमात्रमासादयेत्, द्विगुणमधुरं रसनतो कुतो भवेत्, तथा नयनसम्बन्धाद्यदि नाम कृष्ण-
मिति भवेदनन्तगुणकृष्णं तत्कुतः स्यात्, वैषम्यभेदावगतेर्नयनादिसम्बन्धमात्रादसम्भवात्, तथा पुत्रादिसम्बन्धद्वारेण
पित्रादिरेव पुरुषो भवेन्न त्वल्पो महान्वेति युक्तः, विशेषप्रतिपत्तेरुपचरितत्वे मिथ्यात्वे वा सामान्यप्रतिपत्तावपि तथा-
प्रसक्तेरिति भावः ॥ अत्राहैकान्ताऽभेदादी—“ भण्णइ सम्बन्धवसा, जइ सम्बन्धित्तणं अनुमयं ते ॥ नणु सम्बन्धविसेसे,
सम्बन्धविसेसणं सिद्धं ॥ ३-२० ॥ ” सम्बन्धसामान्यवशाद्यदि सम्बन्धित्वसामान्यमनुमतं तव, ननु सम्ब-
न्धविशेषद्वारेण सम्बन्धविशेषोऽपि किं नाभ्युपगम्यते ? ॥ सिद्धान्तवाच्याह—“ जुज्जइ सम्बन्धवसा, सम्बन्धवि-
सेसणं ण उ ण एयं ॥ नय(रस)णाइ विसेसकओ, रुवा(रसा)इ विसेसपरिणामो ॥ ३-२१ ॥ ” सम्बन्धविशेषाद् युज्यते
सम्बन्धविशेषो, यथा दण्डादिसम्बन्धविशेषजनितसम्बन्धविशेषसमासादितपुरुषादिसम्बन्धविशेषोऽवगतः, द्रव्याद्वैतवा-

द्रव्याद्वैतै-
कान्ताप-
त्तिदोषनि-
रास एका-
न्ताभेदा-
दिमतस्व-
ण्डनोपक्र-
मश्च ॥

॥ ८२ ॥

दिनस्तु न सम्बन्धविशेषो नापि सम्बन्धविशेषः सङ्गच्छत इति कुतो रसनादिविशेषसम्बन्धजनितो रसादिविशेषपरि-
 णामः॥ नन्वेकान्तवादिनोऽपि रूपरसादेरनन्तगुणद्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथमुपपद्येत्याशङ्क्यामाह—“भण्णइ विसम-
 परिणयं(ई) कह एयं होहिइ त्ति उवणीयं॥ तं होइ परिणमित्तं, णव त्ति णत्थित्थ एगंतो॥ ३-२२॥” शीतोष्णस्पर्शवदेकत्रैकदा विरोधा-
 द्भण्यते एकत्राग्नफलादौ विषमपरिणतिः कथं भवतीति परेण प्रेरिते, उपनीतं प्रदर्शितमाप्तेन—तद्वैषम्यं भवति परनि-
 मित्तं—द्रव्यक्षेत्रकालभावानां सहकारिणां वैचित्र्यात्तदाम्रादिवस्तु विषमरूपतया परिणमतीति वैषम्यं परनिमित्तमित्यर्थः, न च
 परनिमित्तमेवेत्यत्राप्येकान्तोऽस्ति, स्वरूपस्यापि तत्र कथञ्चिन्निमित्तत्वाद्, अन्यथा द्विगुणरसादीनां देशनियमानुपपत्तेः, विरो-
 धश्च कालभेदेन देशभेदेन वा निरसनीयः, न चैकत्रैव प्रदेशे द्विगुणरसादित्वे एकगुणरसादिद्वयसमावेशाद्विरोधः सम्भावनीयः,
 एकैकगुणापेक्षया द्विगुणपर्यायवतो रसस्य प्रत्येकातिरिक्तत्वेनाविरोधात्, अत एव परापेक्षया षट्स्थानपतितन्वमप्यविरुद्धं, आ-
 पेक्षिकधर्मयोर्ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरिव विरोधासिद्धेरिति दिग् ॥ तन्न द्रव्याद्वैतैकान्तः सम्भवी ॥ अथ द्रव्यगुणयोर्भेदैकान्तवादिनो द्रव्य-
 गुणलक्षणानुपपत्तिमुद्धावयन्ति—“दवस्स ठिई जम्मवि-गमा य गुणलक्खणं ति वत्तव्वं ॥ एवं मइ केवलिणो, जुज्झइ तं णो उ
 दवियस्स ॥ ३-२३॥” द्रव्यस्य लक्षणं स्थितिः, जन्मविगमौ लक्षणं गुणानामेवं सन्ति केवलिनो युज्यन्त एतल्लक्षणं, तत्र
 किल केवलात्मना स्थित एव चेतनाचेतनरूपा अन्येऽर्था ज्ञेयभावेनोत्पद्यन्ते, अज्ञेयरूपतया च नश्यन्ति, न तु द्रव्यस्याण्वादेर्ल-
 क्षणमिदं युज्यते, न ह्यणौ रूपादयो जायन्ते अत्यन्तभिन्नत्वाद् गव्यश्चादिवत्, अथवा केवलिनोऽपि सकलज्ञेयग्राहिणो नैतल्ल-
 क्षणं युज्यते, न चापि द्रव्यस्याचेतनस्य, गुणगुणिनोरत्यन्तभेदेऽसत्त्वापत्तेरसतोश्च खरविषाणादेरिव लक्षणासम्भवादिति

अनेकान्त-
 वादे रूप-
 परसादेवै-
 षम्यपरि-
 णामोपपा-
 दनं द्रव्य-
 गुणभेदै-
 कान्तवादि-
 मतपूर्वपक्ष-
 पूर्व निरस-
 नं च ॥

श्री
ज्ञेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ८३ ॥

द्रव्यार्थान्तरभूतगुणवादिनः । अत्रोत्तरं—“द्वयार्थान्तरभूया, मुत्तामुत्ता य(व) ते गुणा होजा ॥ जइमुत्ता परमाणू, णत्थि अमुत्तेसु अगगहणं ॥ ३-२४ ॥ ” द्रव्यार्थान्तरभूता गुणा मूर्ता अमूर्ता वा भवेयुः, यदि मूर्ताः न तर्हि परमाणवो भवन्ति, मूर्तिमद्रूपाद्याधारत्वाद्, अनेकप्रादेशिकस्कन्धवत्, अथामूर्ताः, अग्रहणं तेषां अमूर्तत्वादाकाशवत् । ततो द्रव्यगुणयोः कथञ्चिद्वेदाभेदावभ्युपगमनीयौ, अन्यथा प्रतीतिविरोधात्, तथाहि द्रव्यगुणयोर्यथाक्रममेकानेकप्रत्ययावसेयत्वात्कथञ्चिद्वेदः प्रतीयते, कथञ्चिद्वेदोऽपि रूपाद्यात्मना द्रव्यस्वरूपस्य रूपादीनां च द्रव्यात्मकतया प्रतीतेः, अन्यथा तदभावापत्तेः, एतच्च विवक्षामात्रेणोच्यतेऽन्यथा जात्यन्तरात्मके वस्तुनि भेदाभेदादन्यतरकथाया एवासम्भवात्, न हि चित्रं वस्तु नीलपीताद्यन्यतरतया कथ्यते चर्च्यते वा, एकतरजिज्ञासया केवलं तथा प्रतीयत इति, एतदाह—“सीममईविष्फारण-मेत्तथोयं कओ समुल्लावो ॥ इहरा कहामुहं चेव, णत्थि एवं मममयम्भि ॥ ३-२५ ॥ ” शिष्यबुद्धिचिकासनमात्रार्थोऽयं कृतः प्रबन्धः, इतरथा कथैवैषा नास्ति स्वसिद्धान्ते, ‘किमेने गुणा गुणिनो भिन्ना आहोस्विदभिन्ना? इति,’ अनेकान्तात्मकत्वात्मकलवस्तुनः । एवंप्रकारेण च वस्तुतत्त्वेऽन्यथारूपं तत्प्रतिपादयन्तो मिथ्यावादिनो भवन्तीत्याह—“ण वि अत्थि अण्णवाओ, ण वि तद्वाओ जिणोवएमम्भि ॥ तं चेव य मण्णता, अवमण्णता ण याणंति ॥ ३-२६ ॥ ” नैवास्त्यन्यवादो गुणगुणिनोर्नाप्यनन्यवादो जिनोपदेशो द्वादशाङ्गे प्रवचने, सर्वत्र कथञ्चिदित्याश्रयणात्, तदेवान्यदेवेति वा मन्यमाना मननीयमेवावमन्यमाना वादिनोऽभ्युपगतविषयावज्ञाविधायित्वादज्ञा भवन्ति, अभ्युपगमनीयवस्त्वस्तित्वप्रतिपादकोपायनिमित्तापरिज्ञानान्मृषावादिवदिति तात्पर्यार्थः । ततोऽनेकान्तवाद एव व्यवस्थितः ॥ ननु सर्वत्राऽनेकान्त इति नियमेऽनेकान्तेऽ-

द्रव्याभिन्ना
गुणा इति
वादिमत-
खण्डनयु-
क्तयः गुण-
गुणिभेदा-
भेदरूपव-
स्तुतत्त्वा-
स्वीकारे
मिथ्यात्व-
प्रदर्शनम् ॥

॥ ८३ ॥

प्यनेकान्तादेकान्तप्रसक्तिरिति चेत्, अत्र वदन्ति—“भयणा वि हु भयद्वा, जह भयणा भयइ सबदवाइं ॥ एवं भयणाणियमो वि, होइ समयाविरोहेण ॥३-२७॥” यथा भजनाऽनेकान्तो भजते—सर्ववस्तूनि तदेतत्स्वभावतया ज्ञापयति, तथा भजनाप्यनेकान्तोऽपि, भजनीया—अनेकान्तोऽप्यनेकान्त इतीष्टमस्माकं इति नयप्रमाणापेक्षयैकान्तश्चानेकान्तश्चेत्येवमसौ ज्ञापनीयः, तथाहि नित्यानित्यादिशबलैकस्वरूपे वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वाद्येकतरधर्मावच्छेदकावच्छेदेनैकतरधर्मात्मकत्वमुभयावच्छेदेन बोध्यात्मकत्वं तथा नित्यानित्यत्वादिसप्तधर्मात्मकत्वप्रतिपादकतापर्याप्यधिकरणेऽनेकान्तमहावाक्येऽपि सकलनयवाक्यावच्छेदेनोक्तरूपमनेकान्तात्मकत्वं प्रत्येकनयवाक्यावच्छेदेन चैकान्तात्मकत्वं न दुर्वचमिति भावः । एतदेवाह एवमुक्तरीत्या, भजनाऽनेकान्तः सम्भवति, नियमश्चैकान्तश्च, समयस्य सिद्धान्तस्य—“रयणप्पभा सिय सामया सिय असासया”—इत्येवमनेकान्तप्रतिपादकस्य—“दवडुयाए सासया पजवडुयाए अमासया”—इत्येवं चैकान्ताभिधायकस्याविरोधेन । न चैवमव्यापकोऽनेकान्तवादः, स्यात्पदसंख्यचित्तानेकान्तगर्भस्यैवैकान्तस्वभावत्वादानेकान्तस्यापि स्यात्कारलाञ्छनैकान्तगर्भस्यानेकान्तस्वभावत्वात् । न चानवस्था देशकात्स्न्याभ्यामवयवावयविरूपस्य वस्तुन इव स्याद्वादस्याप्येकान्तानेकान्तात्मकस्यैव प्रमाणादेव प्रतीतेः, भिन्नैकान्ताऽनेकान्तावलम्बनेऽप्यस्या झप्तिविरोधित्वाभावात्त्वसामग्रीमहिम्ना तादृशस्यैवोत्पत्तेर्मिथोऽनपेक्षणादुत्पत्तिविरोधिताया अपि वक्तुमशक्यत्वात्, न चोत्पत्तिज्ञप्त्यन्यतराप्रतिबन्धिकाप्यनवस्था दूषणं, यत्तार्किकाः—“मूलक्षयकरीं प्राहु-रनवस्थां हि दूषणम् ॥” इति, न चेदेवं तदा प्रमेयत्वे प्रमेयत्वाद्युपगमेऽप्यनवस्थादोषो दुर्निवारः स्यात्, यद्वा यथा नैयायिकादीनां ‘घटाभावोऽतिरिक्त एव, तदभावश्च

अनेकान्त-
स्यव्यापक-
त्वेऽनेका-
न्तेऽप्य-
नेकान्ता-
ङ्गीकारे ष-
कान्ताप-
त्तिपरिहारः
सिद्धान्ताऽ-
विरोधप्र-
दर्शनं च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ८४ ॥

घट एव, तृतीयाभावश्चाद्य एव, चतुर्थश्च द्वितीय एव' इत्यादिरीत्या नानवस्था तथाऽस्माकं अनेकान्तः१, अनेकान्तानेकान्त-
एकान्तः२, तदनेकान्त आद्य एव, तदनेकान्तश्च द्वितीय एवेति तृतीयचतुर्थाद्यनेकान्तानामाद्यद्वितीययोरेव पर्यवसानात्काऽन-
वस्था नाम । एकान्तनियामकस्वरूपयोरनवस्थानादेकान्तगर्भानेकान्तस्य परिज्ञातुमशक्यत्वाज्ज्ञप्तिप्रतिबन्धिकैवेयमनवस्थे-
ति कश्चित्, तन्न, इत्थमपि 'गुडशुण्ठी' न्यायेनानवच्छिन्नानेकान्ते दोषाभावात् । सावच्छिन्नानेकान्तवादेऽपि सूक्ष्मा-
वच्छेदकजिज्ञासोपरम एवानेकान्तप्रयोगान्तरपरिश्रमोपरमेऽनवस्थानवकाशादिति दिग् ॥ नन्वनेकान्तस्य व्यापकत्वे 'षड्
जीवनिकायास्तद्घाते चाधर्म' इत्यत्राप्यनेकान्तः स्यादिति चेत्, अत्राहुः ॥ "णियमेण सद्वहंतो, छकाए भावओ ण सद-
हइ ॥ हंदी अपज्जवेसु वि, सदहणा होइ अविभत्ता ॥३-२८॥" नियमेनावधारणेन षडेवैते जीवाः कायाश्चेत्येवं श्रद्धाधानः
षट्कायान्भावतः परमार्थतो न श्रद्धत्ते. जीवराश्यपेक्षया तेषामेकत्वात्कायानामपि पुद्गलतयैकत्वात्, जीवपुद्गलप्रदेशानां
परस्पराऽविनिर्भागवृत्तित्वाजीवप्रदेशानां स्यादजीवत्वं, प्रत्येकं प्राधान्यविवक्षया स्यादनिकायत्वं, सूत्रविहितन्यायेन प्रवृ-
त्तस्याप्रमत्तस्य न हिंसेति, तद्घातेऽपि स्यादधर्म इति न भावसम्यग्दृष्टिस्मौ, द्रव्यसम्यग्दृष्टिस्तु स्यादेवान्यदर्शनासद्ब्रह्मनिवृत्त्या
जिनवचनरुचिस्वभावस्य संक्षेपसम्यक्त्वलक्षणत्वात्, तथा च पारमर्ष (उत्तरा० अ० २८) "अणभिग्गहियकुदिट्ठी, संखेवरुइत्ति
होइ णायवो ॥ अविसारओ पवयणे, अणभिग्गहिओ य सेसेसु ॥ २६ ॥" ततोऽपर्यायेष्वपि न विद्यन्तेऽर्चिर्मुमुदादयो विवक्षितपर्या-
या येषु पुद्गलेषु तेष्वाप्यविभक्तश्रद्धानं यत्तदपि भावत एव भवेदर्चिष्मानयं भावो भूतो भावी वेति, न हि भूतभाविपर्यायोपरक्त-
वाक्यं द्रव्यतः सत्यं भवति, 'सविशेषेण' इति न्यायाद् भूतभाविपर्यायध्वंसप्रागभाववगाहित्वात्, तत्र द्रव्यतः सत्यत्वमिति चेत्,

प्रमेयत्व-
घटाभावा-
दिदृष्टान्ते-
नानेकान्ते
प्रसक्ताऽन-
वस्थादोष-
परिहारः,
व्यापित्व-
मनेकान्त-
स्य निष्पत्ति-
तश्च ॥

॥ ८४ ॥

न, तथापि धर्मांशे द्रव्यतोऽविभक्तस्यापि धर्म्यंशे विभक्तस्य प्रत्ययस्य भावत एव सम्भवात्, तन्नात्राप्यव्यापकोऽनेकान्तवादः॥

वस्तुतो नियमेन षट् कायान् श्रद्धावन्तान् न सम्यग्दृष्टिरित्यत्रैव हेतुरयं, हन्दि यतः, अपर्यायेषु एकादिप्रकाररहितेषु षट्सु कायेषु श्रद्धाऽविभक्ता भवन्ति स्याद्वादज्ञानपरिसमाप्याकाङ्क्षापरिपूर्त्याऽविश्रान्ता भवति—“ एगविहदुविहतिविहा ”—इत्यादिप्ररूपणयैव तद्विश्रान्तिसम्भवादित्ययमर्थोऽनुभवसम्मुखीन इति ध्येयम् । नन्वनेकान्तस्य व्यापकत्वे गच्छति तिष्ठतीत्यत्राप्यनेकान्तः स्यादिति चेत्, स्यादेवेत्याह—“ गइपरिणयं गई चेव, केइ णियमेण दवियमिच्छंति ॥ तं पि य उड्डुगईअं, तथा गई अण्णहा अगई ॥३-२९॥ ” गतिक्रियापरिणतं द्रव्यं गतिमदेवेति केचिन्मन्यन्ते, तदपि गतिक्रियापरिणतं जीवद्रव्यं सर्वतो गमनायोगादूर्ध्वादिप्रतिनियतदिग्गतिकं तैर्वादिभिरभ्युपगन्तव्यं, एवं च तत्तथाप्रतिनियतदिग्गमनेन गतिमदन्यथा चाऽगतिमदेव, अन्यथापि यदि गतिमत्स्यात् तदाऽभिप्रेतदेशप्राप्तिवदनभिप्रेतदेशप्राप्तिरपि तस्य भवेदित्यनुपलभ्यमानयुगपद्विरुद्धोभयदेशप्राप्तिप्रसक्तिरित्यत्राप्यनेकान्तो नाव्यापकः, अभिप्रेतगतिरेव तत्रानभिप्रेतागतिरिति चेत्, न, अनभिप्रेतगत्यभावाभावे प्रतिनियतगतिभावस्यैवाभावात्, तत्सद्भावे च तदवस्थोऽनेकान्तः । ननु गतिमदेवेत्येकान्तेन गतिमामान्यवति गतिसामान्याभावो निषिध्यते स च गतिविशेषाभावेन नापोद्यते, नहि विशेषाभाव एव सामान्याभाव इति कोऽयमनेकान्त इति चेत्, न, गतिसामान्यवत्यपि गतिविशेषाभावेन भावाभावोभयरूपतासमावेशादेवानेकान्तसाम्राज्यात् । न च विशेषाभावेभ्यः सामान्याभावोऽपि सर्वथातिरिक्तः, किन्तु यावद्विशेषाभावाधिकरणावच्छेदेनातिरिक्तो यत्किञ्चिद्विशेषाभावाधिकरणावच्छेदेन चानतिरिक्त इति गतिसामान्यवति विशेषरूपेण तत्सामा-

अनेकान्त-
वादस्य वि-
श्वव्यापक-
त्वं तत्र स-
म्मतमहा-
तर्कग्रन्थ-
संवादो नि-
दर्शनानि-
च ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ८५ ॥

न्याभावोऽपि न दुर्लभः । गतिमति गतित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनियेषाच्चैकान्तव्याघात इति चेत्, न, सामान्यरूपेण विशेषाभावमादायेत्यमपि वक्तुमशक्यत्वात्, गतित्वावच्छिन्नमतिसामान्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावेन सह गतिसामान्यविरोधैकान्त एवेति चेत्, न, सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याधिकरणविशेषावच्छेदेनैव सम्भवात्, तत्तदधिकरणान्तर्भावेन विरोधाविरोधयोरप्यनेकान्तस्यैव साम्राज्यात् । यदि च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽतिरिक्त एव तदा द्रव्यविशेषे रूपं न तु द्रव्यसामान्य इति प्रतीत्या सामान्यावच्छिन्नाधिकरणताकोऽप्यभावोऽतिरिक्तोऽभ्युपगन्तव्यः, तस्माद्भावस्य सामान्याधिकरणकत्वस्य सामान्यप्रतियोगिकत्वस्य स्वतः सामान्यविशेषभावस्य चानेकान्तक्रोडीकृतत्वाद्भावाभावयोर्विरोधाविरोधावपि तादृशावेवेत्यभिप्रायात् । एतेन 'भावाभावसामान्ययोरेव विरोधकल्पनाद्भेदाभेदाद्यनेकान्तसमावेशोऽप्रामाणिकः' इत्यपास्तं, विरोधस्यापि विशेषविश्रान्तत्वेन यथानुभवं गुणगुण्यादिभेदाभेदाद्यविरोधकल्पन एव लाघवादित्यधिकं मत्कृतनयरहस्ये । स्यादेतद्, दहनाद्दहनः पचनात्पचन इत्यत्राप्यनेकान्ते दहनादावदहनादिविरुद्धरूपस्य सम्भवात् स्वरूपाभावप्रसङ्गस्तत्राह—“ गुणनिवृत्तियस्य, एवं दहणादो वि दह्नुषा ॥ जं तु जहापडिसिद्धं, दधमदधं तहा होइ ॥ ३-३० ॥ ” गुणेन दहनादिना निर्वर्तिता उत्पादिता संज्ञा येषां तेऽपि दहनपचनादयः, एवमेवानेकान्तात्मका द्रष्टव्याः, तथा हि दाहपरिणामयोग्यं तृणादिकं दहतीति दहनः, तदपरिणतिस्वभावं त्वात्माकाशाप्राप्तवज्राणादिकं न दहतीत्यदहनः, तेन यद्द्रव्यं यथा दहनरूपतया प्रतिषिद्धं, तद्द्रव्यमदहनादिकं, तथा भजनाप्रकारेण स्याद्दहनः स्यान्नेति भवति, ततो नाव्याप्यऽनेकान्तः । तथाऽदहन इत्यत्राप्यनेकान्तः, तथाहि यदुदकद्रव्यं दह-

अनेकान्त-
वादस्य वि-
श्वव्यापक-
त्वं तत्र स-
म्मतमहा-
तर्कग्रन्थ-
संवादो नि-
दर्शनानि-
च ॥

॥ ८० ॥

नरूपेण प्रतिषिद्धं दहनो न भवतीत्यदहन इति भवति तदपि न सर्वथाऽदहनद्रव्यं भवति, पृथिव्यादेरदहनरूपाद् व्यावृत्तत्वात्, अन्यथा दहनव्यतिरिक्तभूतैकत्वप्रसङ्ग इत्यनेकान्त एव, दहनव्यावृत्तस्य तदतद्रव्यत्वात् । नन्वेवं तदतद्रव्यत्वाजीवद्रव्यमजीवद्रव्यं अजीवद्रव्यं च जीवद्रव्यं स्यात् इत्याशङ्कायामाह—

“कुम्भो ण जीवदवियं, जीवो वि ण होइ कुम्भदवियं ति ॥ तम्हा दोवि अदवियं, अण्णोण्णविसेसिया होंति ॥१॥३-३१॥”
कुम्भो जीवद्रव्यं न भवति, जीवोऽपि न भवति घटद्रव्यं, तस्माद्द्वावप्यद्रव्यमन्योन्यविशेषितौ परस्पराभावात्मकौ, यतोऽयमभिप्रायः जीवद्रव्यं कुम्भादेरजीवद्रव्याद्, व्यावृत्तमव्यावृत्तं वा, प्रथमपक्षे स्वरूपापेक्षया जीवो जीवद्रव्यं कुम्भाद्यजीवद्रव्यापेक्षया तु न जीवद्रव्यमित्युभयरूपत्वादनेकान्त एव । द्वितीयविकल्पे तु सर्वस्य सर्वात्मकत्वापत्तेः, प्रतिनियतरूपाभावतस्तयोरभावः खरविषाणवत्, ततः सर्वमनेकान्तात्मकम्, अन्यथा प्रतिनियतरूपतानुपपत्तेरिति व्यवस्थितम् “अनेकान्तव्यवस्थितिश्चैव भावतः सम्यक्त्वम्”, तद्विकलानामुत्कृष्टचारित्रानुष्ठानस्यापि तथाविधफलाभावात्, तदुक्तं वादिगजकेसरिणा श्रीभिद्वसेनदिवाकरेण—“चरणकरणप्पहाणा, मसमयपरममयमुक्कवावारा ॥ चरणकरणस्स सारं, णिच्छयसुद्धं ण याणंति ॥ ३-६७ ॥” चरणं श्रमणधर्मः “वयममणधम्मसंजम-वेयावच्चं च बंभगुत्तीओ ॥ नाणाइतियं तवको-हणिग्गहाई चरणमेयं ॥ १ ॥” इति वचनात् । व्रतानि हिंसाविरमणादीनि पञ्च, श्रमणधर्मः क्षान्त्यादिर्दशधा, संयमः पञ्चाश्रवविरमणादिः सप्तदेशभेदः, वैयावृत्यं दशधाऽऽचार्याराधनादि, ब्रह्मगुप्तयो नव वसत्यादयः, ज्ञानादित्रितयं ज्ञानदर्शनचारित्राणि, तपो द्वादशधाऽनशनादि, क्रोधादिकषायषोडशकस्य निग्रहश्चेत्यष्टधा चरणम् ॥ करणं

अनेकान्त-
वादे जीवा-
जीवद्रव्य-
विपर्यास-
शंका निरा-
सः, अने-
कान्तव्य-
वस्थानि-
र्णयस्यैव
'भावस-
म्यकृत्वो-
पदेशः' ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ८६ ॥

पिण्डविशुद्ध्यादि “पिण्डविमोही समिई, भावणपडिमा य इंदियनिरोहो ॥ पडिलेहणगुत्तीओ, अभिग्गहा चेव करणं तु ॥१॥” इति वचनात् । तत्र पिण्डविशुद्धिस्त्रिकोटिपरिशुद्धिराहारस्य, समिनिरीयांसमित्यादिः पञ्चधा, भावना अनित्यत्वादिका द्वादश, प्रणिमा मामादिका द्वादश भिक्षूणां, दर्शनादिका एकादशोपासकानाम्, इन्द्रियनिरोधश्चक्षुरादिकरणपञ्चकसंयमः, प्रणिलेखनं मुखवस्त्रिकाद्युपकरणप्रत्युपेक्षणमनेकविधं, गुप्तिर्मनोवाक्कायमंवरणलक्षणा त्रिधा, अभिग्रहा वसतिप्रमार्जनादयोऽनेकविधाः । एतयोश्चरणकरणयोः प्रधानास्तदनुष्ठानतत्पराः, स्वसमयपरसमयमुक्तव्यापाराः—अयं स्वसमयोऽनेकान्तात्मकवस्तुस्वरूपप्ररूपणाद्, अयं च परसमयः केवलनयाभिप्रायप्रतिपादनादित्येतस्मिन् परिज्ञानेऽनादृताः, अनेकान्तात्मकवस्तुतत्त्वं यथावदनवबुध्यमानास्तदितरव्यवच्छेदेनेति यावन्, चरणकरणयोः सारं फलं, निश्चयशुद्धं निश्चयश्च तच्छुद्धं च ज्ञानदर्शनोपयोगात्मकं, निष्कलङ्कं न जानन्ति नानुभवन्ति, ज्ञानदर्शनचारित्रात्मककारणप्रभवत्वात्तस्य, कारणाऽभावे च कार्यस्यासम्भवात्, अन्यथा तस्यः निर्हेतुकत्वापत्तेः, करणचरणयोश्च चारित्रात्मकत्वात्, द्रव्यपर्यायात्मकजीवादितत्त्वावगमस्वभावरूप्यभावेऽभावात्, अथवा चरणकरणयोः सारं निश्चयेन शुद्धं सम्यग्दर्शनं ते न जानन्ति, न हि यथावस्थितवस्तुतत्त्वावबोधमन्तरेण तद्रुचिः, न च स्वसमयपरसमयतात्पर्यार्थानवगमे तदवबोधो बोटिकादेरिव सम्भवी । अथ जीवादिद्रव्यार्थपर्यायार्थापरिज्ञानेऽपि यदर्हद्विरुक्तं तदेवैकं सत्यमित्येतावतैव सम्यग्दर्शनसद्भावः—“ भण्णइ तमेव सच्चं णिस्सकं जं जिणेहिं पण्णत्तं ”—इत्याद्यागमप्रामाण्यात्, न, स्वसमयपरसमयपरमार्थानभिज्ञैर्निरावरणज्ञानदर्शनान्मकजिनस्वरूपाज्ञानवद्भिस्तदभिहितभावानां सामान्यरूपतयाप्यन्यव्यवच्छेदेन सत्यस्वरूपत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वादवि-

अनेकान्त-
वादश्रद्ध-
या भावस-
म्यकत्व-
प्ररूपण-
प्रसङ्गेनोप-
देशरह-
स्यम् ॥

॥ ८६ ॥

भक्तसर्वज्ञश्रद्धानस्य चापुनर्बन्धकादिसम्भवित्वेन सम्यग्दर्शनानियामकत्वात्, नन्वेवमागमविरोधः, सामायिकमात्रपद-
विन्माषतुषादेर्यथोक्तचारित्रिणस्तस्य मुक्तिप्रतिपादनात्, सकलशास्त्रार्थज्ञताविकलस्य व्रताद्याचरणनैरर्थक्यापत्तेश्च, तत्सा-
ध्यफलानवाप्तेः, न च यथोपदर्शितचरणकरणे सम्यग्दर्शनवैकल्ये सम्भवतो ज्ञानादित्रितयस्यापि तत्र पाठादिति, मैवम्,
ये यथोदितचरणकरणप्ररूपणासेवनद्वारेण प्रधानादाचार्यात्स्वसमयपरसमयमुक्तव्यापारा न भवन्तीति नञोऽत्र सम्बन्धात् ते-
चरणकरणसारं निश्चयशुद्धं जानन्त्येव, गुर्वाज्ञया प्रवृत्तेः, चरणगुणस्थितस्य साधोः सर्वनयविशुद्धतयाभ्युपगमात्, “ तं
सब्रणयविसुद्धं ” इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । अगीतार्थस्यापि गीतार्थनिश्रितस्य तत्पारतन्त्र्यस्यैव फलतो ज्ञानदर्शनलक्षणत्वात् ।
आह च हरिभद्राचार्यः (पंचाशके) “ गुरुपारतन्त्रनाणं, सदहणं एयसंगयं चैव ॥ एत्तो उ चरिच्चीणं, मासतुसाईण निदिद्धं
॥ ११-७ ॥ ति ” गीतार्थाऽनिश्रिताऽगीतार्थस्य स्वतन्त्रचरणकरणप्रवृत्तस्य व्रताद्यनुष्ठानवैफल्यं त्वभ्युपगम्यत एव—“ गीयत्थो
य विहारो, बीओ गीयत्थमीसि(निस्सि)ओ भणिओ ॥ [इत्तो तइयविहारो, नाणुन्नाओ जिणवरेहि ॥] ” इत्याद्यागमप्रामा-
ण्यात् । तदेवं व्याख्यानद्वयेनानेकान्ततत्त्वविदुषस्तदाज्ञापरस्य वा महाव्रतधारिणश्चारित्रसाफल्यं, नान्यस्येति व्यवस्थित-
मिति मोक्षार्थिभिः पुरुषसिंहैरनेकान्ततत्त्वपरिज्ञानाय भूयानुद्यमो विधेयः ॥

॥ इति श्रीजैनतर्कैत्यपराभिधानं श्रीअनेकान्ततत्त्वव्यवस्थाप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥

अनेकान्त-
वादसर्वस्व-
निरूपण-
प्रसङ्गेन
मोक्षार्थि-
भिरादरणी-
यतत्त्वोप-
देशः ॥

श्री
अनेकान्त-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ८७ ॥

॥ अथ श्री-अनेकान्तवादस्य विश्वव्यापकत्वरूपमाहात्म्यप्रदर्शयित्री प्रशस्तिः ॥

विना यं लोकानामपि न घटते संव्यवहृतिः, समर्था नैवार्थानधिगमयितुं शब्दरचना ॥
वितण्डाचाण्डाली स्पृशति च विवादव्यसनिनं, नमस्तस्मै कस्मैचिदनिशमनेकान्तमहसे ॥ १ ॥
कथायां लुप्यन्ते वियति वत तारा इव रवौ, नयाः सर्वे दीप्ता अपि समुदिते यत्र सहसा ॥
उदासीने त्वब्धाविव जलतरङ्गा बहुविधाः, समन्ताल्लीयन्ते श्रयत तमनेकान्तमनिशम् ॥ २ ॥
अनेकान्तं वादं यदि सकलनिर्वाहकुशलं, मतानि स्पर्धन्ते नयलवसमुत्थानि बहुधा ॥
तदा किं नो भावी बहुलकलिकौतूहलवशाद्, घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥ ३ ॥
मिथो द्राग् युध्यन्ते महिषसदृशा ये परनयाः, प्रयातारः खेदं त इह बहुधा जर्जरतराः ॥
अनेकान्तो द्रष्टा पुनरवनिपालः प्रकृतितः, परावृत्तिं नैभ्यो व्रजति परिपूर्णाभिलषितः ॥ ४ ॥
विरुद्धैः सत्त्वाद्यैरिह बहुगुणैर्गुम्फिततनुं, प्रधानं यो वाञ्छत्यखिलजगतः सर्गनिपुणम् ॥
अनेकान्तं सांख्यः स कथमवमन्येत विलसेत्, प्रमाणाक्षकीडारसिकहृदयश्चेत्परिषदि ॥ ५ ॥
अबद्धं तत्त्वेन व्यवहृतिवशाद्बद्धमुपयन्, परं ब्रह्म व्यष्ट्या जगदपि समष्ट्या च विविधम् ॥
तपस्वी वेदान्ती वदतु वदनेनाद्वयकथा-मनेकान्तं कान्तं स्मरति हृदयेन त्वविकलम् ॥ ६ ॥

अनेकान्त-
वादमाहा-
त्म्यप्रद-
शिका प्र-
शस्तिः ॥
अनेकान्त-
स्य सर्वदर्श-
नसम्मत-
त्वं च ॥

॥ ८७ ॥

प्रमाणं नीलादौ क्षणपरिचयादौ च न तथा, वदन्नेकं ज्ञानं सुगततनयश्चित्रमपि च ॥
 अनेकान्तं स्वान्ते स्मरति यदि नो तस्मिजमत-ग्रहावेशकेशः क्षपयति तदीयं गुणगणम् ॥ ७ ॥
 घटे चित्रं रूपं पृथगपि च नीलादिकमपि, ब्रुवाणौ हेतुं वाप्यजनकमपीष्टान्यविधया ॥
 अनेकान्तं छेत्तुं बत कथमुभौ योगकणभुक्-तनूजौ स्वारूढद्रुमविटपतुल्यं प्रभवतः ॥ ८ ॥
 परोक्षं मेयांशो किमपि म(मि)तिमात्रंशविषयेऽ-परोक्षं चैकं यः प्रभणति गुरुज्ञानमवशः ॥
 परोपि द्वैरूप्यं जगति कलयन् जैमिनिसुतः, कुतः स्याद्वादं यस्स्पृहयति न रुच्यार्थविमुखः ॥ ९ ॥
 न यन्नाम ब्रूते समयविगमहीपरवशा, ह्रवा तु स्नेहं न त्यजति विपुलं यद्गुणकृतम् ॥
 अनेकान्तस्याग्रे कलितविनया मौनरचना-दिदानीं सञ्जाता ननु नववधूर्वादिपरिपत् ॥ १० ॥
 स्मिताक्षीणां मुक्तौ सकलविदि मुक्तौ च न भजे-न्मुनीन्दूनां धर्मोपकरणविधौ चापि भजनम् ॥
 विहस्तो दिग्वासा यदि मदिरयेवावृतमतिः, प्रसिद्धैः सिद्धान्तैस्तदहह महद्वैरमुदयेत् ॥ ११ ॥
 क्रियायां ज्ञाने च व्यवहृतिविधौ निश्चयपदे-ऽपवादे चोत्सर्गे कलितमिलितापेक्षणसु(मु)खैः ॥
 हतैकान्तध्वान्तं मतमिदमनेकान्तमहसा, पवित्रं जैनेन्द्रं जयति सितवस्त्रैर्यतिवृषैः ॥ १२ ॥
 इमं ग्रन्थं कृत्वा विषयविषयविक्षेपकलुषं, फलं नान्यद् याचे किमपि भवभूतिप्रभृतिकम् ॥
 इहाऽमुत्रापि स्तान्मम मतिरनेकान्तविषये, ध्रुवेत्येतद् याचे तदिदमनुयाचध्वमपरे ॥ १३ ॥

अनेकान्त-
 माहात्म्य-
 प्रदर्शिका
 प्रशस्तिः ॥
 अनेकान्त-
 स्य सर्वद-
 र्शनसम्भ-
 तत्वं च ॥

श्री
वैष्णव-
व्यवस्था-
प्रकरणम् ॥
॥ ८८ ॥

सूरिश्रीविजयादिदेवसुगुरोः पट्टाम्बराहर्मणौ, सूरिश्रीविजयादिसिंहसुगुरौ शक्रासनं मेजुषि ॥
सूरिश्रीविजयप्रमे अतवति प्राज्यं च राज्यं कृतौ, ग्रन्थोऽयं वितनोतु कोविदकुलं मोदं विनोदं तथा ॥१॥
वाचकपरिषत्तिलक-श्रीमत्कल्याणविजयगणिशिष्याः ॥ श्रीलाभविजयविबुधा, अभवन्विद्यावतां धुर्याः ॥२॥
श्रीजीतविजयविबुधा-स्तेषां शिष्यास्तपागणप्रथिताः ॥ तेषां सतीर्थमुख्याः, श्रीनयविजयाभिधां विबुधाः ॥३॥
तत्पादपद्ममधुपः, श्रीपद्मविजयानुजः ॥ सत्तर्कमकरोदेनं, यशोविजयवाचकः ॥ ४ ॥

॥ इति जगद्गुरुबिरुद्धधारकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरिपुरन्दरशिष्यमुख्यषट्कर्तृविशारदमहोपाध्याय-
श्रीकल्याणविजयगणिशिष्यतिलकपण्डितश्रीलाभविजयगणिशिष्यकोटीरपण्डितश्रीजीतविजयगणि-
सतीर्थ्यालङ्कारपण्डितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण पण्डितश्रीपद्मविजयगणि-
सहोदरेणोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिना विरचितोऽनेकान्तव्यवस्थाभिधानः
श्रीजैनतर्कग्रन्थः सम्पूर्णः ॥

प्रत्यक्षरं निरूप्यास्य, ग्रन्थमानं विनिश्चितम् ॥ त्रिसहस्री त्रिशती च, सप्तपञ्चाशदुत्तरा ॥ १ ॥

ग्रन्थकृत्य-
रम्पराम-
शस्तिः ॥

